

ДЕРЖАВНА
АРХІВНА
СЛУЖБА
УКРАЇНИ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3 (332), 2022
липень – вересень

Київ, 2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Марина ПАЛІЄНКО (головний редактор)
Олена БАЧИНСЬКА, Валентина БЕЗДРАБКО, Тетяна БІЛУЩАК,
Юозьяпас БЛАЖЙОНАС (Литовська Республіка), Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Петер КЛАСІНЦ (Республіка Словенія),
Геннадій КОРОЛЬОВ, Лариса ЛЕВЧЕНКО, Ірина МАТЯШ, Жанна
МИНА, Василь ОРЛИК, Георгій ПАПАКІН,
Павел ПЕТЖИК (Республіка Польща), Руслан ПИРИГ,
Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Ніколай РУССЄВ (Республіка Молдова),
Ігор СРІБНЯК, Ірина ТЮРМЕНКО, Ярослав ФАЙЗУЛІН,
Анатолій ХРОМОВ, Олексій ЯСЬ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

Вебсайт журналу «Архіви України»:
<http://au.archives.gov.ua>

«Архіви України», № 3, 2022. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032 – Історія та археологія)
і соціальних комунікацій (спеціальність 029 – Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа)
(накази Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2020 № 1188
та від 26 листопада 2020 р. № 1771)

ISSN 0320-9466 (Print)
ISSN 2708-9614 (Online)

© Державна архівна служба України, 2022

З М І С Т

Подія

До 31-ї річниці Незалежності України

Візуальні образи незалежності України	7
---	---

Статті та повідомлення

<i>Ємельянова Т.</i> Погляд на ранню історію аудіовізуального архівування в Україні	15
<i>Палієнко М., Срібняк І.</i> Вячеслав Прокопович у боротьбі за українську державність та національну ідею: штрихи до портрета політичного діяча і науковця	32

Огляди джерел і документальні нариси

<i>Петришак Б.</i> Пожежа Львова 1527 року: велика втрата чи великий ренесанс?	79
<i>Кіржаєв С.</i> До іконографії академіка В. Вернадського (з історії пошуків фотопортрета, зробленого В. Совинським)	92
<i>Власенко С.</i> Архівні документи як джерело наукових досліджень у сфері відновлення національної пам'яті українського народу: з історії партизанського руху опору в Криму періоду Другої світової війни	100

Публікація архівних документів

<i>Смерека Б.</i> На місці Жовкви та її околиць: документи до історії маєтності Висоцьких-Жолкевських у львівській землі в XV–XVI століттях (частина 1)	119
<i>Бойко Ю.</i> Документи Вінницької повітової гімназії як джерело з вивчення русифікації середньої шкільної освіти в Правобережній Україні (перша половина XIX ст.)	138

Особистості

<i>Любарська Л.</i> «Казка» Олега Ольжича (до 115-річчя від дня народження поета)	162
---	-----

Підготовка фахівців нової генерації

- Резнік І.* Методика організації та проведення навчально-виробничої документознавчої практики у державних архівних установах для студентів гуманітарних факультетів (із досвіду ЦДАМЛМ України) 172

Інформація та рецензії

- Лоштин Н.* Новий підхід до українського історіописання: про монахів і книжки (Рецензія на книгу: *Альмес І.* Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст. : монографія. Львів: Український католицький університет, 2021. 588 с. (Серія «Київське християнство», т. 26). 187

Архівна хроніка

- Виставки, презентації, конференції, зустрічі 192

CONTENTS

Event

31th Anniversary of Ukraine's Independence

Visual Images of Ukraine's Independence	7
---	---

Articles and Notices

<i>Yemelianova T.</i> A View on the Early History of Audiovisual Archiving in Ukraine	15
<i>Paliienko M., Sribnyak I.</i> Viacheslav Prokopovych in the Struggle for Ukrainian Statehood and the National Idea: Touches to the Portrait of a Political Figure and Scientist	32

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Petryshak B.</i> The Lviv Fire of 1527: a Great Loss or a Great Renaissance? ..	79
<i>Kirzhayev S.</i> To Academician V. Vernadsky's Iconography (a Story of the Search for a Photo Portrait Made by V. Sovinsky)	92
<i>Vlasenko S.</i> Archival Documents as a Source for Scientific Research in the Field of the Ukrainians' National Memory Restoration: on the History of the Partisan Resistance Movement in the Crimea during World War II	100

Publication of Archival Records

<i>Smereka B.</i> On the Place of Zhovkva and its Surroundings: the Documents on the History of the Estate of Wysocki & Żółkiewski Families in Lviv Land in the 15th–16th Centuries (Part 1)	119
<i>Boiko Y.</i> Documents of the Vinnytsya County Gymnasium as a Source for Study of Russification of Secondary School Education in Right Bank Ukraine (First Half of the 19th Century)	138

Personalities

<i>Lyubarska I.</i> «Tale» by Oleh Olzhych (to the 115th Anniversary of the Poet's Birthday)	162
--	-----

Training of New Generation Specialists

- Reznik I.* The Methodology for Organizing and Conducting Educational-
Production Documentary Practice in State Archive Institutions
for Students of Humanitarian Faculties (from the Experience
of CSAMLA of Ukraine) 172

Information and Reviews

- Loshtyn N.* A New Approach to Ukrainian Historiography: About Monks
and Books (Book Review: *Almes I.* From Prayer to Education: The History
of Reading by Monks of the Lviv Diocese of the XVII–XVIII Centuries.
Lviv: Ukrainian Catholic University, 2021. 588 p.) 187

Archive Chronicle

- Exhibitions, presentations, conferences, meetings 192

До 31-ї річниці Незалежності України

ВІЗУАЛЬНІ ОБРАЗИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

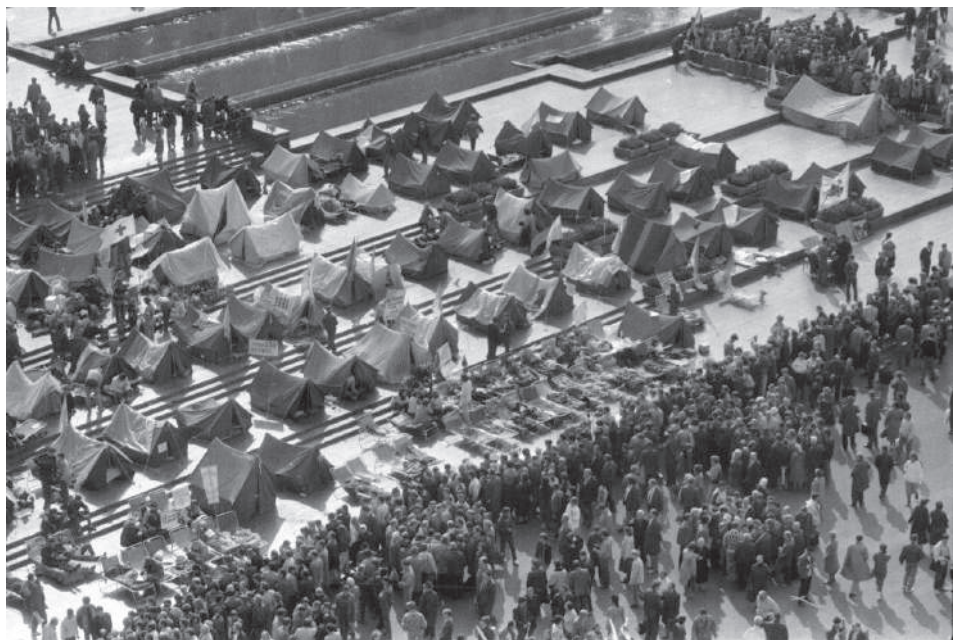
Акт проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. увінчав тривалий і тернистий шлях до остаточного утвердження незалежності України. Як суверенна національна держава Україна розвивається на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Сьогодні українці звитязно й самовіддано боронять це право, захищають свою незалежність і свою державу. І цей щоденний героїзм воїнів Збройних Сил України, бійців територіальної оборони, пересічних українців, які тримають кожен свій фронт, відстоюючи індивідуальне й історичне державоутвердження українського народу як нації державної, вільної і незалежної, відображається у численних аудіовізуальних документах, які на століття вперед стануть незаперечними історичними свідченнями, як і архівні документи, що візуалізують історичний поступ кінця 1980-х–початку 1990-х років, зародження і розвиток демократичних рухів та ініціатив, події Революції на граніті, прийняття Декларації про державний суверенітет, ухвалення Акта проголошення незалежності, проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., Помаранчеву революцію і Революцію Гідності, все, що передувало й зумовило потребу постанови Української Держави та її розвиток.

Аудіовізуальні документи володіють унікальною здатністю образного відображення дійсності й репрезентують концепти національної картини світу та значно збагачують арсенал засобів пізнання минулого.

Живий ланцюг людей «Українська хвиля», який символізує єдність українців усіх регіонів, на площі Б. Хмельницького в м. Києві в день 71-ї річниці проголошення возз'єднання Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки. 22 січня 1990 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-196215.

Наметове містечко на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності) під час Студентської революції на граніті. Київ, жовтень 1990 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-246893.

Президія позачергової сесії Верховної Ради України 12-го скликання,
на якій було прийнято Акт проголошення незалежності України.

Зліва направо сидять: І. Плющ, Л. Кравчук, В. Гриньов.

Київ, 24 серпня 1991 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-156344.

Учасники мітингу на підтримку неподільності території України у м. Львів.

Вересень 1991 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-249930.

Учасники акції солідарності з мітингувальниками на підтримку євроінтеграції України тримають 50-метровий Державний Прапор України біля Українського музично-драматичного театру. Луганськ, 11 січня 2014 р.
Автор зйомки М. Бублик.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. ЦФт-001424.

Патріарх Варфоломій (зліва) і митрополит Епіфаній під час церемонії передавання томосу в соборі Святого Георгія в Стамбулі. Туреччина, 6 січня 2019 р.
(З особистої колекції священника ПЦУ Івана Сидора).

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. ЦФт-010422.

Василь Сліпак – оперний співак, учасник Революції Гідності та бойових дій на Сході України (позивний «Міф»), Герой України.
(З особистої колекції режисера Івана Яснія).
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. ЦФт-010412.

Діти тримають плакат із написом «Молись за Україну» під час Маршу захисників України. Київ, 24 серпня 2020 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. ЦФт-010342.

Вид будівлі
Одеського національного
академічного театру опери
та балету під час
російсько-української війни.
9 березня 2022 р.
Автор зйомки К. Ліберов.
*ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного.
З нових надходжень.*

Рятувальники ліквідувають наслідки обстрілу російськими
військами багатоповерхового житлового будинку в Святошинському р-ні м. Києва.
З колекції КП «Київінформ». 15 березня 2022 р.
Автор зйомки О. Самсонов.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. ЦФт-011576.

Дитина на руках у поліцейського під час переховування від обстрілів російських агресорів на станції «Сирець» Київського метрополітену.

З колекції КП «Київінформ».

19 березня 2022 р. Автор зйомки О. Самсонов.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленічного, од. обл. ЦФт-011629.

Український захисник на вогневому пункті під час російсько-української війни.

Харківська обл., 20 березня 2022 р. Автор зйомки К. Ліберов.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленічного.

З нових надходжень.

Конструкція для захисту від ушкоджень
пам'ятника князю Володимиру Великому в м. Києві
під час російсько-української війни.

23 травня 2022 р. Автор зйомки О. Бабенко.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. ЦФт-011983.

Автопробіг на честь Дня Державного прапора України
на просп. Соборному в м. Запоріжжі. 23 серпня 2022 р.

Автор зйомки О. Прокопенко.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного.

З нових надходжень.

DOI 10.47315/archives2022.332.015

УДК 930.253-028.26(477)«193/194»

Тетяна Ємельянова

кандидатка історичних наук,

перша заступниця Голови,

Державна архівна служба України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-1100>

ПОГЛЯД НА РАННЮ ІСТОРІЮ АУДІОВІЗУАЛЬНОГО АРХІВУВАННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. **Мета розвідки** – дослідити ранню історію вітчизняного аудіовізуального архівування, початок якій покладено заснуванням у 1932 р. і становленням Всеукраїнського фотокіноархіву в м. Києві (нині – Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів*), що у часі збіглися з утвердженням тоталітаризму в СРСР, та виявити вплив останнього на формування відповідних архівних практик і методологій. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових принципах єдності теорії і практики, комплексності, історизму, всебічності пізнання, застосуванні міждисциплінарного та соціокультурного підходів. Базові підходи доповнено комплексом дослідницьких методів, зокрема проблемно-хронологічного, історико-культурного, критично-порівняльного, структурно-функціонального аналізу, а також джерелознавчих методів (архівної й бібліографічної евристики, систематизації та інтерпретації джерел). **Наукова новизна.** У статті охарактеризовано передумови створення і започаткування діяльності Всеукраїнського фотокіноархіву в м. Києві як першого вітчизняного осередку збирання і зберігання аудіовізуальної спадщини. Визначено зміст, специфіку, принципи та напрями діяльності аудіовізуального архіву, виявлено взаємопов'язаність і взаємозалежність архівної дійсності й політичного режиму. Сформульовано **висновки** про те, що проблематика зберігає дослідницькі перспективи, зокрема в частині порів-

* На час написання статті створено Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів шляхом злиття Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного та Центрального державного електронного архіву України відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28 червня 2022 р. № 732 «Про оптимізацію системи центральних державних архівів». Позаяк заходи з реорганізації ще тривають, у посиланні на архівні документи подаватиметься стара назва архіву – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного.

няння українського досвіду із зарубіжними моделями аудіовізуального архівування та їхніми результатами у довосенний період.

Ключові слова: аудіовізуальне архівування; аудіовізуальна спадщина; Всеукраїнський фотокіноархів у м. Києві.

На нашу думку, не буде перебільшеним твердження, що аудіовізуальне архівування та спеціалізовані архіви (як і їх роль у визначенні, збереженні та просуванні аудіовізуальної спадщини) можуть виступати цілком самостійним дослідницьким напрямом архівознавства.

Початки становлення вітчизняного аудіовізуального архівування можна датувати 1932 р., коли було засновано Всеукраїнський фотокіноархів у м. Києві (нині – Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів, далі – аудіовізуальний архів). Однак безсумнівним залишається факт, що історія самого аудіовізуального архіву – найбільшого в Україні осередку зберігання образних і звукових документальних ресурсів, що хронологічно охоплюють середину XIX ст. і до наших днів, є малодослідженою¹.

У цьому вкотре переконує дотеперішній історіографічний дискурс, презентований нечисленними працями переважно працівників аудіовізуального архіву², що мають почасти стислий або фрагментарний характер, подеколи хибують недостатністю та суперечливістю фактографії, а також не висвітлюють сповна усіх аспектів історії установи. До спроб дослідити історію цього осередку аудіовізуального архівування також належить розвідка 14-річної давності авторки цієї статті³, в якій маловідомі свідчення про створення, організаційні труднощі, напрями діяльності на початках роботи установи подано без намагання вийти за лаштунки суто фактологічного наративу та відстежити взає-

¹ Як справедливо зауважив Вільфрід Райнінгхауз, «історія архівів – все ще досить маргінальне поле або, у кращому випадку, «занурена субдисципліна» (нім. «untergründige Subdisziplin»). Див.: *Reininghaus W. Archivgeschichte : Umriss einer untergründigen Subdisziplin // Der Archivar. 2008. Vol. 61. P. 352–360.*

² Див. напр.: *Базанова М. М., Пшеничний Г. С. Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР // Архіви України. 1975. № 4. С. 47–57; Пшеничний Г. Досягнення Центрального фото-фоно-кіноархіву // Науково-інформаційний бюлетень. 1948. № 2. С. 18–22; Його ж. Кино-фото-фонодокументы на службу социалистическому строительству // Там само. 1960. № 1. С. 17–21; *Слончак Н. М. Проблемы джерелознавчого та архівознавчого аналізу кінофотофонодокументів // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. конф. (19-20 листоп. 1996 р., м. Київ). Київ, 1997. Ч. I. С. 62–64. Маркитан Л. П. Кінофотодокументи як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. 1971. Вип. 6. С. 60–67.**

³ *Смельянова Т. Невідомі сторінки історії Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного // Архіви України. 2008. № 1–2. С. 59–65.*

мопов'язаність і взаємозалежність політичного режиму й архівної дійсності.

Отож, вихідним пунктом цього дослідження буде припущення, що ранню історію аудіовізуального архіву цілком правомірно розглядати в контексті зміни політичної та ідеологічної ситуації й утвердження більшовицького тоталітарного режиму в СРСР, що не міг не чинити помітного впливу як на організаційні засади творення і функціонування архівної установи, так і на результати її діяльності, далеко відмінні від тих, яких було досягнуто в зарубіжних країнах.

До такого дослідницького ракурсу схиляє переконання, що логіка поступу українського аудіовізуального архівування та необхідність орієнтуватися в теперішніх його реаліях вимагають здобуття автентичного знання про інституційну генезу і трансформації аудіовізуального архіву. Зрештою, очікується, що ця розвідка дасть матеріал для подальшої перевірки українського «архівного проєкту» в частині синхронності та співвідношення національної й світової практик зі збереження і примноження аудіовізуальної спадщини.

Тож запропонована стаття ставить за мету дослідити ранню історію вітчизняного аудіовізуального архіву (Всеукраїнського фотокіноархіву в м. Києві), що у часі припадає на добу утвердження тоталітаризму в СРСР, та виявити вплив останнього на формування відповідних архівних практик і методологій.

Хронологічні межі розвідки охоплюють 1930–1941 рр. й розглядаються як початковий етап історії аудіовізуального архіву (хоча цей відтинок часу захоплює й кілька «доархівних» років). Його відправною точкою стала прийнята ВУЦВК і РНК УСРР «Устава про єдиний державний архівний фонд УСРР» (1930 р.), коли до складу фонду вперше були включені кіно- і фотодокументи. Верхню межу дослідження детерміновано двома рубіжними подіями, перша з яких – передання управління архівами в підпорядкування НКВС УРСР (1939 р.) як логічне завершення розпочатого в 1931 р.⁴ курсу на їх тотальну політизацію й одержавлення. Друга рубіжна дата запропонована на основі тези про те, що із затвердженням РНК СРСР «Положення про Державний архівний фонд СРСР» (березень 1941 р.), яке не передбачало поділу останнього на фонди союзних республік, було покладено край будь-яким виявам розбудови українського «проєкту аудіовізуального архівуван-

⁴ Ця дата пов'язана зі спеціальним засіданням Комісії Центральної архівної управи СРСР, на порядку денному якого постало питання необхідності «воєнізувати» всю систему управління архівами і прийняти нове принципове положення, згідно з яким «вирішальною інстанцією у всіх принципових питаннях буде не архівна рада, а партія» (Див.: Хорхордина Т. А. Архивы и тоталитаризм (Опыт сравнительно-исторического анализа) // Отечественная история. 1994. № 6. С. 149).

ня» – архів не міг розвиватися поза накинutoю «згори» російськоцентричною схемою.

Не зайве нагадати, що на Заході постання аудіовізуальних архівів стало результатом прямої громадської та творчої ініціативи, підтриманої як меценатами, так і з боку державних інституцій. Відмінність України полягала тією мірою, якою виникнення і становлення аудіовізуального архіву залежало від тогочасних соціально-політичних чинників, а також потреб тоталітарного режиму, за якого громадська ініціатива поступалася місцем артикулюванню рішень «згори».

І справді, ідея створення аудіовізуального архіву «народилася» не деінде, як у Центральній архівній управі УСРР (далі – ЦАУ УСРР). Сталося це після виходу в 1930 р. «Устави про єдиний державний архівний фонд УСРР»⁵. Наступного року двічі на засіданнях робочої колегії ЦАУ УСРР визнавалося за потрібне заснувати спеціалізований архів. Проект постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про перебудову структури апарату ЦАУ УСРР та затвердження мережі архівних установ республіки» (листопад 1931 р.) декларував створення спеціального архіву «для концентрації фото-, кінодокументів історичного значення»⁶. Невдовзі, 20 червня 1932 р., було прийнято постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про Центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах», відповідно до якої створювався Всеукраїнський центральний фотокіноархів у м. Києві⁷.

Доводиться визнати, що спроба аналізу українського «архівного проекту» утруднюється доволі обмеженою джерельною базою і, зокрема, браком засадничих документів, які б визначали місію та функції архіву. Видається ймовірним припустити відсутність у тодішніх керівників архівної галузі чітко сформованого уявлення щодо завдань аудіовізуального архіву⁸, не кажучи вже про послідовний сценарій розбудови інституції. Ця обставина, на нашу думку, пояснює, насамперед, досить повільні зрушення у розгортанні діяльності вітчизняного аудіовізуального архіву, на відміну від його закордонних аналогів.

Варто враховувати і брак людських ресурсів, здатних до ефективної розбудови установи, адже вже від початку маємо справу з незадовільним кадровим забезпеченням архівної галузі. Вочевидь, що тодішні призначення і ротація керівних кадрів здійснювалися за принципом політичної благонадійності та жорсткого контролю з боку ЦАУ УСРР.

⁵ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 32.

⁶ Там само. Спр. 1578. Арк. 97.

⁷ Там само. Спр. 1284. Арк. 36.

⁸ Як не дивно, необхідність розробки Положення про аудіовізуальний архів уперше артикульована в плані роботи установи на 1939 р. Проте, можливо, до цього справа не дійшла, оскільки наразі не віднайдено жодних документальних свідчень реалізації запланованого.

Тим часом професійні якості керівників майже не бралися до уваги порівняно з їхнім адаптивним потенціалом до нових політичних реалій, соціальним походженням і партійною приналежністю. Ще на початку 1930-х років, за спостереженням заступника начальника Центрахіву СРСР В. Максакова, головною «хворобою» архівних кадрів була їх плинність, коли упродовж 2-х років в окремих архівах змінювалося по 3–4 керівники, а по одному в рік – стало звичайною справою. У нашому випадку згадаймо хоча б «директорську лихоманку»: лише за 4 роки змінилися 4 очільники аудіовізуального архіву: П. Маринчук (1934–1936); С. Прийменко (1936–1937); Н. Лібман (1937–1938); П. Безуглий (1938–1942)⁹. І, майже напевно, на перших порах установою опікувалися фахово не підготовлені, без досвіду люди, які у своїй щоденній роботі фактично не мали на кого спертися, відтак на власних помилках опановували ази аудіовізуального архівування, докорінно відмінного від архівування паперових документів. Тим-то, й вірогідно, їм доводилося шукати розв'язання проблем у складніших умовах, аніж їхнім колегам у Лондоні, Берліні і навіть Москві.

Гостроти кадровій проблемі додавала тодішня практика фінансування архівів (фактично зведена лише до бюджетної складової), що сильно обмежувала прояви ініціативи з боку їх керівників. Адже право підписувати фінансові чеки й розпоряджатися кредитами очільники центральних архівів отримали лише в 1933 р. Перший директор аудіовізуального архіву П. Маринчук¹⁰, призначений на посаду в 1934 р., таке право отримав тільки 4 січня 1936 р.¹¹ Але й за цих умов кадрове забезпечення архіву залишалося критичним, позаяк 3 штатні одиниці продовжували бути вакантними.

Відтак, при мізерному фінансуванні штати архівістів скорочувалися і реорганізовувалися, не вистачало працівників із вищою освітою, про фахівців зі спеціальною архівною освітою взагалі не йшлося¹². До-

⁹ П. Маринчуку, професійному педагогу, члену ВКП(б), окрім організаційних питань, як того вимагала посада, доводилося безпосередньо проводити виявлення, обстеження й облік фондоутворювачів, збирати фотодокументи. С. Прийменко пробув на посаді директора майже півтора року, працюючи за сумісництвом інспектором центральних архівів при ЦАУ УСРР. Причиною його звільнення з посади директора було невиконання архівом планових завдань, серйозні недоліки в роботі з обліку і забезпечення збереженості фотодокументів, порушення трудової дисципліни. Майже 2 місяці ЦАУ УСРР ніяк не могло визначитися з кандидатурою наступного керівника. 10 грудня 1937 р. посаду директора обійняв Н. Лібман, а після його переведення до ЦАУ УРСР – із 19 вересня 1938 р. архів очолив П. Безуглий.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1728. Арк. 90.

¹¹ Там само. Спр. 1750. Арк. 4.

¹² Кіноархівістів почали готувати при Московському державному історико-архівному інституті лише в роки Другої світової війни.

силь сказати, що штатна чисельність працівників архіву, яка у 1938 р. досягла свого піка й складала 21 одиницю¹³, вже у 1941 р. була скорочена на третину та становила 14 одиниць¹⁴. При цьому склад працівників був слабким як за освітою (з вищою – лише 1 співробітник, із середньою – 6, із початковою – 6), так і за архівним стажем (менш як 1 рік – 5, 1–2 роки – 6, 4 роки – 2).

Слід зауважити, що організаційно-функціональне оформлення архіву відбувалося за російським зразком (у своїй структурі архів мав відділи: науковий, інспекторський, архівно-технічний та фотолабораторію)¹⁵. Це й не дивно, адже перші роки діяльності архіву припали на час, коли радянська влада повсюдно стала нав'язувати типові організаційні моделі, які відповідали уніфікаторському курсу та супроводжувалися надмірною заполітизованістю, що, як у нашому випадку, беззастережно впливало на визначення джерел комплектування, об'єктів архівування, їхній склад і зміст, використання документної інформації.

Уже від початку першочерговою для архіву стала збирацька діяльність. Відповідно до прийнятої ВУЦВК і РНК УСРР «Устави про єдиний державний архівний фонд УСРР» (1930 р.) (далі – ЄДАФ) зберігання підлягали «негативи фотознімків та кінофільми дореволюційного та післяреволюційного періоду, що відклалися на території УРСР» і мали «історико-революційний інтерес у тому числі й заборонені до постановки або до оголошення», а також позитиви – у випадку втрати оригіналів¹⁶. Вочевидь, що через таку «розмитість» об'єктів аудіовізуального архівування і нерозвинутість їх класифікації ЄДАФ формувався в основному хронікальними фото- і кінозйомками. Натомість т. зв. «художні» чи створені до 1917 р. (за винятком найбільш актуальних із політичного погляду) документи залишалися поза фокусом архівування.

Ця постанова визначала також джерела комплектування архіву – головним чином, державні установи та підприємства, що займалися ви-

¹³ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1833. Арк. 120.

¹⁴ План роботи ЦФФКА МВС УРСР. 1941 р. Арк. 43. (пер. із рос.) // ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного (Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного).

¹⁵ На цю обставину вперше вказав Г. Пшеничний, директор аудіовізуального архіву в 1943–1978 рр. (Див.: *Пшеничний Г. С. Досягнення Центрального фото-фоно-кіноархіву ...* С. 19). Ідеться про Російський державний архів кінофотодокументів, що розпочав працювати в 1926 р., спершу як окремих структурний підрозділ у складі Архіву Жовтневої революції, з 1931 р. – Центрального фотокіноархів РСФСР, із 1938 р. – Центрального фотофотокіноархів СРСР, із 1941 р. – Центрального державного архіву кінофотофонодокументів СРСР.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1073. Арк. 13.

робництвом і використанням цих документів. Тим часом «непомічання» архівістами приватних фотографів і колекціонерів зводило до нуля можливість потрапляння до архіву значної кількості цінних фотодокументів, а, отже, могло спричинитися до їх можливого безповоротного зникнення із культурного простору.

Певна річ, тодішні партійно-ідеологічні установки позначалися на тематиці документів, що підлягали зберіганню. У центрі уваги архівістів незмінно залишалися класова боротьба в усіх її проявах, соціалістичне будівництво, націоналізація промисловості, перебудова сільського господарства, ударництво, соціалістичне змагання, радіофікація, електрифікація тощо. Так, згідно з планом виявлення документів за 1941 р., останні мали зображати націоналізацію фабрик, заводів, боротьбу з розрухою, продрозкладку тощо. Разом із тим, у численних документах про соціалістичне перетворення села годі було знайти будь-яке свідчення про насильницьку колективізацію, голод у 1932–1933 рр., масові арешти і депортацію населення до північних і східних районів СРСР. До цього додамо, що у найбільш «зажаданій» тематиці помітне місце відводилося фотознімкам радянських партійних і військових діячів. Цей аспект вельми показовий як для розуміння принципів тодішнього відбору, так і формування первісного канону джерельного нарративу.

Аби в загальних рисах окреслити причини такої тематичної фрагментарності, звернімося, передусім, до самих джерел комплектування. Виконуючи «спецзамовлення» редакцій, фотокореспонденти і кінооператори для «створення правильного враження» у суспільства фіксували дійсність під потрібним кутом – відповідно до ідеологічних установок більшовицької влади. З іншого боку – ще на «доархівній» стадії тотальний контроль органів політичної цезури призводив до виявлення і вилучення з обігу, у т. ч. й у виробників-джерел комплектування, «ідеологічно-невитриманої» фото- й кінопродукції¹⁷. Мусимо зважати на цей важливий аспект, перш ніж нарікати на переважно «офіційний портрет» ХХ ст.

Виявлення і збирання аудіовізуальних документів здійснювали з співробітниками інспекторського відділу. Їхні зусилля були спрямовані на налагодження зв'язків і перевіряння редакцій газет у Києві й обласних центрах, архівного підрозділу Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ), низки підприємств (зокрема, заводів металургійної промисловості) по всій Україні й Молдавській АРСР. Лише у 1939 р. планувалося здійснити 1 531 нових і повторних обстежень фондоутворювачів, за результатами яких зібрання архіву мало збагатитися на

¹⁷ Годун Н. Політико-ідеологічний нагляд за кіно-театральними закладами наприкінці 1920-х – 1930-х рр. // Український історичний збірник. 2011. Вип. 14. С. 122–130.

майже 75 тис. фотодокументів¹⁸. Однак такий пошуковий «конвеєр» у стислі строки був справжньою завадою ретельному відбору самих документів, а також збору супровідної документації («біографічних» слідів фотодокументів)¹⁹ до них. Відсутність останньої розцінювалася як серйозна перешкода роботі інспекторської групи та слугувала підставою для знищення чималої кількості документів, які, втративши «біографічні» сліди, втрачали свою інформаційну й культурно-історичну цінність.

До того ж процедура відбору документів на постійне зберігання, контури якої ще тільки формувалися²⁰, супроводжувалася перегинами на користь директивної «заготівлі» архівної «сировини» для потреб паперової промисловості. Зокрема, в листі ЦАУ УРСР до ЦАУ СРСР від 23 липня 1938 р. йшлося про труднощі з виділенням у макулатуру фотонегативів. Віднесені до категорії «невідомого походження і без розшифровки» (тобто, такі, що не підлягали інвентарному описуванню через відсутність даних, необхідних для анотування), велика кількість зібраних фотонегативів представляла різні «виробничі процеси, групові й індивідуальні портрети невідомих осіб, пейзажі...»²¹. Варто додати, що методика відбору була обтяжена проблемою нерозробленості переліків документів зі строками зберігання.

Наостанок підкреслимо, що під впливом «макулатурної» кампанії тогочасна практика експертизи цінності документів була орієнтована, загалом, на відбір документів для знищення²², тоді як спеціального аналізу документів, що підлягали прийманню, ніхто не проводив. Так, розглянутий 5 січня 1939 р. експертною комісією список виділених в утиль фотодокументів, які «не представляли ніякої історичної цінності», нараховував 1 016 позицій²³. Всього планом роботи у 1939 р. передбачалося складання відбіркових списків на знищення 16 тис. фотодокументів²⁴.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1842. Арк. 66–67.

¹⁹ Як об'єкти архівування фотодокументи мають «біографію», що проявляється в різних аспектах: час, технологічні умови і цілі їх створення; організація й каталогізація фотодокументів у межах певного архіву; можливі зміни функції та значення з часом, які стають все більш важливими для дослідницьких цілей в умовах сьогодення.

²⁰ Порядок підготовки та передавання фото- та кінодокументів повинен був регулюватися спеціальною інструкцією, розробленою ЦАУ УСРР спільно з Наркомосом УСРР. Однак нам не вдалося віднайти відомостей про те, чи була така інструкція розроблена.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1787. Арк. 6–7.

²² «Інструкція по виділенню документів, що не підлягали зберіганню в державних архівах» (1941 р.) мала загальний характер і висвітлювала специфіку роботи з аудіовізуальними документами.

²³ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2094. Арк. 19.

²⁴ Там само. Спр. 1843. Арк. 78.

Проте, навіть у цій, не вельми оптимістичній, початковій історії збирання фотодокументів їх обсяг станом на початок 1941 р. сягнув майже 115 тис. одиниць зберігання²⁵.

Щодо комплектування кінодокументами, то говорити про повноцінну збирацьку роботу у цей період не доводиться. Така ситуація прикро дисонує з тим, що Україна, як країна з однією з найбільш плідних кіноіндустрій світу, здавалося, була «приречена» згромаджувати в архівних сховищах значні обсяги кінодокументів. Одним із чинників, що стримував комплектування кінодокументами, слід вважати відсутність належного приміщення. На той час архів містився у приміщенні Всеукраїнського військово-історичного архіву (26-й корпус Українського історико-культурного заповідника «Музейне містечко»)²⁶, де займав кімнати площею 170,68 м² із фотолабораторією і кінозалом включно. З цієї причини в 1939 р. планувалися лише виявлення й облік кінодокументів на вітчизняних кінофабриках і кіностудіях²⁷, а також консультування цих установ щодо правил зберігання кінопродукції. 1941 р. інспекторська група мала перевірити Одеську і Київську кінофабрики, «Союзкінохроніку» у Києві та 16 обласних кінопрокатних контор²⁸.

Очевидно, що доволі складну ситуацію навколо комплектування архіву кінодокументами годі пояснити самим лише браком вільних приміщень. Існує замало джерел, щоб уповні оцінити її причину. Водночас, ті обмежені дані, які на сьогодні доступні, дозволяють припустити, що у довоєнний період кінодокументи на зберігання до архіву так і не надійшли. Натомість маємо документальні підтвердження того, яким чином кінодокументи потрапляли до московських архівосховищ. Так, за розпорядженням ГАУ НКВС СРСР від 14 вересня 1940 р. матеріали зафільмованого будівництва Дніпрогесу (щобільше, із зображеннями в кінокадрах «ворогами народу»²⁹) були віднесені до документів всесоюзного значення, а місцем їх зберігання визначено Центральний фотофонокіноархів СРСР³⁰. Цікаво, що ініціатором передання цієї кінохроніки до «центру» виступило ГАУ НКВС УРСР, аргументувавши неможливість забезпечити збереженість документів аудіовізуальним архівом через відсутність спеціальних сейфів і вогнетривких камер³¹.

²⁵ План роботи ЦФФКА МВС УРСР. 1941 р. Арк. 22. (пер. із рос.) // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1827. Арк. 108.

²⁷ Там само. Спр. 1907. Арк. 6–7.

²⁸ Про обмежені можливості комплектування архіву кінодокументами у довоєнний період доклад. див.: Хромов А., Смельянова Т. Архів українського німого кіно : формування, зберігання та правові засади доступу // Архіви України. 2022. № 2. С. 7–27.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1928. Арк. 48.

³⁰ Там само. Спр. 2048. Арк. 117.

³¹ Там само. Спр. 1928. Арк. 48.

Судячи з усього, пропозиція ГАУ НКВС УРСР знайшла свою підтримку в Москві. У вересні 1940 р. за розпорядженням того ж таки ГАУ НКВС УРСР представники аудіовізуального архіву виїхали до районного управління Дніпроенерго (м. Запоріжжя), де зберігалася кінохроніка, з'ясували, що фільмування здійснювала операторська група Дніпробуду під керівництвом Якушина, перевірили умови зберігання та підготували кінодокументи до відправлення в Москву³².

Поза сумнівом, історія з кінохронікою Дніпробуду відбувалася у річищі тогочасної політики «концентрування історичних та культурних цінностей у т. зв. «всесоюзних» установах»³³. За схожим «сценарієм» склалася ситуація з робочими матеріалами й готовою українською версією кінострічки «Визволення» (1940, реж. О. Довженко) та робочими матеріалами до фільму «Буковина – земля українська» (1940, реж. Ю. Солнцева), що зберігалися на Київській студії художніх фільмів³⁴. Як відомо, 26 серпня 1940 р. інспектор архіву Г. Нікулін перевіряв умови зберігання вказаних кінодокументів у сховищах кіностудії до «особливого розпорядження», про що склав відповідний акт³⁵. Беручи до уваги той факт, що російськомовні версії кінофільмів «Визволення» та «Буковина – земля українська» надійшли до аудіовізуального архіву тільки на початку 1950-х років³⁶, цілком доречно буде припустити, що напередодні німецько-радянської війни була поширеною практика вилучення і вивезення з України до московських архівосховищ цінних кінодокументів.

29 березня 1941 р. РНК СРСР затвердила «Положення про Державний архівний фонд СРСР і мережу державних архівів» (далі – ДАФ), поява якого, по-перше, була ознакою завершення процесу повної централізації управління архівною справою як невід'ємної частини формування в СРСР тоталітаризму. По-друге, Положення не передбачало

³² ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2048. Арк. 212.

³³ *Кот С.* Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 290.

³⁴ Російськомовна версія кінострічки «Визволення» зберігалася на Московській копіювальній фабриці.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2048. Арк. 190–193.

³⁶ Російськомовні версії позитивів кінофільму «Визволення» під назвою «Освобождение украинских и белорусских земель от гнета польских панов и воссоединение народов-братьев в единую семью» та «Буковина – земля українська» надійшли на зберігання в архів у 1951 р. начебто з Київської кіностудії художніх фільмів, хоча прямих доказів на те наразі немає ніяких. Відомо, що в 1954 р. обидві кінострічки були переглянуті співробітниками Інституту історії АН УРСР. Поза тим, уже 1962 р. проміжний позитив і позитив кінофільму «Визволення» були здруковані з оригіналу, що зберігався в ЦДКФФА СРСР, і передані до аудіовізуального архіву.

поділу ДАФ на фонди республіканського рівня, а, відтак, не стало запобіжником переміщення кінодокументів до центральних московських архівосховищ із політичних чи ідеологічних міркувань. По-третє, до складу ДАФ включалися не тільки хронікально-документальні кінодокументи (порівняно з ЄДАФ 1930 р.), а всі кінофільми незалежно від способів фільмування, які мали науково-історичне і культурне значення, тобто, ігрові, науково-популярні, навчально-технічні, хронікально-документальні кінокартини установ, організацій, підприємств і фізичних осіб, (у т. ч. усіх кінопідприємств, підпорядкованих Комітету в справах кінематографії при РНК СРСР), що займалися виробництвом і експлуатацією цієї продукції.

Та, попри офіційне включення кінодокументів до ДАФ, на практиці чітко прослідковувалося закріплення відомчих відцентрових тенденцій, під якими слід розуміти, за Т. Хорхордіною, «відчуження» від ДАФ значного комплексу документів, що відклалися в межах певних галузей. З утворенням у 1937 р. Всесоюзного фільмосховища (Білі Стовпи, РРФСР) для зберігання особливо цінних фільмів³⁷ започатковано створення державного фонду кінофільмів (від 1948 р. – Державний фільмофонд СРСР)³⁸. Після включення до складу СРСР Західної України і Західної Білорусії (1939 р.), Бессарабії, Буковини та країн Балтії – Литви, Латвії й Естонії (1940 р.) у Білі Стовпи почали надходити кіноматеріали з приєднаних територій. Прикметно, що ці кіноматеріали увійшли до т. зв. «трофейного фільмофонду»³⁹, куди згодом потрапили «трофейні» кінострічки, передані частинами Червоної армії під час німецько-радянської війни, а також колекція Рейхсфільмархіву⁴⁰.

Трохи згодом, у серпні 1940 р., Всесоюзне фільмосховище перейшло в підпорядкування Комітету в справах кінематографії при

³⁷ Починаючи від 1938 р., Всесоюзне фільмосховище зберігало практично всю кінопродукцію, що випускалася студіями.

³⁸ Постановою РНК СРСР від 2 лютого 1937 р. № 189-43с «Про державне фільмосховище» передбачалося в найкоротші строки побудувати фільмосховище біля станції Білі Стовпи.

³⁹ У доповідній записці, поданій влітку 1948 р. міністром кінематографії СРСР І. Большаковим начальнику відділу пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Д. Шепілову і міністру державного контролю СРСР Л. Мехлісу щодо реорганізації Всесоюзного фільмосховища в Державний фільмофонд, зібрані в Білих Стовпах кіноматеріали поділялися на 2 категорії: «радянський фільмофонд» і «трофейний фільмофонд».

⁴⁰ У квітні 1945 р. колекція першого національного кіноархіву Німеччини (Рейхсфільмархіву) була захоплена військами Червоної армії. У липні цього ж року ешелон із відібраними кінофільмами, згідно з угодою із союзниками про репарації, був відправлений на зберігання до Всесоюзного фільмосховища.

РНК СРСР⁴¹ – «єдиного центру керування та нагляду» за кіногалуззю. Кількома роками раніше, в 1938 р., під юрисдикцію цього відомства потрапили всі кінопідприємства союзних республік, зокрема, Київська й Одеська кіностудії художніх фільмів, Українська студія хронікально-документальних фільмів («Укркінохроніка»), Київська копіювальна фабрика тощо⁴². У цьому контексті постає логічним той факт, що в травні 1941 р. Архівний відділ НКВС УРСР звертався «на гору», до Комітету, з проханням дати відповідні вказівки підпорядкованим студіям «Укркінохроніка» і «Київтехфільм» (м. Київ) про передачу «кіноматеріалів (негативів і позитивів до нього)» на постійне зберігання до Всеукраїнського фотокіноархіву в м. Києві⁴³. По прочитанні цього документа залишається лише гадати, чим викінчилися намагання українських архівістів отримати на зберігання кінодокументи вітчизняних кіностудій. Утім, навіть якщо припустити, що Комітет схвально відгукнувся на прохання Архівного відділу НКВС УРСР, самі кінодокументи так і не були передані до архіву.

Повертаючись до Положення 1941 р., наголосимо на ще одному істотному моменті: вперше до ДАФ були віднесені фонодокументи, які мали наукове, політичне і практичне значення, незалежно від часу їх походження, змісту, оформлення, техніки й способу відтворення. Ясна річ, що ані часу, який залишився до початку німецько-радянської війни, ані достатніх людських і матеріальних ресурсів уже не було для збирання ще одного виду аудіовізуальних документів – фонодокументів⁴⁴.

Отже, початковий період у сфері комплектування був, головню, етапом збирання документів та їх організації на рівні архіву. Наразі залишаються достеменно невідомими чинники, які спричинили вибір на користь нефондової організації документів. Імовірно, підґрунтям цьому стала дискусія в архівному середовищі СРСР у 1930-х роках щодо організації державного зберігання аудіовізуальних документів, в якій, наскільки відомо, українські архівісти участі не брали. Тоді з ідеєю про доцільність групування архівних фотонегативів за фондовою системою або в «особливих розрядах колекцій» виступили російські архівісти.

⁴¹ Зауважимо, що зі створенням 1938 р. Комітету в справах кінематографії при РНК СРСР фактично завершився процес повної централізації управління кінематографом. (Див.: Про утворення Комітету в справах кінематографії при Раді народних комісарів Союзу РСР : постанова Ради народних комісарів Союзу РСР від 23 березня 1938 року // Збірник законів і розпоряджень уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 1938 р. № 13 (11 квіт.). Арт. 81.).

⁴² Історія українського кіно. Т. 2 : 1930–1945 / гол. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. С. 13.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2210. Арк. 74.

⁴⁴ Перші фонодокументи надійшли до архіву лише у 1948 р. (ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 21).

Цей підхід наразився на заперечення з боку керівника російського аудіовізуального архіву А. Мінченкова, аргументи якого щодо нецільності систематизації кіно- і фотодокументів по фондах зводилися до тверджень про обмеженість кола фондоутворювачів і концентрацію в архіві абсолютно різних за своїми зовнішнім видом і змістом документів. Очевидно, що ця точка зору взяла гору, позаяк питання фондування аудіовізуальних документів зникло з фахового дискурсу майже на 25 років, позбавивши практику супроводу виразно артикульованої теоретичної думки. Тим часом, його підхід заклав основи наявної дотепер моделі подокументного обліку⁴⁵ й описування аудіовізуальних документів. Принаймні, доказом цього служить факт розроблення українськими архівістами інвентарних книг фотодокументів (фотонегативів) за російським зразком⁴⁶. За звітом на 1941 р. зі сконцентрованих в архіві 115 тис. фотодокументів у такий спосіб було заінвентаризовано майже 111 тис. одиниць зберігання з огляду на штатні можливості установи та стан упорядкованості самих документів.

Із переходом архівних установ у підпорядкування НКВС УРСР (1939 р.) до «таємного фонду» вже у 1940 р. із загального користування були вилучені 592 фотонегативи⁴⁷, характер яких дотепер залишається нез'ясованим. Імовірно, вони містили інформацію про останнього російського імператора Миколу II і його родину, вищих державних діячів царської Росії, «контрреволюційну» діяльність різних партій та інших «антипартійних опозиціонерів», відомості, що мали «на меті дискредитувати СРСР і ВКП(б) і ін. органи, заборонені до розповсюдження відповідними адміністративними органами і мають значення військової таємниці». Крім того, циркуляром АУ НКВС СРСР от 31 липня 1939 р. передбачалося обов'язкове зберігання «на правах секретних документів» фото-, кінодокументів і звукозаписів, в яких були зафіксовані «вороги народу». Натомість у копіях цих документів фрагменти із зображенням «ворогів народу» потрібно було знищувати або ретушувати⁴⁸.

Щодо інтелектуального доступу до документів архіву, то в 1940–1941 рр. його забезпечували довідкова і тематична картотеки. Остання була систематизована за розділами і підрозділами відповідно до класифікатора, а в розділі й підрозділі передбачалося систематизувати за об'єктами та профілем усередині. З метою підвищення ефективності пошуку

⁴⁵ Чинні на той час «Правила учета архивных материалов в государственных архивах СССР» (М., 1936), в яких були сформовані основні принципи обліку архівних документів, єдині форми їхнього обліку, не містили методичних рекомендацій щодо проведення цього виду робіт з аудіовізуальними документами.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1754. Арк. 66.

⁴⁷ На початок радянсько-німецької війни загальна кількість засекречених фотодокументів сягнула близько 7 тис. одиниць.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1836. Арк. 42.

документної інформації практикувалося складання тематичних оглядів на великі за обсягом комплекси фотодокументів (наприклад, по Краматорському заводу важкого машинобудування ім. Сталіна, Дніпропетровському металургійному заводу ім. Петровського, Дніпрогесу тощо).

Окремо слід згадати про використання аудіовізуальної документної інформації. Реалізація завдань цього напрямку діяльності покладалася на науковий відділ⁴⁹. Схоже, є підстави говорити про таку форму, як обслуговування користувачів у читальному залі, хоч і з мінімальним бюджетом робочого часу (близько 2,5% станом на 1941 р.). Розгортання цієї роботи стримувалося відсутністю спеціального приміщення для роботи користувачів і непорядкованістю частини документів. Тож архів обмежувався переважно виконанням запитів партійних організацій і державних установ, а також довідковою роботою, хоча щорічно планувалися публікування документів⁵⁰, підготовка виставок⁵¹.

Як відомо, на виконання «Положення про Державний архівний фонд СРСР і мережу державних архівів», яке остаточно позбавляло архіви ініціатив, що виходили за межі правових основ загальносоюзного рівня, був виданий наказ наркома НКВС УРСР від 24 червня 1941 р. «Про перебудову мережі центральних державних архівів УРСР», згідно з яким аудіовізуальний архів реорганізовано в Центральний державний архів фонофотокінодокументів УРСР⁵².

Подальша інституціональна реорганізація аудіовізуального архіву відображала загальні процеси, пов'язані з концентрацією й централізацією управління архівами, спиралася на організаційну модель союзного взірця – Центрального державного архіву кінофотодокументів СРСР калькуванням завдань і вимог, сформульованих у типовому положенні про Центральний республіканський, крайовий та обласний державний архів⁵³. Таким чином, структурно-організаційна перебудова архіву передбачала створення таких підрозділів: фотокіновідділу, фоновідділу, лабораторії й господарської частини.

До складу архіву включалися всі фоно- і кінодокументи, що відклалися на території УРСР у результаті діяльності різних установ, організацій, підприємств і фізичних осіб, які мали політичне, історичне і культурне значення – негативи й лавандові копії кінофільмів, кіножурналів, інших німих і звукових кінодокументів; фотонегативи й позитиви, ори-

⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1843. Арк. 173.

⁵⁰ Із невідомих причин ініціативи публікування альбомів «Розгром інтервентів на Україні 1918–1920 рр.» і «Соціалістична реконструкція сільсько-го господарства» у 1939–1940 рр. не дали бажаного результату.

⁵¹ Про виставкову діяльність свідчить експонування 1940 р. у Київському музеї революції архівних фотодокументів, що відображали «радянське будівництво».

⁵² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2119. Арк. 36.

⁵³ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2117. Арк. 1–3.

гінали фонографічних, грамофонних та інших звукозаписів на дисках і валиках, оригінали оптичного й механічного звукозапису на плівці. Примітно, що до складу документів архіву включалися документи, які не були допущені в установленому порядку до публікації або прокату, а також друковані матеріали, необхідні для науково-довідкової роботи.

До завдань архіву входили: облік, концентрація і зберігання документів, науково-технічне опрацювання і виділення документів, що не підлягали зберіганню, проведення профілактичних заходів, реставрація (створення копій, перезапис) із метою збільшення строків збереженості кінофотофонодокументів, укладання каталогів, путівників та інших довідників за документами архіву, науково-дослідна розробка документів, використання документів шляхом підготовки збірників, тематичних фотоальбомів тощо, видавання в установленому порядку документів для їх використання; видавання довідок і копій архівних документів; популяризація документів шляхом організації виставок, лекцій, доповідей тощо.

Утім, процес реорганізації аудіовізуального архіву був загальмований з початком німецько-радянської війни.

Отже, подібно до загальносвітової історії аудіовізуального архівування її ранній період в Україні був тісно пов'язаний із появою і становленням спеціалізованого аудіовізуального архіву. Однак перебіг подій від початку мав свої особливості, обумовлені, зокрема, більшовицьким тоталітарним режимом. Його утвердження в Україні синхронізувалося з першими кроками становлення аудіовізуального архіву. Відтак, визнаючи історичне значення самого факту появи архіву (унікальне навіть з точки зору світового досвіду), слід мати на увазі, що сама інституція від початку була невід'ємною частиною політико-ідеологічної системи держави та складовою адміністративно-командного механізму управління. Звідсіль те, що по відношенню до політичних завдань та ідеологічних установок наукові й соціальні інтереси відступали на задній план у всіх напрямках архівної роботи. Жорсткий контроль і регламентування архівної діяльності з боку органів державної влади деформували сутнісний зміст установи як осередку зберігання аудіовізуальної спадщини.

В умовах відбору документів, детермінованого ідеологічними претензіями тоталітарного режиму на легітимізацію документів відповідної тематики, з одного боку, та методологічного вакууму в експертизі цінності – з іншого, було сформовано довоєнний комплекс фотодокументів архіву.

Цього не скажеш про комплектування кінодокументами, яке так і не вийшло за межі пошуку і встановлення зв'язків із потенційними фондоутворювачами. Причини нереалізації проєктів з акумулювання кінодокументів мають свої пояснення: хронічна відсутність належного приміщення архіву, його технічного оснащення, достатніх фінансових

і людських ресурсів, вилучення і вивезення з України до московських архівосховищ цінних кінодокументів. Зрештою, слід узяти до уваги і пасивно-інерційну поведінку архівістів, зорієнтовану на очікування директив, настанов і дозволів «згори».

Розвиток форм використання архівної документної інформації відбувався на тлі політики, спрямованої на обмеження доступу до архівних документів (у т. ч. через засекречування останніх) і використанням їх переважно з ідеологічною і пропагандистською метою.

Таким був початок повільного, суперечливого й не завжди успішного, однак неминучого розвитку аудіовізуального архівування в Україні. Вочевидь, ця проблематика зберігає дослідницькі перспективи, зокрема в частині порівняння українського досвіду із зарубіжними моделями аудіовізуального архівування та їхніми результатами у довоєнний період.

REFERENCES

1. Bazanova, M. M., Pshenychnyi, H. S. (1975). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv kinofotofono-dokumentiv URSR [Central State Archive of Cinema, Photo and Audio Records of the Ukrainian SSR]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 47–57. [in Ukrainian].
2. Hodun, N. (2011). Polityko-ideolohichni nahliad za kino-teatralnymi zakladamy naprykintsi 1920-kh – 1930-kh rr. [Political and ideological supervision of cinema and theater institutions in the late 1920s – 1930s]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 14, 122–130. [in Ukrainian].
3. Skrypnyk, H. (Ed.) (2016). *Istoriia ukrainskoho kino: 1930–1945*. [History of Ukrainian cinema: 1930–1945.]. Т. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Khorkhordina, T. (1994). Arkhivy i totalitarizm (Opyt sravnitelno-istoricheskoho analiza) [Archives and Totalitarianism (Experience in Comparative Historical Analysis)]. *Otechestvennaia istoriia*, 6, 145–159. [in Russian].
5. Khromov, A., Yemelianova T. (2022). Arkhiv ukrainskoho nimoho kino : formuvannya, zberihannya ta pravovi zasady dostupu [Archive of Ukrainian silent cinema: formation, storage and legal basis of access]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 7–27. [in Ukrainian].
6. Kot, S. (2020). *Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnosti u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX – poch. XXI st.)* [The return and restitution of cultural values in the political and cultural life of Ukraine (XX – early XXI centuries)]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Markitan, L. (1971). Kinofotodokumenty iak istorychne dzherelo [Film-photo-phono documents as a historical source]. *Istorychni dzherela ta ikh vykorystannia*, 6, 60–67. [in Ukrainian].
8. Pshenychnyi, H. (1948). Dosiahnennia Tsentralnogo foto-fono-kinoarkhivu. [Achievements of the Central Photo-Phono-Film Archive]. *Naukovo-informatsijnyi biuleten Arkhivnoho upravlinnia MVS URSR*, 2, 18–22. [in Ukrainian].
9. Pshenychnyi, H. (1960). Kino-foto-fonodokumenty na sluzhbie sotsialisticheskomyu stroitelstvu [Film-photo-phono documents for the service of socialist construction]. *Naukovo-informatsijnyi biuleten Arkhivnoho upravlinnia MVS URSR*, 1, 17–21. [in Russian].

10. Reininghaus, W. (2008). Archivgeschichte: Umrisse einer untergründigen Subdisziplin [Archival History: Outlines of an Underground Subdiscipline]. *Der Archivar* (Vol. 61, pp. 352–360). [in German].

11. Slonchak, N. (1997). Problemy dzhereloznavchoho ta arkhivoznavchoho analizu kinofotofonodokumentiv [Problems of source-scientific and archival-scientific analysis of cinematographic and phonographic documents]. Abstract of Papers. *Ukrainske arkhivoznavstvo: istoriia, suchasnyj stan ta perspektyvy* (P. 1, pp. 62–64). [in Ukrainian].

12. Yemelianova, T. (2008). Nevidomi storinky istorii Tsentralnoho derzhavnoho kinofotofonoarkhivu Ukrainy imeni H. S. Pshenychnoho [Unknown pages of the history of the Central State Film and Photographic Archives of Ukraine named after H. S. Pshenychny]. *Arkhivy Ukrainy*, 1–2, 59–65. [in Ukrainian].

Tetiana Yemelianova

Candidate of Historical Sciences,

First Deputy Head,

State Archival Service of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-1100>

A VIEW ON THE EARLY HISTORY OF AUDIOVISUAL ARCHIVING IN UKRAINE

Abstract: The purpose of the investigation is to look into the early history of national audiovisual archiving, which began with the founding in 1932 and the formation of the All-Ukrainian CinePhoto Archives in Kyiv (now the Central State Audiovisual and Electronic Archives), which in time coincided with the establishment of totalitarianism in the USSR, and to reveal the influence of the latter on the formation of relevant archival practices and methodologies. **The research methodology** is based on general scientific principles of the unity of theory and practice, complexity, historicism, comprehensiveness of knowledge, and the application of interdisciplinary and sociocultural approaches. The basic approaches are complemented by a complex of research methods, in particular, problem-chronological, historical-cultural, critical-comparative, structural-functional analysis, as well as source studies methods (archival and bibliographic heuristics, systematization and interpretation of sources). **Scientific novelty.** The article describes the prerequisites for the creation and initiation of activities of the All-Ukrainian CinePhoto Archives in Kyiv as the first national center for collecting and storing audiovisual heritage. The content, specifics, principles and directions of activity of the audiovisual archive are defined, the interconnection and interdependence of the archival reality and the political regime are revealed. **The conclusion** is formulated that the problem retains research perspectives, in particular in terms of comparing the Ukrainian experience with foreign models of audiovisual archiving and their results in the pre-war period.

Key words: audiovisual archiving; audiovisual heritage; All-Ukrainian CinePhoto Archives in Kyiv.

DOI 10.47315/archives2022.332.032

УДК 930.253:929Прокопович

Марина Палієнко

докторка історичних наук,

професорка,

завідувачка кафедри архівознавства

та спеціальних галузей історичної науки,

Київський національний

університет імені Тараса Шевченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

Ігор Срібняк

доктор історичних наук,

професор,

завідувач кафедри всесвітньої історії

історико-філософського факультету,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

ВЯЧЕСЛАВ ПРОКОПОВИЧ У БОРОТБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА І НАУКОВЦЯ

*Україні життя своє віддав, до кінця Отчизні вірний, за волю її
й державність все аж до смерти прийняти завжди готовий...*

Вячеслав Прокопович

Анотація. Мета статті полягає у відтворенні життєвого шляху українського громадсько-політичного діяча, історика Вячеслава Прокоповича (1881–1942), дослідженні його внеску в боротьбу за українську державність у період Української революції 1917–1921 рр., під час перебування у політичній еміграції в Польщі та Франції. **Методологічною основою** дослідження є послідовне застосування принципів історизму, об'єктивності, системного і міждисциплінарного підходів, компаративістики. Використання біографічного методу у поєднанні з методами джерелознавчого аналізу й синтезу дозволило розглянути життєдіяльність В. Прокоповича у контексті суспільно-політичних подій, крізь призму професійного середовища, міжособистісного спілкування і родинного оточення. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що в ньому вперше на основі вивчення і критичного аналізу архівної й опублікованої спадщини В. Прокоповича висвітлено основні віхи його життя й діяльності, охарактеризовано процес становлення особистості, участь в українському громадсько-політичному і культурно-освітньому русі, діяльність на посаді

© М. Палієнко, І. Срібняк, 2022

прем'єр-міністра Уряду УНР у роки Української революції 1917–1921 рр. та у період еміграції. У формуванні **джерельної бази дослідження** важлива роль була відведена аналізу та введенню до наукового обігу неактуалізованої інформації документів з особистого архіву В. Прокоповича, який зберігається у фондах Української бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі (Франція). **Висновки.** В. Прокопович, який брав активну участь в українському громадсько-політичному і культурному русі від початку ХХ ст., зробив вагомий внесок у боротьбу за українську державність, відстоюючи українські національні інтереси і цінності як громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, науковець і педагог. Він посідав ключові посади в Уряді УНР, будучи міністром освіти та прем'єр-міністром, одним із найближчих соратників Головного Отамана Симона Петлюри. У період вимушеної політичної еміграції він активно долучився до розгортання діяльності Уряду УНР в екзилі, був одним із засновників і довголітнім редактором тижневика «Тризуб», ініціатором створення та головою Ради Товариства Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. Наукова, публіцистична та архівна спадщина В. Прокоповича становить значний суспільний інтерес і потребує подальшого вивчення.

Ключові слова: Вячеслав Прокопович; українська державність; національна ідентичність; українська політична еміграція в Європі; архівна спадщина; зарубіжна країніка.

Українські історики ще до сьогодні працюють над тим, аби повернути із забуття імена чільних політиків, громадських і культурних діячів, освітян, які присвятили все своє життя національно-державному відродженню України, виборюючи її право на незалежне існування.

Це твердження повною мірою стосується прем'єр-міністра уряду УНР доби Української революції Вячеслава Костянтиновича Прокоповича, який і після вимушеної еміграції внаслідок більшовицької окупації України понад десятиліття (1926–1939 рр.) очолював уряд УНР в екзилі. Широкому загалу дослідників історії України здебільшого не відоме й коло наукових зацікавлень В. Прокоповича, його праці тільки ще

Вячеслав Прокопович. 1929 р.
*Українська бібліотека
імені Симона Петлюри.
Архів В. Прокоповича.*

торують свій шлях до читача, а крім того – залишаються у затінку й обставини його приватного і сімейного життя.

Великою мірою така ситуація була зумовлена недостатньою увагою дослідників до проблем функціонування інституцій української політичної еміграції в Європі, бо цей напрям активно розроблявся в Україні тільки упродовж останніх 30-ти років. Не сприяла написанню інтелектуальної біографії В. Прокоповича й відсутність в українських архівосховищах фондів, які б містили систематизовані документи про його життя і діяльність.

Отже, у сучасному історіографічному дискурсі відсутні праці, присвячені комплексному вивченню біографії, політичного і наукового доробку В. Прокоповича. Першим розпочав систематизацію його творчої спадщини відомий український громадсько-політичний діяч і правник А. Яковлів, який після смерті Вячеслава Костянтиновича на прохання його дружини Єлизавети Олександрівни Прокопович (Мешковської) підготував та випустив у 1954 р. окремих том «Записок Наукового товариства імені Шевченка», в якому опублікував наукові праці В. Прокоповича «Печать Малороссійская» і «Сфрагистичні етюди» з біографічною передмовою, що містила цінну інформацію, повідомлену автором дружиною покійного¹. Однак, від того часу не було підготовлено жодної ґрунтовної біографічної статті чи аналітичної праці, присвяченої діяльності чи творчому доробку В. Прокоповича, які, безумовно, заслуговують на всебічне вивчення.

Основою дослідження життєвого і творчого шляху особистості традиційно вважається архів, який акумулює документи родинного і приватного характеру, службової діяльності, дозволяє відтворити основну канву біографії, наблизитися до розуміння її суспільно-політичних поглядів, духовних цінностей, життєвих пріоритетів, відтворити коло професійного, громадського та приватного спілкування, пізнати наукові інтереси й культурні вподобання. Однак, якщо говорити про В. Прокоповича, то слід констатувати, що його архівна спадщина збереглася лише частково і, головним чином, завдяки відданості пам'яті та стараннями його дружини Єлизавети Олександрівни. Відома сьогодні частина особистого архіву В. Прокоповича зберігається в архівному зібранні Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі (Франція) – установі, ініціатором заснування та багатолітнім Головою Ради якої був саме Вячеслав Костянтинович. Проте точний час надходження цих документів до Бібліотеки наразі ще не встановлений,

¹ Яковлів А. Вячеслав Костянтинович Прокопович (1881–1942) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. Париж; Нью-Йорк: Перша Українська Друкарня у Франції, 1954. Т. 153. С. 5–17.

оскільки В. Прокопович помер під час Другої світової війни, коли діяльність цієї славетної української установи була перервана нацистською окупаційною владою, а всі її фонди конфісковані та вивезені до Третього Райху. Велику роль у збереженні спадщини і пам'яті про цього визначного українського діяча, як уже відзначалося, відіграла його дружина Єлизавета Олександрівна, яка у повоєнні роки зберігала його документи, листування, рукописи праць у власному будинку у м. Бессанкур (Bessancourt) поблизу Парижа. Після відновлення діяльності Української бібліотеки у 1947 р. вона брала активну участь в організації її роботи, підтримувала тісні дружні стосунки з вдовою Головного Отамана – Ольгою Петлюрою (яка мешкала останні роки життя у будинку Прокоповичів у Бессанкурі), чільними діячами «уенерівської» еміграції, членами Товариства бібліотеки – І. Рудичевим, І. Косенком, Г. Довженком, генералом О. Удовиченком, М. Ковальським, П. Йосипишиним тощо. Дбаючи про увічнення пам'яті про чоловіка, вона готувала до видання рукописи його неопублікованих праць, а також розмірковувала про вибір належного місця для збереження його архіву, оскільки у 1950-х – на початку 1960-х років Українська бібліотека не мала для цього відповідних умов і приміщення. Отже, архів Вячеслава та Єлизавети Прокоповичів має власну складну «історію», відтворення якої потребує висвітлення в окремій дослідницькій публікації. Наразі зазначимо, що у результаті роботи з упорядкування розпорошених в Українській бібліотеці архівних документів (т. зв. «документального розсіпу») було виявлено валізу Є. Прокопович із цінними документами з особового архіву В. Прокоповича, після чого нами була проведена їх атрибуція, систематизація та вивчення. Ці документи мають важливе джерельне значення для відтворення різних аспектів життя й діяльності цього яскравого політичного діяча і вченого, особливо в еміграційний період².

Окремі згадки про В. Прокоповича переважно мемуарного характеру, а також невеликі некрологи, опубліковані в еміграційній українській пресі, дають можливість відтворити загальну канву його біографії та окреслити коло спілкування. Так, деякі факти біографії В. Прокоповича вдалося уточнити, звернувшись до спогадів його сучасників –

² Важливо зазначити, що проведення заходів із виявлення, упорядкування і вивчення документів В. та Є. Прокоповичів, як і низки інших архівних зібрань української еміграції, що потрапили до фондів Української бібліотеки імені Симона Петлюри в різний час у розпорошеному вигляді, стало можливим завдяки ініціативам директорки і голови Ради бібліотеки д-ра Ярослави Йосипишин та голови Меморіального фонду Симона Петлюри Миколи Кочерги. Автори висловлюють щире вдячність за сприяння у роботі та уможливлення використання цих цінних документів у наукових дослідженнях.

Д. Дорошенка, С. Єфремова, О. Лотоцького, Є. Чикаленка, о. П. Білона³. Оpubлікований М. Ковальським 1957 р. на сторінках часопису «Свобода» короткий нарис про В. Прокоповича з нагоди 15-х роковин від дня його смерті, головним чином ґрунтувався на інформації, почерпнутій зі згаданої вище передмови А. Яковліва до «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»⁴. Низка цінних документів була виявлена співробітниками Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) під час підготовки документальної виставки до 135-ліття від дня народження В. Прокоповича у 2016 р.⁵ Можна також згадати кілька невеликих енциклопедичних гасел, у яких наведені біографічні відомості про діяча⁶.

У формуванні джерельної бази дослідження важлива роль була відведена аналізу та введенню до наукового обігу тієї частини архіву вченого, який зберігається у фондах Української бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі. Зокрема, серед паперів В. Прокоповича було виявлено уривки рукописних спогадів під назвою «3 днів весни», у яких він за пам'яттю намагався відтворити деякі сюжети зі свого дитинства та юності⁷. На жаль, він так і не зміг втілити свій задум, об'єднати окремі фрагменти своїх записок у цілісну картину. Натомість, цінні біографічні дані містить нарис о. П. Білона, який, найвірогідніше, користувався

³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 рр.). Київ: Темпора, 2007. С. 180; *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ: Темпора. С. 31, 69, 155, 227–234 та ін.; *Єфремов С.* Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ: Темпора, 2011. С. 448, 456; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1932. Т. 1. С. 263; *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). Київ: Темпора, 2003. С. 224, 257; *Білон П.* Спогади. Т. 1. Пітсбург, 1952. С. 147–149.

⁴ *Ковальський М.* Вячеслав Костянтинович Прокопович (3 нагоди 15-их роковин смерті) // Свобода. Джерсі-Сіті, 1957. № 121. 26 черв. С. 2–3.

⁵ 135 років від дня народження В. К. Прокоповича (1881–1942) – українського громадського, політичного і державного діяча // Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ. Виставка документів. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_135_narodzhennia_Prokopovycha.php (дата звернення: 10.06.22).

⁶ *Р. М. Прокопович Вячеслав* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / за ред. В. Кубійовича. Мюнхен: Молоде життя, 1970. Т. 6. С. 2352–2353; *Zhukovsky A.* Prokopovych Viacheslav // Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CP%5CR%5CProkopovychViacheslav.htm> (дата звернення: 10.06.22); *Вишка О.* Прокопович Вячеслав Костянтинович // Українська журналістика в іменах (Матеріали до енциклопедичного словника) / за ред. М. М. Романюка. Львів, 1998. Вип. 5. С. 260–262; *Осташко Т. С.* Прокопович Вячеслав Костянтинович // Енциклопедія історії України / ред. кол.: В. А. Смолій (гол.) [та ін.]. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 26–27.

⁷ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів В. Прокоповича. Ф. 7. 3 днів весни (рукопис).

інформацією, наданою йому дружиною В. Прокоповича. Машинопис цього нарису було виявлено серед документів Є. Прокопович із рукописним написом: «Високодостойній і Дорогій пані Є. О. Прокопович на спомин. о. Петро Білон. 27 червня 1959»⁸. Принагідно слід зазначити, що нариси П. Білона та А. Яковліва в окремих місцях є близькими за змістом, що дозволяє припустити користування однією першоосновою під час їх написання.

У процесі розбору та упорядкування документального розсипу в архівному зібранні Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі вдалося виявити листування В. Прокоповича з цілою низкою відомих українських громадсько-політичних, культурних, релігійних діячів міжвоєнного періоду та перших років війни (зокрема, листи Є. Бачинського, Є. Гловінського, Г. Довженка, Д. Дорошенка, І. Косенка, Б. Лазаревського, А. Ливицького, І. Рудичева, В. Сальського, С. Сірополка, М. Славінського, М. Шумицького, О. Шульгина та ін.). Серед них найбільшим за обсягом епістолярним комплексом є листування з Є. Прокопович (Мешковською). Зазначимо, що листи А. Ливицького до В. Прокоповича із цього зібрання були опубліковані Я. Файзуліним у документальному збірнику «Андрій Ливицький. Листування (1919–1953 роки)»⁹.

Однак, безумовно, масштаб особистості вимагає від сучасних дослідників ретельного виявлення, осмислення та аналізу всього фактографічного матеріалу, вивчення цінної наукової й публіцистичної спадщини діяча, відтворення його образу і діяльності у контексті історичної епохи. Методологічною основою такого дослідження є послідовне застосування принципів історизму, об'єктивності, методів наукового аналізу і синтезу, системного і міждисциплінарного підходів. Використання біографічного методу дозволяє відтворити життєвий шлях діяча на макро- та мікрорівнях – як у контексті суспільно-політичних подій, так і крізь призму приватного життя, родинного оточення й міжособистісного спілкування.

⁸ Там само. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. *Білон П.* Вячеслав Костянтинович Прокопович (машинопис). Цей текст значною мірою ґрунтується на біографічному нарисі А. Яковліва, опублікованому як передмова до праць . Прокоповича у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (1954). Можна припустити, що це був розширений текст доповіді, присвяченої пам'яті В. Прокоповича, яка була виголошена П. Білоном 12 жовтня 1957 р. у залі Українського літературно-мистецького клубу у Нью-Йорку (про що П. Білон повідомляв Є. Прокопович у листі від 21 жовт. 1957 р.).

⁹ Андрій Ливицький. Листування (1919–1953 роки) / Український інститут національної пам'яті; упоряд., вст. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Київ: Фенікс, 2019. 688 с.

Становлення особистості на зламі століть. Участь в українському національному русі

В. Прокопович народився 10 (22) червня 1881 р.¹⁰ у Києві в родині протоієрея о. Костянтина Прокоповича, який за своїм походженням належав до старовинного шляхетсько-козацького роду (герба «Гроти») з Чигиринського повіту Київської губернії. Отець Костянтин виховував своїх дітей в атмосфері поваги й любові до рідної землі та українського слова, і в його домі у м. Златопіль¹¹ часто збиралися українці, які обговорювали новини культурного й громадського життя. Згадуючи про роки свого становлення, Вячеслав Костянтинович із теплотою визнавав, що у родинному середовищі сформувалися його життєві пріоритети, які мали значний вплив на його подальший розвиток¹².

Середню освіту Вячеслав здобув у Білоцерківській гімназії, в якій його батько викладав закон Божий. Virізнявся своєю добротою, а також готовністю прийти на допомогу своїм друзям, з якими завжди спілкувався українською мовою. Під час літніх вакацій подорожував пішки Україною, відвідуючи села і хутори, де вивчав народні звичаї та побут їх мешканців¹³.

Звертаючись до періоду становлення В. Прокоповича, варто згадати міркування І. Гирича про формування нового покоління вже «українських», а не «українофільських» діячів, які вживали українську мову в «щоденному спілкуванні від самих початків свого свідомого життя»¹⁴. Причому вживання української на початковому етапі було пов'язано безпосередньо з родинним середовищем, що згодом впливало на культурні та політичні вподобання діячів, їхню національну самоідентифікацію.

Після успішного закінчення гімназії Вячеслав вступив 1900 р. на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, де зацікавився вивченням української історії і, зокрема, документами козацької доби, оволодів методами критичного опрацювання архівних джерел, розпочав свої сфрагістичні студії. Формування наукових зацікавлень В. Прокоповича відбувалося під впливом школи документалістики про-

¹⁰ В «Енциклопедії історії України» помилково зазначена дата народження – 10 квітня. Див.: *Осташко Т.* Прокопович В'ячеслав Костянтинович // Енциклопедія історії України. Київ, 2012. Т. 9. С. 26.

¹¹ Златопіль – місто у південній частині Київської губернії, яке у ХІХ ст. було помітним культурним і торговельним центром Чигиринського повіту, зі значним складом єврейського і польського населення. У 1959 р. було приєднане до м. Новомиргород (нині – Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.).

¹² *Яковлів А.* Зазнач. твір. С. 5.

¹³ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. *Білон П.* Вячеслав Костянтинович Прокопович. Арк. 2.

¹⁴ *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Український письменник, 2014. С. 164.

фесора Володимира Антоновича, який у цей час хоч уже активно не викладав, але продовжував спілкуватися зі студентами і користувався в їхньому середовищі надзвичайною повагою та авторитетом.

Із самого початку навчання в університеті В. Прокопович поринув в атмосферу українського громадського та культурного життя Києва, долучився до участі у діяльності першого українського видавництва «Вік», що постало у Києві наприкінці XIX ст. з ініціативи О. Кониського. Як зазначав І. Гирич, культурний і політичний рух тих часів, як і будь-яка інша громадська справа, ґрунтувався на теплих міжособистісних взаєминах. Одним із промовистих свідчень цього була співпраця «чудової п'ятірки» – С. Єфремова, О. Лотоцького, В. Доманицького, В. Дурдуківського та В. Прокоповича, за висловом І. Гирича – «рушійної сили» цього славетного українського осередку¹⁵. Яскравий «колективний портрет» діячів «Віку» залишив у своїх спогадах Є. Чикаленко, який, між іншим, зазначав, що ніколи не помічав у них і «тіні властолюбія, користолюбія або якого іншого прояву егоїзму»; що всі вони були «віддані справі відродження української нації усією своєю душею», працювали для неї «до втоми, до виснаження сил своїх», а в особистих відносинах проявляли «до людей таку теплоту, таку готовність допомогти кожному в його біді і робили це з такою делікатністю, чулістю, що хто мав нагоду довший час працювати з ними або мати приватні стосунки, то той ставав їхнім приятелем навіки»¹⁶.

Особливу атмосферу єднання, яка панувала в цьому видавництві, відзначав й С. Єфремов, підкреслюючи, що всі його члени були об'єднані між собою і поглядами, й особистою дружньою приязню, «розуміли один одного часто з самого натяку», «ніколи не сварилися» та «вдачею один одного щасливо доповняли»¹⁷. Отже, коло найближчого спілкування В. Прокоповича у ці роки становили діячі, об'єднані навколо видавництва «Вік» – В. Доманицький, В. Дурдуківський, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Лотоцький, А. Ніковський, В. Страшкевич. Більшість із них походила з українських священницьких родин, в яких плекалися національні традиції й рідна мова.

У цей час молоде покоління українських діячів активно долучилося до співпраці в історично-літературному журналі «Киевская старина», який ще з 1880-х років видавала у Києві Стара громада. В умовах зміни суспільно-політичної ситуації вони намагалися осучаснити тематичну палітру журналу, урізноманітнити її критичними оглядами, бібліографічними новинками, рецензіями, хронікою тощо. Спілкування зі старшої генерацією старогромадівців, до яких молоді ставилися критично, з певною долею іронії, все ж позитивно позначилося на їхньому

¹⁵ Там само. С. 171, 350.

¹⁶ Чикаленко Є. Спогади... С. 257.

¹⁷ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі... С. 448.

зацікавленні у вивченні української старовини, дослідженні історичних джерел, підготовці до публікації наукових праць, публіцистичних заміток, рецензій, некрологів тощо. Отже, не випадково, що перші наукові розвідки молодого В. Прокоповича ще за студентських часів побачили світ саме на шпальтах «Киевской старины». Упродовж 1902–1905 рр. у журналі ним були опубліковані під псевдонімом «В. Черепин» кілька матеріалів: біографічний нарис про письменника, громадського і земського діяча Дмитра Марковича (1903), а також рецензії на «Повісті й оповідання» І. Нечуя-Левицького (1902), історичне оповідання «Палій, воскреситель Правобережної України» Д. Мордовця (1903) та «Очерк истории украинского народа» М. Грушевського (1905)¹⁸. Зазначимо, що свої перші праці у журналі у цей час опублікували також Д. Антонович, Д. Дорошенко та С. Петлюра.

Розвиваючи свої наукові інтереси під впливом університетського середовища та професора В. Антоновича, а також натхненно працюючи серед молодих українських інтелектуалів над видавничими проєктами, В. Прокопович набув цінний життєвий досвід і сформувався як учений і громадський діяч. Згадуючи згодом ці роки з теплотою і певною долею іронії, він відзначав, що молодим журналістам доручали тоді писати некрологи про відомих письменників, за що їх із легкої руки В. Біднова почали жартома називати «гробокопателями»¹⁹.

Слід відзначити, що саме на межі 1890-х – 1900-х років відбувалися кардинальні зміни у середовищі української інтелігенції, частина якої (особливо молода генерація) відійшла від ідей культурництва та започаткувала політичний етап розвитку українського руху. Характеризуючи кінець XIX ст., В. Дорошенко відзначав, що це був час повільного органічного зростання українського руху, коли під суворим режимом репресій поступово народжувалося свідоме українство, зростали ряди української інтелігенції, яка домагалася для себе та всього українського народу «повноти національного життя»²⁰. Поступово українство, яке в Російській імперії було сковане заборонами та утисками, еволюціонувало, переростаючи рамки «гуртківства» й культурництва. За словами І. Гирича, у цей час саме діячі «Віку», серед яких був і В. Прокопович, визнали «імператив українського мовлення у повсякденному житті та політично-культурній роботі», а українська еліта, відмовляючись від мовного дуалізму, намагалася проводити літературну

¹⁸ Див.: Палієнко М. «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Темпора, 2006. С. 100, 121, 313.

¹⁹ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. Білон П. Вячеслав Костянтинович Прокопович. Арк. За.

²⁰ Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. Відень: накладом Союзу Визволення України, 1916. С. 31.

діяльність українською мовою²¹. Сам В. Прокопович, вже перебуваючи в еміграції, згадував про ці часи: «Теперішнє покоління, що виросло й розвивалося, захоплене могутнім розростом національної свідомости, що й на чужині живе в суцільній українській атмосфері – родинній і громадській, може не розуміє того значіння, яке в темні роки реакції мала кожна українська сім'я; може не розуміє, яку вагу і вплив мала кожна жінка-українка. Адже тоді, в 90-ті роки минулого віку навіть в родинах відомих членів Старої Громади часто панувала московська мова. Пам'ятаю, як боляче вразило це мене, молодого тоді ще хлопця, коли я вперше потрапив в Київі в родинне оточення де-яких з найвидатніших наших громадян. Щоб перелічити ті сім'ї в Київі, де все було перейнято української культурою, пальців на руках було аж занадто багато»²². Однією з таких суто українських родин у Києві була родина Олександра і Наталії Лотоцьких.

Після закінчення університету у 1904 р.²³ В. Прокопович викладав історію у київських державних гімназіях, а також у комерційній школі товариства вчителів, директором якої у 1906–1917 рр. був його добрий приятель П. Холодний. Водночас він брав активну участь в українському громадсько-політичному русі – з 1905 р. належав до складу Української радикально-демократичної партії (УРДП), а у 1908 р. став членом Товариства українських поступовців (ТУП) – нелегальної організації, що обстоювала ліберально-демократичні цінності та значною мірою скеровувала громадсько-політичне життя українців до революційних подій 1917 р. Це був своєрідний «мозковий центр» українського культурного та громадського життя, до якого належали діячі різних поглядів і генерацій (поряд із В. Прокоповичем, який входив до складу Ради ТУП, активну участь у її діяльності брали Б. Грінченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Є. Єфремов, Є. Чикаленко, М. Лисенко, Ф. Матушевський, А. Ніковський, Л. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький, П. Холодний, І. Шраг тощо). За образним висловом В. Дорошенка, організація об'єднувала «всі живі й політично активні сили українського громадянства»²⁴.

²¹ *Гирич І.* Українська мова – як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. // *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/ukrayinska-mova/1209-ihor-hyrych-ukrayinska-mova-yak-fundamentalna-tsinnist-natsionalno-vyzvolnoho-rukhu-druhoiy-polovyny-khikh-pochatku-khkh-st> (дата звернення: 15.06.22).

²² *Прокопович В.* Пам'яті Н. М. Лотоцької // *Тризуб*. Париж, 1930. Ч. 44(252). 23 листоп. С. 6.

²³ Диплом про закінчення історико-філологічного факультету Університету св. Володимира (№ 14930) був виписаний В. Прокоповичу 10 вересня 1904 р. Див.: ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 707. Оп. 287. Спр. 1418. Арк. 28.

²⁴ *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи... С. 110.

До початку Першої світової війни В. Прокопович продовжував активно займатися й журналістською діяльністю, публікуючи статті у часописах «Рада» і «Боротьба», а впродовж 1911–1914 рр. редагуючи під псевдонімом «С. Волох» педагогічний журнал «Світло».

Одним із проявів національного життя українців у Києві стала діяльність Українського клубу, що був заснований з ініціативи М. Лисенка та об'єднував українських митців й інтелектуалів, які регулярно влаштовували літературні й музичні вечори, лекції, різні мистецькі заходи. Власне, це був осередок Товариства українських поступовців. В. Прокопович брав активну участь у багатьох культурно-просвітницьких заходах, часто виголошуючи промови та реферати. Зокрема, про один з його яскравих виступів згадував А. Ніковський у листі до Є. Чикаленка від 23 червня 1912 р.: «З промови Волоха почався мітинг. Він так живо і енергійно говорив, що вся промова йшла під репліки в залі. Поради – як завести бібліотеку, як навчити читати фонетики, як вводити укр[аїнські] моменти в виклад історії. Катихизис, за який можуть клуб закрити»²⁵. Після заборони владою діяльності клубу у жовтні 1912 р., він згодом відродився під назвою «Родина», яка могла сприйматися українською й російською мовами з різними змістовими сенсами.

Безумовно, що така активна участь В. Прокоповича в українському громадському й культурному житті привертала увагу імперських жандармських органів та обумовила внесення його імені до списків політично неблагонадійних осіб. До того ж палкий виступ В. Прокоповича, присвячений народній школі й рідній мові в Україні, що був виголошений на Всеросійському з'їзді учителів у грудні 1913 р. у Петербурзі, викликав незадоволення з боку російської адміністрації та мав наслідком позбавлення його можливості займатися викладацькою діяльністю в державних закладах імперії²⁶. У цих умовах В. Прокопович зосередився на роботі у Київському міському музеї, де обіймав посаду бібліотекаря та працював над збиранням і упорядкуванням документів з історії Києва й магдебурзького права.

Початок Першої світової війни призвів до заборони всіх українських видань і діяльності товариств. У цей час осередком громадського і культурного життя українців залишався клуб «Родина», розташований у невеликому напівпідвальному приміщенні по вул. Володимирській (нині – Володимирська, 42), в якому розмістився військовий шпиталь і притулок для біженців. І саме тут «народилася» перша праця В. Прокоповича з історії Києва, яка побачила світ лише через 30 років у Па-

²⁵ Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування, 1908–1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2010. С. 137.

²⁶ Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч. 3. Варшава, 1934. С. 430.

рижі, у вирі подій Другої світової війни²⁷. Згадуючи про ті скрутні часи, вчений писав: «Розпочато ту роботу й писалося її за часів тяжких, восени року 1915. На устах наших каменем тяжким налягла печать мовчання: преси не було, журнали не виходили, життя українське під страшним вражінням подвигів російського війська й адміністрації в Галичині завмерло. Все принишло, замовкло...»²⁸.

Проте ці «темні часи» не відвернули від національно-просвітньої роботи київську молодь, яка, як згадував В. Прокопович, «під тягарем отої національної катастрофи якось ближче зійшлася з старшим поколінням і почала вчащати до Українського клубу, розпочалася там низка рефератів [...] Добре пам'ятаю маленькі кімнати, тісно набиті народом в сутережах Українського клубу, де збиралися ми на ті потайні бесіди щосуботи. Кілька вечорів було там присвячено й читанню моєї роботи, тоді наполовину лише викінченої. І от відразу автор, який писав, тільки рахуючи на кращі часи, без надії швидше поділитися з громадянством своїми думками, здобув те, що на наші обставини тодішні було мрією далекою, – аудиторію. І оті слухачі молоді, що збиралися щотижня, підганяли мене кінчати розпочате, давали стимул до роботи»²⁹.

У вирі подій Української революції 1917–1921 рр.

Із початком революційних подій 1917 р. В. Прокопович активно долучився до революційних процесів в Україні та творення національних державних інституцій. Будучи членом Ради ТУП, він брав участь у реорганізації товариства в Союз українських автономістів-федералістів, що відбулася на з'їзді ТУП у березні 1917 р. Союз обстоював перед Тимчасовим урядом позиції автономії України у складі федеративної Росії. В. Прокопович увійшов до складу Центрального комітету (Ради) Союзу і в квітні 1917 р. був делегований для участі у першому представницькому загальноукраїнському форумі – Всеукраїнському національному конгресі, на якому він був обраний членом Української Центральної Ради (УЦР), а згодом – Малої ради.

У червні 1917 р. у результаті нових реорганізацій було створено Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ), яка стала історичною правонаступницею ТУП та УРДП, і В. Прокопович продовжив у ній свою активну політичну діяльність. Ця політична сила об'єднувала представників ліберально-демократичної інтелігенції, які відіграли провідну роль у створенні УЦР і загалом процесах державотворення. У роки Української революції 1917–1921 рр. УПСФ дала значну кіль-

²⁷ Йдеться про працю В. Прокоповича «Під золотою короговою» (Париж, 1943).

²⁸ Прокопович В. Під золотою короговою [Передмова]. Париж, 1943. С. Х. Див. також: Яковлів А. Зазнач. твір. С. 6–7.

²⁹ Прокопович В. Під золотою короговою... С. XI.

кість урядовців, керівників виконавчої влади в усіх ланках державного управління (С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Прокопович, П. Стебницький, П. Холодний, С. Шелухін, О. Шульгин та ін.)³⁰. Зазначимо, що окрім активної громадсько-політичної позиції, особливу увагу у цей час В. Прокопович приділяв проблемам збереження пам'яток національної історико-культурної спадщини, беручи участь у створенні Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні³¹.

Наприкінці січня 1918 р. В. Прокопович увійшов до складу першого уряду незалежної України на чолі з В. Голубовичем, де він до початку квітня 1918 р. обіймав посаду міністра народної освіти, здійснюючи важливі кроки у справі українізації школи. Але 27 квітня 1918 р., на виконання директиви головного комітету УПСФ, В. Прокопович разом з однопартійцями О. Лотоцьким, О. Шульгиним та І. Феценком-Чопівським подали у відставку через незгоду з діями лівої більшості Ради народних міністрів УНР.

Після відставки В. Прокопович зосередився на праці в Київському губернському земстві, головою якого тоді був С. Петлюра. Арешт С. Петлюри, який був санкціонований гетьманом П. Скоропадським, змусив В. Прокоповича перебрати на себе виконання обов'язків голови Київського губернського земства. Невдовзі він також був обраний до складу президії Всеукраїнського земського союзу. 31 грудня 1918 р. В. Прокопович виїхав на чолі української дипломатичної місії до Варшави з метою налагодження українсько-польської співпраці, де перебував до кінця січня 1919 р.³²

Повернувшись до Києва, В. Прокопович прийняв непросте для себе рішення залишитися в українській столиці після евакуації з неї Директорії, але при цьому, як зазначав А. Яковлів, він був змушений жити «в скритку»³³. Фактично В. Прокопович залишався у Києві на нелегальному становищі до травня 1920 р., коли українська столиця була звільнена від більшовиків об'єднаними польсько-українськими силами. У цей час відбулося зближення В. Прокоповича та С. Петлюри, яких пов'язували довгі роки знайомства, а також спільної праці у Київському губернському земстві. Вже 26 травня 1920 р. Голова Директорії доручив В. Прокоповичу сформулювати новий кабінет міністрів, який він очо-

³⁰ Бойко О. Д. Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) // Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_UPSF_p (дата звернення: 20.06.2022).

³¹ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. Білон П. Вячеслав Костянтинович Прокопович. Арк. 6.

³² Осташко Т., Соловійова В. Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918–1921 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук ст. 2002. Вип. 1. С. 195.

³³ Яковлів А. Зазнач. твір. С. 8.

лював в один із найскладніших моментів існування УНР (до 14 жовтня 1920 р.). Внаслідок наступу більшовиків у червні 1920 р. уряд був змушений вчергове евакуюватися на Захід. Як зазначав А. Яковлів, «з урядом і військом В. К. пройшов останню «хресну путь» по Україні аж до Тарнова»³⁴. Після перетину р. Збруч уряд здійснив коротку зупинку в Станіславові. З огляду на наближення більшовицьких військ В. Прокопович вважав за необхідне перенести уряд до місця розташування Армії УНР (про що було ухвалено й відповідне рішення), проте польська влада наполягла на переїзді українського уряду до Тарнова.

14 вересня 1920 р. у силу політичної доцільності В. Прокопович був змушений звернутися до С. Петлюри з проханням про відставку, але ще протягом місяця продовжував виконувати функції керівника уряду. 14 жовтня 1920 р. голова Директорії С. Петлюра, приймаючи відставку прем'єр-міністра, у листі до В. Прокоповича зазначав, що всі складні випробовування, які змушений був долати уряд, «не зламали Вашого духу і волі до праці на користь Батьківщини і робота Уряду під Вашим проводом не припинялась весь час, в результаті чого видано цілу низку важних законів, які нині служать основою для відновлення правного життя Республіки [...]»³⁵. Відтак С. Петлюра «з жалем» задовольнив прохання В. Прокоповича про відставку і висловив йому подяку за самовіддану працю. Склавши повноваження прем'єра, В. Прокопович не полишав активної діяльності, обіймаючи з 14 жовтня до 18 листопада 1920 р. посаду міністра освіти в уряді А. Ливицького.

В еміграції у Польщі

Разом з урядом і Армією УНР В. Прокопович опинився на теренах Польщі на становищі політичного емігранта, знов-таки беручи найактивнішу участь у роботі Державного центру УНР в екзилі. Він став одним з організаторів скликання Ради Республіки, яка розпочала свою роботу 3 лютого 1921 р. у готелі «Брістоль» у м. Тарнів (Польща).

Одним із завдань Ради стало формування нового уряду УНР, що відбулося на тлі політичних консультацій між різними її фракціями. В. Прокопович, який мав відповідний політичний та організаційний досвід і користувався підтримкою більшості членів Ради, очолив Уряд УНР в екзилі. Але діяльність уряду з самого початку була ускладнена цілою низкою причин і, зокрема, делегуванням до його складу представників різних українських політичних партій з метою отримання підтримки Ради. Наслідком цього стала неготовність уряду до вироблення цілісної програми дій, особливо в нових зовнішньополітичних умовах – після підписання Польщею і більшовицькою Росією Ризького

³⁴ Там само.

³⁵ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 89.

мирного договору у березні 1921 р. Ця подія означала завершення періоду легального існування Уряду УНР на теренах Польщі, оскільки ст. 5 Ризького договору забороняла підтримку еміграційних і військових організацій. До того ж поглиблювалася криза в Раді Республіки, зі складу якої почали виходити окремі фракції. Не маючи реальних можливостей для її подолання, прем'єр-міністр В. Прокопович 18 липня 1921 р. подав у відставку³⁶.

У січні 1922 р. за пропозицією С. Петлюри В. Прокопович увійшов до складу уряду А. Лівіцького в якості міністра освіти. У цей час Вячеслав Костянтинівич також вживав організаційних заходів для збереження українських архівів і культурних цінностей за кордоном, долучився до заснування Музею-архіву визволення України, був обраний головою його товариства³⁷.

Прагнучи зміцнити зв'язок Державного центру й інтернованої Армії УНР та підтримати вояків у їхньому скрутному таборовому існуванні, він прийняв рішення залишити Тарнів і переїхати на сталий побут до табору в Каліші. 30 жовтня 1922 р. його було призначено на посаду начальника управління культурно-освітніми справами Генерального штабу Армії УНР³⁸. Вже з першого дня свого перебування у таборі В. Прокопович взяв найдіяльнішу участь в організації культурно-освітнього життя інтернованого вояцтва. Прагнучи зміцнити його моральний дух, він виступав із рефератами на різні історичні та літературні теми, організовував видання книжок, підтримував таборові часописи. Окремі з його доповідей побачили світ на сторінках таборових видань. Так, з ініціативи о. П. Білона у «Релігійно-науковому віснику», який видавало Братство св. Покрови при 6-й Січовій стрілецькій дивізії у Щипіорно, було опубліковано доповідь В. Прокоповича про творчість Т. Шевченка³⁹.

Дбаючи про забезпечення регулярної роботи таборових шкіл, В. Прокопович ініціював заснування окремого фонду, коштами якого мали покриватися видатки освітніх інституцій у таборах⁴⁰. Цей фонд розпочав свою діяльність 19 лютого 1923 р., коли до нього надійшов перший грошовий внесок у розмірі 1 млн марок польських від таборової комісії з розподілу пожертвуваних коштів. Заходами В. Прокоповича у квітні 1923 р. було ухвалено статут «Шкільно-просвітнього

³⁶ Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки). Київ, 2020. С. 144–146.

³⁷ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ: Темпора, 2008. С. 77–79.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 121.

³⁹ Білон П. Спогади... С. 149. Див.: Прокопович В. Шевченко і ми // Релігійно-науковий вісник. Щипіорно, 1923. № 7–8 (лют.-берез.). С. 26–34.

⁴⁰ Фонд шкільно-просвітній // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 18 лют. Ч. 46. С. 7.

фонду імені Бориса Грінченка»⁴¹. Звертаючись до таборової громади на шпальтах часопису «Український Сурмач», він наголошував на необхідності створення відповідної матеріальної бази, яка могла б забезпечити належне функціонування таборових шкіл, роботу вчителів, а також надання постійної допомоги і підтримки воякам, які виявили бажання вчитися⁴². Зусиллями В. Прокоповича фонд невдовзі перетворився на найавторитетнішу допомогову організацію в таборі.

Упродовж всього часу свого перебування у Каліші й Щипіорно В. Прокопович діяльно долучався до організації усіх культурно-національних свят, пам'ятних днів, вшанувань, збору пожертв, просвітніх акцій, проведення яких сприяло згуртуванню українського вояцтва, піднесенню його морального духу та урізноманітненню таборового побуту. Так, 26 травня 1923 р. він узяв участь у вшануванні пам'яті полеглих за визволення України, виступивши перед інтернованими у таборовому театрі у Каліші. Як відзначав кореспондент часопису «Український Сурмач», виступ В. Прокоповича був одним із найяскравіших моментів програми заходу⁴³.

Таким чином, В. Прокопович розгорнув дуже активну культурно-просвітню працю в таборах, поділяючи з інтернованими всі труднощі таборового побуту, і даючи, за словами о. П. Білона, своїм «спартанським життям, любов'ю до свого краю і до рідної Церкви»⁴⁴ гідний приклад для наслідування. П. Білон також підкреслював, що: «голодне життя в неопалювальних приміщеннях, надмірна праця робили В. К. ченцем вищого ступеню аскетизму. Тільки незламна сила волі, висока ідея служіння рідному народові й Батьківщині допомогли йому пережити цей таборовий період, що його «спартанські» умови, кінець-кінцем, тяжко відбилися на здоров'ї В. К.»⁴⁵. Про подвижницьку працю В. Прокоповича у таборах, яка вкрай негативно позначилася на його здоров'ї, згадували також чільні діячі УНР І. Косенко та А. Яковлів⁴⁶.

У зв'язку з відносною нормалізацією польсько-радянських міждержавних взаємин у 1923 р. політична діяльність уенерівської еміграції

⁴¹ Шкільно-Просвітній фонд імені Б. Грінченка // Там само. 6 трав. Ч. 51–52. С. 13.

⁴² Прокопович В. На свої сили // Там само. С. 6.

⁴³ «День Полеглих» в таборі Каліш // Там само. Ч. 54. 3 черв. С. 7.

⁴⁴ Білон П. Спогади... С. 147.

⁴⁵ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. Білон П. Вячеслав Костянтинович Прокопович (Машинопис). Арк. 9.

⁴⁶ А. Яковлів, зокрема, зазначав: «Тільки сила волі та ідея служби рідному народові й Батьківщині допомогли В. К. пережити цей таборовий період, але наслідки вільного й невільного «спартанства» тяжко відбилися на його здоров'ї». Див.: Яковлів А. Зазнач. твір. С. 9.

в Польщі суттєво ускладнилася. Одним із наслідків цього стала підготовка до ліквідації таборів інтернованих вояків УНР у Польщі (Каліш і Щипіорно), що ставило на порядок денний питання про їх адаптацію до цивільного життя. Несприятлива економічна ситуація у Польщі, що значно ускладнювала процес працевлаштування українських ветеранів, спонукала їх до виїзду в інші європейські країни. Зокрема, С. Петлюра 15 вересня 1923 р. звертався у листі до М. Шумицького з проханням посприяти проведенню перемовин із роботодавцями про працевлаштування колишніх вояків у Франції. Ще за два місяці, у своєму черговому листі до М. Шумицького С. Петлюра наголошував на тому, що вже чимало українців із таборів для інтернованих виявили бажання виїхати на роботу до Франції, і що в цьому напрямі слід було б взяти активних заходів аби запобігти рееміграції таборян до більшовицької України. Між тим С. Петлюра вважав за доцільне «затримати певні елементи за кордоном для того, щоб вони потім стали більш досвідченими будівничими нашої держави»⁴⁷.

«Остання подорож» із Головним Отаманом. Організація діяльності українських еміграційних осередків у Франції

У цей час С. Петлюра дійшов думки про доцільність перенесення діяльності політичного проводу УНР із Польщі до іншої європейської країни. Він запросив В. Прокоповича, як одного зі своїх найближчих однодумців, супроводжувати його у цій подорожі. Цінним джерелом, яке дає можливість відтворити подієву канву та атмосферу цієї «останньої подорожі» з Головним Отаманом, є короткі спогади В. Прокоповича, що були опубліковані у «Збірнику пам'яті Симона Петлюри» (Прага, 1930)⁴⁸. Зі зрозумілих причин В. Прокопович не міг у той час відтворити все у подробицях, натомість змалював певну «схему», опис маршруту, занотувавши лише окремі цікаві факти і зустрічі. «Мені доля судила відбути з Паном Отаманом його останню подорож, – згадував він, – пережити в купі – часом в одній хаті – останні роки його життя, по товариські ділити з ним горе часте і радощі рідкі, їсти гіркий хліб на чужині»⁴⁹.

⁴⁷ Симон Петлюра. Статті, листи, документи / Українська вільна академія наук у США. Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Нью-Йорк, 1979. Т. 2. С. 544.

⁴⁸ Прокопович В. Остання подорож (31.XII.1923 – 16.X.1924) (Уривок) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Прага, 1930. С. 210–216. У 1931 р. ці спогади з короткою передмовою В. Прокопович почав публікувати на сторінках часопису «Тризуб», але їх видання так і не було закінчено. Див.: Прокопович В. Остання подорож (31.XII.1923 – 16.X.1924) // Тризуб. Париж, 1931. Ч. 20–21(278–279). С. 26–33.

⁴⁹ Прокопович В. Остання подорож // Тризуб. Париж, 1931. Ч. 20–21(278–279). С. 28.

Зокрема, В. Прокопович зазначав, що Головний Отаман поділився з ним своїм планом під час однієї з вечірніх прогулянок наприкінці листопада 1923 р. Цей план полягав у відновленні ширшої політичної праці в Західній Європі, об'єднанні всіх свідомих сил української еміграції у боротьбі «проти найстрашнішого й наймогутнішого ворога – Москви» і розбудові тісних взаємин з європейськими країнами⁵⁰. С. Петлюра прагнув отримати свободу рухів, посилити, активізувати й розвинути політичну діяльність, що у той час вже було неможливо реалізувати у Польщі. В. Прокопович акцентував увагу на суголосності пропозиції Головного Отамана його баченню ситуації та перспектив розвитку українського руху. Зокрема, він писав: «план Отаманів відповідав давнім моїм думкам про нашу дальшу працю. Більше як рік тому ми в тісному колі найближчих товаришів обмірковували способи підняти і пожвавити нашу урядову діяльність. І серед тих способів, що ми їх на тій нараді намітили, перше місце займало заснування в Західній Європі експозитури нашого уряду. До цього проекту не раз ми верталися, розглядаючи його з різних сторін, і тільки брак коштів, який ми тоді особливо гостро відчували, ставав на перешкоді його здійсненню [...] Те, що надумав зробити Головний Отаман, йшло в тому самому напрямку. Тому, хоч я глибоко зжився з таборами, мав там роботу, яку вважав за корисну і яка заповнювала увесь час, і хотів перебути з нашим військом до кінця, я не зміг не привітати наміру Симона Петлюри і пристав на його пропозицію: зламати усталений вже уклад життя і вирушити в невідоме»⁵¹.

Організацію цієї поїздки і перебування С. Петлюри та В. Прокоповича у Будапешті взяв на себе голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генерал В. Сікевич, а всі фінансові видатки покривав із власних коштів уповноважений міністр Уряду УНР, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії і Швейцарії барон М. Василько⁵². 3 грудня 1923 р. С. Петлюра повідомляв у листі В. Сікевича, що надіслав на його адресу фотографії і дані, необхідні для оформлення

⁵⁰ Там само. С. 29.

⁵¹ Там само. С. 30.

⁵² Див. листування С. Петлюри з В. Сікевичем та М. Васильком у кн.: Матяш І., Мушка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Київ; Будапешт, 2005. С. 357–359. Докладніше про організацію поїздки та перебування С. Петлюри і В. Прокоповича в Угорщині див.: Матяш І. Варшава–Будапеш–Париж: деталі однієї подорожі (маловідомі моменти життя Голови Директорії й Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри) // Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy / Prace Polsko-Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921. T. 2; pod red. M. Szumiły. Warszawa, 2021. S. 139–159. У Будапешті вони перебували до травня 1924 р., звідки виїхали до Швейцарії, де ними опікувався секретар Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні З. Курбас.

документів на ім'я: «а) Stepan Mohyla (44 років, шатен, голений, трохи сивого волосся, зріст середній) і б) Wiaczeslaw Prokopowitsch (42 років, шатен, середній зріст)»⁵³.

31 грудня 1923 р. С. Петлюра та В. Прокопович під прибраними іменами і з паспортами урядовців Дипломатичної місії УНР в Угорщині виїхали з Варшави до Відня, де вони зустріли новий рік та відвідали Є. Чикаленка й П. Чижевського. Як згадував В. Прокопович, особлива атмосфера віденської оселі Є. Чикаленка, де за розмовою, споминами й запитаннями непомітно промайнув час, дозволила їм на годину відчутти себе «ніби в Києві на Благовіщенській в затишній гостинній господі нашого любого “Пана”»⁵⁴.

Але найбільше, що вразило В. Прокоповича, це було відчуття свободи, яке він доволі емоційно описав у своїх спогадах: «вперше по кількох роках війни, напруженої праці державної, після напівлегального існування останнього часу почувати себе звичайною людиною, бути в кав'ярні, ресторації, трамваї, змішатися з вуличним натовпом, спитися перед вікном книгарні, просто вільно ходити вулицями – це ж справді насолода...»⁵⁵.

Ввечері того ж дня вони вирушили потягом до Будапешта. Угорщина була обрана не випадково, оскільки уряд цієї країни прихильно ставився до українських політичних емігрантів. У Будапешті С. Петлюру і В. Прокоповича зустрів голова місії генерал В. Сікевич, який подбав про їх тимчасове розміщення у приватному помешканні, а М. Василько вже на початку січня 1924 р. надіслав 4 млн угорських корон для покриття їхніх поточних видатків⁵⁶.

Загалом подорож С. Петлюри та В. Прокоповича країнами Європи – Австрія (Відень), Угорщина (Будапешт), Швейцарія (Цюрих, Берн, Женева) – тривала майже 10 місяців, причому весь цей час вони зберігали інкогніто (особливо С. Петлюра, який просив усіх своїх кореспондентів не розголошувати адресу його перебування, бо з усіх сторін його попереджали про полювання на нього більшовицьких спецслужб)⁵⁷. Слід зазначити, що В. Прокопович переривав подорож, повертаючись у лютому 1924 р. до Варшави і Каліша для полагодження справ і виконання окремих доручень Головного Отамана.

⁵³ Матяш І., Мушка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині... С. 360.

⁵⁴ Прокопович В. Остання подорож // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Прага, 1930. С. 214.

⁵⁵ Там само. С. 215.

⁵⁶ Матяш І., Мушка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині... С. 367–369.

⁵⁷ Див., зокрема, листи С. Петлюри з Берна (Швейцарія) до М. Шумицького (від 14 лип. 1924 р.) та В. Кедровського (від 23 лип. 1924 р.) у кн.: Симон Петлюра. Статті, листи, документи... С. 554, 559.

Маючи дуже обмежені кошти для прожиття, С. Петлюра та В. Прокопович майже цілковито покладалися на фінансову допомогу барона М. Василька, з яким мали зустрітися у Швейцарії. Але 2 серпня 1924 р., дорогою до Швейцарії, М. Василько несподівано помер, що стало болючим ударом для С. Петлюри. Відповідно на невизначений термін була відкладена й справа переїзду до Франції⁵⁸. З метою мінімізації видатків на проживання С. Петлюра з В. Прокоповичем вже 8 серпня 1924 р. були змушені переїхати з Берна до Женеви, де поселилися у маленькій кімнатці в одному з дешевих пансіонів на rue De-Candolle. Тут вони мали можливість двічі відвідати відомого українського громадського і церковного діяча Є. Бачинського, який мешкав у мальовничому містечку Аньєрес (Anières), неподалік від Женеви. Перше, що кинулося у вічі останньому – дуже скрутне матеріальне становище С. Петлюри і В. Прокоповича. Підтвердженням цього є також рядки з короткого нарису С. Сірополка про побут Головного Отамана і В. Прокоповича під час подорожі, в якому він наводив уривки з листів С. Петлюри до нього: «Живемо ми (себто С. В. і В. К. Прокопович) в Женеві три місяці і не обідали ні разу. Їли макарони, що В. К. варив. Вони мені так осточортіли, що навіть дивитися на них не можу...»⁵⁹.

Тільки 16 жовтня 1924 р., після отримання дозволу на в'їзд до Франції, С. Петлюра та В. Прокопович прибули до Парижа (оселилися за адресою: 27, rue Belgrand у XX окрузі столиці). Початки їх перебування у французькій столиці також були позначені труднощами, зумовленими майже повною відсутністю коштів. У цей час екс-прем'єр Уряду УНР вимушений був заробляти собі на життя пакуванням книжок, працюючи простим робітником в одному з французьких видавництв⁶⁰. Але при цьому він знаходив можливості надавати матеріальну допомогу П. Чижевському (останній залишався у Женеві). Так, зокрема, В. Прокопович надіслав йому свої власні останні 4 фунти стерлінгів, а згодом – ще 370 франків. Як зізнавався С. Петлюра в одному з листів до С. Сірополка, восени 1924 р. вони з В. Прокоповичем «не жили, а животіли»⁶¹.

С. Петлюра вбачав у В. Прокоповичу одного з найближчих своїх одноподумців і покладався на його підтримку у розгортанні діяльності політичного центру УНР в Європі. Ставлячи широкі завдання перед українською політичною еміграцією, С. Петлюра наголошував: «Українська

⁵⁸ Про непоправну втрату для себе і загалом української справи, спричинену смертю М. Василька, писав С. Петлюра у листі до М. Шумицького 7 серп. 1924 р. Див.: Симон Петлюра. Статті, листи, документи... С. 559–561.

⁵⁹ *Сірополко С.* Сторінка з приватного життя С. В. Петлюри // Тризуб. Париж, 1931. Ч. 20–21(278–279). С. 25.

⁶⁰ *Ковальський М.* Вячеслав Костянтинівич Прокопович // Свобода. Джерсі-Сіті, 1957. № 121. 26 черв. С. 2.

⁶¹ Цит. за: *Сірополко С.* Зазнач. твір. С. 25.

еміграція є органічною інтегральною частиною цілого українського народу, що під чужою владою перебуває. Політичні думи, культурно-освітні стремління і організаційні змагання до утворення власної держави української нації повинні наскрізь пройняти і українську еміграцію, яка в спеціальних умовах свого перебування на чужині, здебільшого в європейських державах, мусить тут виконати відповідальну частину загальнонаціонального і загальнодержавного програму української нації, а власне ту частину, що її народ наш під окупаційною владою доклати не може, а яка проте має величезне значіння в справі будівництва Української Держави»⁶².

Між іншим, Головний Отаман наголошував на необхідності гідно цінувати працю діячів, відданих українській національній справі та ідеям державності. Змальовуючи портрет українського державника, він характеризував чесноти, які великою мірою були притаманні В. Прокоповичу. «Слід берегти тих діячів наших, – писав С. Петлюра, – що мають сталеву волю, ясність думки, здатність до праці, тактовність в обходженні з людьми, політичну освіту, широкій масштаб в роботі і чесно ставляться як до своїх обов'язків, так і до державних грошей»⁶³. Політична діяльність в умовах еміграції, на його думку, вимагала «систематичної невтомної, так званої «чорної», праці, до якої не кожен здатен»⁶⁴.

Діячі УНР намагалися консолідувати українські сили, об'єднати еміграцію навколо ідеї послідовної боротьби за Українську Державність, яку можна було реалізувати, будучи «зв'язаними єдністю зусиль і підпорядкованими вищим вимогам національної справи»⁶⁵. Виходячи з цього, діяльність проводу УНР була спрямована на подолання роз'єднаності в еміграційному середовищі, творенні спільних представницьких осередків у країнах перебування, зокрема у Польщі, Франції, Румунії, Чехословаччині. Організаційно діяльність мала охоплювати різні форми, але слугувати єдиній меті об'єднання національно й державницьки орієнтованих кіл української еміграції задля підготовки їх до майбутньої збройної боротьби за звільнення України від більшовицького окупаційного режиму та розбудови незалежної Української Держави.

Задля координації діяльності різних організацій за безпосередньої участі діячів УНР у 1925 р. було створено Союз українських емігрантських організацій у Франції (голова Генеральної ради – М. Шумицький). В. Прокопович брав активну участь у роботі його першого (уста-

⁶² Ряст О. [Петлюра С.] Сучасна українська еміграція та її завдання. Щипіорно, 1923. С. 7.

⁶³ Там само. С. 11.

⁶⁴ Там само. С. 16.

⁶⁵ Тризуб. Париж, 1925. Ч. 3. 1 листоп. С. 1.

новчого) з'їзду, що відбувся 3–4 січня 1925 р. у Парижі, і на якому він виступив делегатом від Української громади у Франції⁶⁶.

Важливим для проводу УНР було й розуміння нагальної потреби у заснуванні наукових, культурних та інформаційних осередків (зокрема, бібліотек, архівів, музеїв, товариств, журналів) для репрезентації української національної ідеї у вільному світі, наукових здобутків і культурних цінностей. Одна з таких ініціатив була реалізована у 1925 р. із заснуванням у Парижі *українського громадсько-політичного та літературно-мистецького часопису «Тризуб»* як неофіційного органу Державного центру УНР в екзилі. Програмні засади видання були розроблені С. Петлюрою спільно з В. Прокоповичем і П. Чижевським ще під час їхньої зустрічі в Женеві у 1924 р.⁶⁷ У вихідних даних першого номера «Тризуба», який побачив світ у Парижі 15 жовтня 1925 р., зазначалося: *«Тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. Виходить щонеділі в Парижі при участі видатних літературних сил під загальною редакцією Вячеслава Прокоповича»*⁶⁸. Великий обсяг роботи з підготовки видання до друку разом із В. Прокоповичем здійснював адміністратор «Тризуба» Іларіон Косенко. Основний фокус публікацій тижневика полягав у висвітленні подій в Україні та світі, з особливим акцентом на аналізі політичної ситуації у підрадянській Україні, житті й діяльності української еміграції.

Розпочинаючи видання журналу під знаком тризуба як символу української державності, у передовиці його першого номера С. Петлюра від імені редакції стверджував: *«В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, – в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею*

⁶⁶ Українська бібліотека імені Симона Петлюри. Мандат про обрання делегатів від Української громади у Франції для участі у I-му з'їзді емігрантських організацій у Парижі (2 січ. 1925 р.). Слід зазначити, що діяльність цієї організації у подальшому була значно ускладнена протистоянням представників різних політичних течій і угруповань, зокрема, т. зв. «фракції ген. М. Шаповала», «пробільшовистської» групи І. Борщака й А. Галіпа, що призвело до розколу в середовищі Української громади у Парижі. Див. зокрема: *Косенко І. П'ять років життя Союзу українських емігрантських організацій у Франції. 1925–1930 // Тризуб. Париж, 1930. Ч. 22–23(230–231). 8 черв. С. 10–28; Ковальський М. Із спогадів про початки організації еміграції у Франції // Там само. С. 43–46.*

⁶⁷ *Заташанський І. [Косенко І.] П'ять років існування «Тризуба» // Тризуб. Париж, 1930. Ч. 39(247). 15 жовт. С. 2.*

⁶⁸ *Тризуб. Париж, 1925. Ч. 1. 15 жовт. Прізвище В. Прокоповича як редактора «Тризуба» зазначалося у вихідних даних на останній сторінці журналу до червня 1926 р. (ч. 35–36 включно). Від липня 1926 р. (ч. 37–38) прізвище редактора не вказувалося, натомість фігурувало формулювання: «Редагує комітет. Адміністратор І. Косенко».*

її ми носимо в серці, бо її духом, потребами овіяне все життя»⁶⁹. Розглядаючи еміграцію як органічну частину українського народу, редколегія «Тризуба» наголошувала на важливості проведення значної організаційно-підготовчої праці для боротьби з московсько-комуністичною окупацією України задля відновлення української державності.

В. Прокопович від перших чисел приймав найдіяльнішу участь у підготовці часопису до друку⁷⁰. Його перу належали політичні огляди, публіцистичні нариси, спогади та некрологи про відомих українських діячів, окремі з яких виходили без підпису або були підписані псевдонімами «С. Черепин» і «С. Волох». Редакція часопису спочатку розташовувалася у невеличкому готелі за адресою: 19, rue des Gobelins (у 13-му окрузі Парижа), а з жовтня 1927 р. – у будівлі за адресою: 42, rue Denfert-Rochereau (у 5-му окрузі), де також розміщувалися Дипломатична місія УНР, Головна еміграційна рада, Генеральна рада Союзу українських емігрантських організацій у Франції, Українське товариство для Ліги націй, Українське пресове бюро та Товариство бувших вояків Армії УНР.

Протягом усього міжвоєнного часу В. Прокопович залишався одним із провідних публіцистів уенерівського політичного спрямування, обстоюючи національні цінності й безперервність української державницької традиції. Помітне місце у його публіцистичній спадщині посідає допис «Свято незалежності»⁷¹, в якому він полемізував із галицькими політиками щодо шляхів відродження самостійності України, а головне – значення 22 січня в новітній українській історії. Зокрема, В. Прокопович наголошував на важливості відзначення 22 січня свята незалежності України, що була проголошена IV-м Універсалом у 1918 р. Вслід за С. Петлюрою В. Прокопович обстоював думку про те, що ідеалу соборності можна було досягнути лише за умови перемоги споконвічного і смертельного ворога України – Москви, у які би шати (червоні або білі) вона не рядилася. *«Наша мета, – наголошував В. Прокопович, – незалежна Україна. Щоб здобути її, мусимо напру-*

⁶⁹ Тризуб. Париж, 1925. Ч. 1. 15 жовт. С. 2.

⁷⁰ Одним зі свідчень активної участі В. Прокоповича у редагуванні «Тризуба», комунікації з авторами і відборі статей є його листування з О. Олесем (О. Кандибою), опубліковане В. Власенком (див.: *Власенко В. М. «Переконаний в тому, що правда вище всього»* (Олександр Олесє і паризький тижневик «Тризуб»: листування // Сумський історико-архівний журнал. 2009. № VI–VII. С. 79–98). Зокрема, побачили світ 15 листів В. Прокоповича до О. Олеся та 6 листів О. Олеся до В. Прокоповича за 1927–1936 рр., які між іншим торкалися редакційної й видавничої політики «Тризуба», ставлення головного редактора до матеріалів, підготовлених О. Олесем, умов їх публікації тощо. Оригінали опублікованих листів зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України.

⁷¹ *Прокопович В. Свято незалежності* // Тризуб. Париж, 1931. Ч. 4(262). 25 січ. С. 4–8.

жити всі наші сили, скупчити всю нашу волю на одному – на боротьбі з одним ворогом – Москвою. Чолом проти півночі!»⁷².

На чолі Уряду УНР в екзилі, у вирі громадського й культурного життя української еміграції

Після вбивства Головного Отамана 25 травня 1926 р. на вулиці Расін у Парижі, повноваження Голови Директорії обійняв А. Ливицький, а В. Прокопович очолив діяльність Уряду УНР в екзилі. Вячеслав Костянтинович у цей відповідальний час взяв діяльну участь в організації похорону С. Петлюри, підготовці від імені родини Головного Отамана судового процесу над його вбивцею, у гідному вшануванні його пам'яті. 12 червня 1926 р. у зверненні «Від Уряду Української Народної Республіки» заступник Голови Директорії, Головний отаман військ УНР А. Ливицький, голова Ради народних міністрів В. Прокопович та військовий міністр В. Сальський закликали українців об'єднатися навколо ідеалів УНР і наголосили на тому, що Уряд УНР приймає на себе в цей відповідальний час *«увесь тягар праці нашого національного й державного визволення»* і дає урочисту обітницю перед всім українським народом *«виконати до кінця свій обов'язок перед батьківщиною»*⁷³. Слід зазначити, що в Уряді УНР в екзилі за партійним складом превалювали члени Української радикально-демократичної партії (зокрема, В. Прокопович, І. Кабачків, О. Лотоцький, І. Фещенко-Чопівський, О. Шульгин, А. Яковлів), і в цьому можна було простежити певну тяглість традицій ще з часів постановня Української Центральної Ради й подій Української революції 1917–1921 рр.

В. Прокопович розумів, що і після смерті С. Петлюри мала продовжуватися велика організаційна робота, підготовка до збройної боротьби за українську незалежність. Він підкреслював, що для успіху тієї боротьби *«потрібні свідомість, організованість, праця систематична і жертви, жертви нехай криваві, великі й тяжкі, бо тільки оружною рукою, бо тільки кров'ю здобувається незалежність»*⁷⁴. В. Прокопович залишався на посаді головного редактора «Тризуба» до 1939 р. (у 1940 р. його заступив О. Шульгин), разом із І. Косенком продовжував формувати тематичну спрямованість і змістове наповнення номерів «Тризуба», публікував статті з актуальних суспільно-політичних тем. В архіві В. Прокоповича відклалися документи, пов'язані з редакційною діяльністю, зокрема, листування з авторами статей, рукописи окремих праць, фінансові документи редакції тощо. Його авторству належать низка опублікованих у журналі спогадів і некрологів про відомих україн-

⁷² Там само. С. 7–8.

⁷³ Від Уряду Української Народної Республіки // Там само. Париж, 1926. Ч. 37–38. 18 лип. С. 3–5.

⁷⁴ Волох С. [Прокопович В.] Панахиди // Там само. С. 11.

ських громадських і культурних діячів – Є. Чикаленка, Є. Лукасевича, В. О'Коннор-Вілінську, М. Старицьку, П. Холодного, В. Липинського та ін.⁷⁵ Ці нариси були проникнуті великою повагою до людей, яких він знав, просякнуті «сумом пам'яті» про рідний Київ й українські терени, які він змушений був покинути через окупацією їх більшовиками. Зокрема, в одному з таких нарисів, який живився нерозривним зв'язком із минулим і пам'яттю, він писав: «Перечитую написане. Як часто останніми часами доводиться писати некрологи, і як ті некрологи самі собою повертаються ніби в сторінки споминів з минулого. Посмертні згадки про людей, яких ти знав, повертаються в сторінки життя, що їх перегортає час»⁷⁶.

Отже, В. Прокопович упродовж всього періоду видання «Тризуба» приділяв часопису значну увагу як важливому інформаційному й комунікаційному ресурсу, розуміючи його значення не лише як пресового органу Державного центру УНР в екзилі, але й як цінного історичного джерела, «місця пам'яті», плекання і збереження національної ідентичності.

Ще однією важливою ініціативою В. Прокоповича стало заснування *Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі*, яку він вбачав символічним, «нерукотворним пам'ятником» Головному Отаманові. У своєму зверненні зі шпальт «Тризуба» він підкреслював: «Нарешті, входимо ми в сім'ю культурних народів, нав'язуються живіші зв'язки між європейською й українською наукою, і само собою виступає на чергу дня питання, як відповідно репрезентувати перед Європою українську культуру. Таким завданням мала б служити Українська Бібліотека в Парижі. І само собою зв'язуються заснування її з іменем його, хто привертав не тільки словом, але й ділом нас до заходу, і чия свята кров пролилася на вулицях Парижу»⁷⁷.

Переконаний у доцільності заснування такого культурного осередку саме у Парижі, В. Прокопович відзначав, що «тут схрещуються сьогодні дороги світової культури й політики, тут б'ється пульс міжнародного життя і тут всі культурні народи світу намагаються мати

⁷⁵ Прокопович В. Пам'яті «Пана» [Є. Х. Чикаленка] // Тризуб. Париж, 1929. Ч. 29–30. 14 лип. С. 5–13; *Його ж.* Доктор (Пам'яті Є. К. Лукасевича) // Там само. 1930. Ч. 3(211). 19 січ. С. 10–14; *Його ж.* Пам'яті В. О. О'Коннор-Вілінської // Там само. 1931. Ч. 1(259). 1 січ. С. 10–12; *Його ж.* Пам'яті М. М. Старицької // Там само. 1931. Ч. 2–3(260–261). 18 січ. С. 3–6; *Його ж.* Пам'яті П. І. Холодного // Там само. 1931. Ч. 24(282). 21 черв. С. 2–12; *Його ж.* Пам'яті Вячеслава Липинського // Там само. 1931. Ч. 25(283). 28 черв. С. 3–7 та ін.

⁷⁶ Прокопович В. Пам'яті М. М. Старицької // Там само. 1931. Ч. 2–3(260–261). 18 січ. С. 6.

⁷⁷ Черепин С. [Прокопович В.] Пам'ятник нерукотворний // Там само. Париж, 1926. Ч. 37–38. С. 8.

якусь платформу з найкращими взірцями свого Я»⁷⁸. За задумом організаторів, Бібліотека мала допомогти студіям української культури у Франції, задовольнити потреби кожного українця у рідному слові та поглибленні знань про рідний край, створити умови для ознайомлення європейської наукової спільноти, журналістів з українським минулим і сьогоденням, політичним, економічним, культурним розвитком українських земель, творами літератури і мистецтва, сприяти налагодженню зв'язків і діалогу українських діячів з європейськими колегами⁷⁹. Власне першим надходженням до фондів Бібліотеки стало цінне видання «Конституції Пилипа Орлика» (1710 р.), подароване В. Прокоповичем 1 березня 1927 р.⁸⁰

Вячеслав Костянтинович залишався незмінним головою Ради товариства Бібліотеки до своєї смерті у червні 1942 р., докладаючи всіх можливих зусиль для її повноцінного функціонування. Він постійно дбав про поповнення книжкових і документальних фондів, які на початковому етапі її діяльності збільшувалися значною мірою за рахунок надходжень від редакції «Тризуба». Також від самого початку Рада Бібліотеки опікувалася могилою Головного Отамана на цвинтарі Монпарнас, де щорічно 25 травня відбувалися панахиди, а в Бібліотеці – академії пам'яті, лекції та виставки, в організації яких Вячеслав Костянтинович брав активну участь. Він надавав Бібліотеці значення важливої культурної, наукової, освітньої, інформаційної та меморіальної інституції, української «культурної фортеці у світовій столиці», якою опікується українська еміграція. Водночас В. Прокопович підкреслював, що «по визволенню України з неволі ця загальнонаціональна справа стане справою всього народу нашого»⁸¹.

У Франції В. Прокопович продовжував перебувати у постійному контакті з провідними діячами УНР, які брали активну участь у створенні й розгортанні діяльності громадських організацій та культурних осередків в еміграції. Серед найближчого кола його спілкування можна

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Див.: *Йосипишин Я., Палієнко М.* Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі як місце національної пам'яті (до 140-річчя від дня народження Симона Петлюри та 90-річчя відкриття бібліотеки) // *Архіви України.* 2019. № 2. С. 7–27.

⁸⁰ Йдеться про видання: «*Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum Philippum Orlik, neoelectum ducem exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eundem exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa, ac in libera electione formali juramento ab eodem illustrissimo duce corroborata, Anno Domini 1710, Aprilis 5. ad Benderam*». Див.: *Рудичів І.* Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі // *Тризуб.* Париж, 1931. Ч. 16. 26 квіт. С. 3.

⁸¹ *Черепин С.* [Прокопович В.] Загальнонаціональна справа // *Тризуб.* Париж, 1931. Ч. 1(259). 1 січ. С. 16.

згадати І. Косенка, І. Рудичева, О. Петлюру, О. Шульгіна, М. Шумицького, М. Ковальського, Я. Токаржевського-Карашевича, ген. О. Удовиченка, Г. Довженка тощо.

Вячеслав Костянтинович підтримував також сталі зв'язки з українськими політичними діячами і науковцями, які у той час перебували в інших країнах Європи та світу, – як у формі «епістолярного діалогу», так і під час особистих зустрічей, що відбувалися періодично під час його зарубіжних відряджень, або приїзду колег до Парижа. Зокрема, він регулярно контактував з А. Лівицьким, С. Смаль-Стоцьким, А. Яковлівим, І. Кабачковим, В. Сальським, активно відвідував європейські політичні центри та місця перебування української еміграції (зокрема, Прагу, Варшаву, Женеvu, Берлін), намагався спрямовувати й координувати діяльність організацій, підтримувати постійні контакти як з українськими громадами, так і зарубіжними політиками, громадськими діячами, науковцями тощо. Листування В. Прокоповича з колегами відображало організаційні та фінансові питання у діяльності екзильного уряду, але часом торкалося особистих справ і міжособистісних взаємин. Причому слід відзначити характерний для кореспондентів високий рівень культури епістолярного діалогу. Найчастіше зверталися до нього у листах: «Високоповажаний (або Вельмишановний) та Дорогий Вячеславе Костянтиновичу» (А. Лівицький, В. Сальський, О. Шульгін, А. Яковлів), наприкінці зазначали: «Міцно стискаю Вашу руку і бажаю Вам сил і всього найкращого. Сердечно відданий і глибоко поважаючий» (В. Сальський), «Міцно обнімаю» (А. Яковлів). А. Лівицький, вітаючи В. Прокоповича теплими і щирими словами з іменинами, у листі від 28 вересня 1931 р. писав: «Високоповажного та Дорогого Вячеслава Костянтиновича, вітаю сердечно з Днем Янгола та бажаю пережити всі емігрантські злидні і повернути нарешті в землю обітовану. А тим часом – витривалості, бадьорості й здоров'я»⁸².

Будучи одним з очільників та ідеологів політичного проводу УНР за кордоном, В. Прокопович намагався об'єднати українську еміграцію навколо ідеї соборності й незалежності України. У передмові до програмної праці О. Шульгіна «Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині», яка вийшла 1934 р. у Парижі у видавництві з промовистою назвою «Меч», він наголошував на тому, що «ця ідеологія об'єднує в одну велику родину не самий лише уряд, а й всіх громадян нашої держави, – без різниці політичних поглядів, правих і лівих, старих і молодих, – всіх тих, хто вийшов з рідного краю з зброєю в руках, разом з урядом і армією, під прапорами УНР, – кулями пошарпаніми, порохом димом в боях окуреними, пилом походів укритими, дощами й негодою змитими, сонцем вибіленими, святою кров'ю героїв

⁸² Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів В. Прокоповича. Ф. 7. Лист А. Лівицького до В. Прокоповича від 28 верес. 1931 р.

визвольної війни скропленими, – всіх тих, хто тим старим прапорам зостається вірним до кінця; всіх тих, хто однаково з нами на “нашій не своїй землі” думає і вірує»⁸³.

Перебуваючи у Парижі, В. Прокопович, О. Шульгин, Я. Токаржевський-Карашевич докладали зусиль для налагодження стосунків із французькими політичними й культурними діячами, науковцями задля здобуття підтримки української державницької ідеї в європейському середовищі. Вільне володіння французькою мовою та широка ерудиція створювали для Вячеслава Костянтиновича сприятливі комунікаційні можливості, дозволяли комфортно почуватися в середовищі європейських політиків і науковців, встановлювати й розвивати міжнародні контакти. Він був почесним членом французького Товариства українознавства (Cercle d'Etudes Ukrainiennes), готував статті для присвячених Україні додатків до бюлетеня товариства «France-Orient», знайомлячи таким чином з українським питанням франкомовного читача протягом 1925–1929 рр.

Слід зазначити, що у той час Париж, поряд із Варшавою, Прагою, Женевою, Харбіном, був одним із важливих центрів прометеївського руху, який об'єднував представників політичної еміграції народів колишньої Російської імперії з метою спільної боротьби проти СРСР за створення національних держав. Промотором і одним із головних «архітекторів» цього руху був Ю. Пілсудський, а з української сторони активну участь у його формуванні та розгортанні брали чіль-

Сторінка паспорта В. Прокоповича, виданого Місією УНР у Франції 28 жовтня 1930 р. Українська бібліотека імені Симона Петлюри. Архів В. Прокоповича.

⁸³ Прокопович В. Передмова // Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Париж: Вид-во «Меч», 1934. С. III.

ні діячі уенерівської політичної еміграції – С. Петлюра, А. Лівницький, О. Шульгин, В. Прокопович, а також І. Косенко, Я. Токаржевський-Карашевич, Р. Смаль-Стоцький, О. Удовиченко, А. Яковлів та ін.⁸⁴ Зокрема, С. Петлюра ще у грудні 1924 р. писав у листі до А. Лівницького про зустрічі з колишнім міністром закордонних справ Грузії, послом Грузинської Демократичної Республіки у Франції А. Чхенкелі та переговори з відповідальними грузинськими діячами, у яких також брали участь В. Прокопович і М. Шумицький, відзначаючи, що «грузини почувають потребу постійного братерського єднання з українцями, бо тільки тоді, коли буде Україна, і Грузія існуватиме»⁸⁵. У 1926 р. у Парижі за сприяння польських політичних чинників була заснована організація «Прометей», до якої увійшли представники політичної еміграції з Азербайджану, Грузії, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану та України.

В. Прокопович активно співпрацював в організації, друкувався у журналі «Prométhée», який виходив у 1926–1938 рр. у Парижі з промовистим підзаголовком: «Орган національної оборони народів Кавказу, а також України і Туркестану», а згодом – у «La Revue de Prométhée», який виходив у 1938–1940 рр. французькою мовою за редакцією О. Шульгина і був присвячений висвітленню проблем народів Східної Європи, Центральної та Передньої Азії.

В. Прокопович також брав участь в організації й діяльності Комітету дружби народів Кавказу, Туркестану та України (Le Comité d'Amitié des Peuples du Caucase, du Turkestan et de l'Ukraine), розвивав співпрацю з відомим діячем азербайджанської еміграції, Головою делегації Азербайджану на Паризькій мирній конференції Алі Мардан беєм Топчибаши. У некролозі, опублікованому на сторінках «Тризуба» у 1934 р., В. Прокопович відзначав, що смерть Алі Мардан бея Топчибаши є тяжкою втратою для всіх народів, «які спільним фронтом йдуть до визволення з московської неволі». Він був свідомий того, що «спільного ворога, який однаково всім нам загрожує з півночі, найшвидше можна побороти спільними зусиллями і що здобуту незалежність визволених з московського ярма держав найлегше можна обороняти координованими силами», підкреслював, що Топчибаши завжди надавав ваги саме ролі України у визвольних змаганнях націй колишньої «великої тюрми народів»⁸⁶.

⁸⁴ Докл. див.: *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ, 2011. 360 с.; *Піскун В.* Участь Уряду УНР в еміграції у прометеївському русі: політичний, територіальний та індивідуальний виміри // *Славістична збірка*. 2015. Вип. 1. С. 232–247.

⁸⁵ Лист С. Петлюри до А. Лівницького від 23 груд. 1924 р. // *Симон Петлюра. Статті, листи, документи...* С. 564–566.

⁸⁶ *Прокопович В.* Пам'яті Алі-Мардан-бея-Топчибаши // *Тризуб*. Париж, 1934. Ч. 43(449). 25 листоп. С. 2.

Важливі заходи були вжиті В. Прокоповичем щодо порушення перед Вселенським патріархатом питання про набуття автокефалії Українською православною церквою після відновлення української незалежності. З цією метою у червні 1930 р. він відвідав Стамбул, де 14 червня мав аудієнцію з Вселенським патріархом Фотієм II, під час якої ознайомив його із ситуацією у церковному й релігійному житті на українських землях і в еміграції, а також передав 2 меморандуми, ухвалені Головною еміграційною радою (один – історичного характеру, що знайомив із минулим української церкви, інший – характеризував тогочасне становище церкви в Україні і наголошував на необхідності задоволення релігійних потреб української еміграції та підпорядкування її церков Вселенському патріархатові)⁸⁷. Безпосередньою підготовкою цього візиту займалися представники Уряду УНР у Туреччині В. Мурський та сотник М. Забелло (голова місцевої Української громади). Під час своєї поїздки В. Прокопович також 16–18 червня відвідав Софію, де зустрівся з представниками Української громади у Болгарії, поклав квіти на могилу М. Драгоманова, віддавши данину пам'яті визначному українському громадсько-політичному діячеві, а також відвідав родину його доньки Л. Шишманової⁸⁸. 19 червня 1930 р. В. Прокопович прибув пароплавом у румунський порт Ромодан на Дунаї, де його зустріла делегація українських діячів на чолі з полковником Г. Порохівським. Ввечері того ж дня прем'єр-міністр відвідав цукрову фабрику у містечку Джурджу (Giurgiu), де була організована зустріч з українською місцевою громадою за участі колишніх вояків Армії УНР, які у своєму зверненні висловили готовність у слушний час продовжити боротьбу «за визволення Української Держави з-під московсько-більшовицької окупації»⁸⁹.

Прибувши 20 червня у Бухарест, В. Прокопович продовжив активне спілкування з представниками української колонії в Румунії, а також зустрівся з низкою румунських політиків. Характеризуючи значення цих зустрічей та особисту харизму, відкритість і щирість прем'єр-міністра, один із діячів української еміграції в Румунії В. Трепке у листі до К. Мацієвича від 16 липня 1930 р. зазначав: «Приїзд В[ячеслава] К[остянтиновича], як виявляється все більше, мав значіння для нашої еміграції далеко сильніше, ніж ми того сподівались. Тут вияснилось на практиці, яке то має значіння персональний контакт наших керуючих кіл з масами, і як сего нам досі бракувало. Се вплинуло на наших

⁸⁷ Шульгин О. Без території... С. 68–70; 3 подорожі В. Прокоповича: І. М. З. [Забелло М.] В Царьгороді // Тризуб. Париж, 1930. Ч. 33(241). 7 верес. С. 10–12.

⁸⁸ 3 подорожі В. Прокоповича: П. Н. В Софії // Там само. С. 12–13.

⁸⁹ 3 подорожі В. Прокоповича: III. Смуток В. (Лист із Журжі) // Там само. Ч. 34 (242). 14 верес. С. 12–15.

людей, як певне заря[д]ження акумулятора, а сама особа В[ячеслава] К[остянтиновича] зробила на нашу еміграцію зачаровуюче враження, хоч на мій погляд прем'єрові ліпше бути більш твердому і з більшою виразністю волі (се моє враження). В[ячеслав] К[остянтинович] се видимо кришталева людина, навіть занадто чесна і порядна для наших часів і нашої діяльності, але з другого боку присутність таких людей в Уряді притягає до него симпатії навіть не свідомо»⁹⁰.

Водночас, слід враховувати той факт, що *ситуація в середовищі української еміграції* не була однорідною. Часто виникали конфлікти не лише між представниками різних політичних сил, але й в самому середовищі діячів УНР – як через погляди, так і через загострення міжособистісних стосунків. Про окремі конфлікти й непорозуміння можна дізнатися з листування, а також з окремих заяв і виступів на зборах чи конференціях.

29 серпня 1933 р. О. Шульгин звернувся з розлогим листом до В. Прокоповича, в якому торкався питань, що їх збирався порушити на найближчій нараді Ради міністрів у присутності А. Лівичького. Останній планував відвідати Париж із робочим візитом наприкінці вересня. У листі йшлося про 2 основні проблеми «внутрішнього життя» Уряду: по-перше, реорганізація його роботи в напрямі активізації, по-друге, посилення «пресової акції» і зміна підходів до видання «Тризуба». О. Шульгин наполягав на посиленні виконавчої гілки влади, створенні умов для більш ефективної роботи «екзекутиви» Уряду, проведенні регулярних засідань, оформленні поточної документації тощо. Щодо інформаційної політики і «Тризуба» як пресового органу Уряду, О. Шульгин вважав, що необхідно подбати про розширення тематики, кореспондентів, а також закидав В. Прокоповичу, що поєднання ним обов'язків редактора часопису і голови Уряду негативно впливає на стан справ, оскільки «часу і сил на державні справи не завжди зостається»⁹¹.

О. Шульгин пропонував провести реорганізацію видання «Тризуба», хоча б в якості експерименту, і передати на певний час редагування часопису колегії на чолі з прем'єр-міністром, «з наданням йому права вето на всі статті чи окремі вирази, які були б внесені членами колегії і не відповідали б, на думку голови, інтересам справи взагалі чи журналу». В іншому ж члени колегії мали бути рівноправними. До

⁹⁰ Цит. за: Власенко В., Гузун В. Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи // Сумська старовина. 2016. № 48. С. 30. Оригінал листа див.: ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 94–94зв.

⁹¹ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів В. Прокоповича. Ф. 7. Лист О. Шульгина до В. Прокоповича від 29 серп. 1933 р.

складу колегії, на думку О. Шульгина, мали увійти присутні в Парижі члени Ради міністрів, ген. О. Удовиченко, адміністратор «Тризуба» І. Косенко та С. Нечай як секретар. Ці пропозиції О. Шульгин хотів обговорити на запланованій у вересні урядовій нараді і сподівався, що члени Уряду зрозуміють його, і що вдасться знайти «ту спільну лінію, яка дозволить нам продовжувати нашу багаторічну співпрацю, осяяну нашим інтимним особистим зв'язком». До того ж О. Шульгин окремо наголошував: «Цього я бажаю цілою душею і прошу вірити, що коли в чомусь ми можемо (виключно щодо методів праці) розходитись, моя особиста відданість Вам і щира до Вас пошана зостануться назавжди»⁹².

Із листування діячів УНР випливає, що у 1935 р. В. Прокопович збирався піти у відставку з посади прем'єр-міністра. Так, В. Сальський у листі від 21 травня 1935 р. зазначав, що він, отримавши лист В. Прокоповича від 15 травня зі звісткою про відставку, «був приголомшений, як би громовиця вдарила». В. Прокопович пояснював своє рішення низкою «об'єктивних і суб'єктивних» причин, найголовнішою серед яких була «неможливість вести працю і нести відповідальність». Натомість В. Сальський наполягав, що такі «обставини були і будуть, поки ми на еміграції», і що необхідно тягар цей нести В. Прокоповичу, *«по-перше, по традиції, по-друге, як людині з великим моральним авторитетом»*⁹³. На його переконання, будь-яка зміна матиме фатальні наслідки для морального авторитету Уряду, а *«морал[льний] авторитет то єдине, на чому стоїмо і тримаємося»*⁹⁴. Він був певний, що демісія В. Прокоповича не буде прийнята, і підкреслював, що він особисто буде робити все від нього залежне, щоби цього не сталося.

У свою чергу А. Яковлів у листі від 8 червня 1935 р. писав, що повідомлення В. Прокоповича про демісію вразило всіх у Празі. Він зазначав, що напевно не знає всього, що вплинуло на таке рішення В. Прокоповича, що саме «переповнило чашу», але водночас наголошував на тому, що немає кому заступити В. Прокоповича в Уряді, *«бо нема другого В. К., який мав би такий авторитет і таке поважне ім'я в громадянстві»*⁹⁵. Він просив В. Прокоповича приїхати до Праги, щоб порадитися і знайти вихід із ситуації.

Між іншим, про конфліктну ситуацію в уряді, певні протиріччя між О. Шульгиним і В. Прокоповичем писав А. Ливицький у листі до І. Косенка від 23 вересня 1936 р. Його непокоїла «нелояльність» О. Шульгина у ставленні до В. Прокоповича, «який стільки для нього зробив, і якого він так поважав». Водночас А. Ливицький зазначав, що сам

⁹² Там само.

⁹³ Там само. Лист В. Сальського до В. Прокоповича від 21 трав. 1935 р.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. Лист А. Яковліва до В. Прокоповича від 8 черв. 1935 р.

Вячеслав Костянтинович «ніколи про ближчих людей злого слова не скаже, а навіть уникає їх критикувати»⁹⁶. В іншому листі від 4 жовтня 1936 р. А. Лівіцький підкреслював, що В. Прокопович «хиб моральних не має», і якщо «не може співпрацювати з О[лександром] Я[ковичем], то це – не його вина»⁹⁷.

Загалом сучасники неодноразово наголошували на високих моральних чеснотах Вячеслава Костянтиновича, його стриманості, делікатності, порядності. А о. Білон підкреслював, що В. Прокопович «репрезентував традицію» і у міжвоєнний період був «моральним авторитетом в УНР»⁹⁸.

Особистісний вимір: Єлизавета Мешковська (Прокопович)

Особливе місце в житті й серці Вячеслава Костянтиновича у період еміграції займала Єлизавета Олександрівна Веселовська, вдова генерала Армії УНР Євгена Мешковського. З нею він почав тісно співпрацювати ще у Польщі, під час проведення культурно-просвітньої роботи у таборі в Каліші, а згодом їхні стосунки переросли у щире дружбу і кохання.

Надзвичайно яскрава і талановита особистість, Єлизавета Олександрівна походила з графського роду Веселовських, народилася у Петербурзі 26 жовтня 1888 р. (за іншими даними – 1883 р.), закінчила Смольний інститут шляхетних дівчат, вільно володіла кількома європейськими мовами. Одружившись у 1908 р. з Є. Мешковським – тоді поручиком царської армії, вона пройшла з чоловіком крізь випробування Першої світової війни, будучи сестрою милосердя. Під час Української революції відбулася кардинальна зміна її світосприйняття, і разом із чоловіком вона присвятила своє життя боротьбі за українські національні цінності. Після загибелі Є. Мешковського у 1920 р. вона залишилася разом із Армією УНР, ділячи з її вояками всі складнощі табірної існування. У таборах інтернованих українців у Польщі упродовж 1921–1923 рр. вона брала діяльну участь у роботі Союзу українок, інших українських благодійних і допомогових організацій. Саме у цей – «таборовий» – період розпочалася тісна співпраця Єлизавети Олександрівни з Вячеславом Костянтиновичем. Їхні теплі, дружні стосунки, скріплені спільними поглядами і цінностями, відданістю боротьбі за українську національну ідею й державність, поступово переросли у кохання, що об'єднало їх долі у подальшому.

⁹⁶ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів І. Косенка. Ф. 16. Лист А. Лівіцького до І. Косенка від 23 верес. 1936 р.

⁹⁷ Там само. Лист А. Лівіцького до І. Косенка від 4 жовт. 1936 р.

⁹⁸ Там само. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. *Білон II*. Вячеслав Костянтинович Прокопович. Арк. 1.

У цей час Є. Мешковська виконувала важливі доручення, зокрема, беручи участь 1923 р. у з'їзді комбатантів у Бельгії, а в 1924 р. супроводжуючи перші транспорти українських вояків, які прямували з Польщі до Франції і були організовані за сприяння Ліги націй. Високо оцінюючи її працю, С. Петлюра у листі до Є. Мешковської від 11 червня 1923 р. між іншим зазначав: «Ще більшу подяку складаю Вам за ту працю, яку Ви виконали в Бельгії під час виставки Спілки Інвалідів Держав Антанти. Ця праця була потрібна і цілком відповідає нашим національним потребам»; водночас Головний Отаман наголошував на важливості постійного інформування міжнародної спільноти про боротьбу за українську державність: «Тим більше повинні всі ми використати час нашого перебування на еміграції для з'ясування чужоземним політичним і громадським чинникам правдивого образу наших національних змагань і ідеалів, щоб результати такої праці були своєчасними і щоб менше в майбутньому ми поклали дорогих жертв для нашої справи»⁹⁹.

Вячеслав Прокопович та Єлизавета Мешковська.
Середина 1920-х років.

*Українська бібліотека імені Симона Петлюри.
Архів Є. Прокопович.*

Залишившись влітку 1924 р. на стало у Франції, Є. Мешковська оселилася у Парижі, де продовжувала брати активну участь в українському громадському житті. У цей час вона постійно підтримувала листування з В. Прокоповичем, а після його переїзду до Парижа в жовтні 1924 р. їхня дружба та взаємопідтримка ще більше зміцнилися. Щирість і теплоту міжособистісних взаємин засвідчують рядки їхнього епістолярного діалогу. І якщо спочатку Вячеслав Костянтинович у своїх зверненнях використовував найчастіше офіційну формулу «Вельмишановна Єлизавето Олександрівно», підписуючи листи традиційно: «Бувайте здорові і Богу милі. Ваш В. Прокопович», то вже

⁹⁹ Симон Петлюра. Статті, листи, документи... С. 529.

з 1924 р. листи містили такі особисті звернення, як: «Мій милий, дорогий Тек» і підписи: «Цілую милі руки Ваші», «Ваш серцем Славко». У свою чергу Єлизавета Олександрівна, окрім офіційного – «Вельмишановний Вячеслав Константинович», часто зверталася: «Дорогий Друг» і підписувала листи відповідно: «Є. Мешковська» або «Ваш Тек»¹⁰⁰.

У цей час В. Прокопович мешкав у Парижі дуже скромно у невеличкому готельному номері в Латинському кварталі (9 rue du Sommérard), неподалік від Румунської православної церкви. А. Яковлів доволі образно охарактеризував його тодішній побут: «За своєю аскетичною звичкою В[ячеслав] К[остянтинович] і в цей час не надавав жадного значення життєвим вигодам, жив у маленькому готелі в Латинському кварталі, в кімнатці на 6-му поверсі, під самим дахом; крім неба та сонця в певні години дня з вікна своєї кімнати нічого не бачив. Для його тоді вже не зовсім здорового серця було тяжко підійматися крутими сходами на 6-й поверх, мусів він на кожному поверсі спинятись і відпочивати. Ледве переконали його перенестися хоч на 3-й поверх»¹⁰¹. Безумовно, напружена робота, постійне спілкування з людьми, аскетичні умови життя виснажували В. Прокоповича, і він потребував відновлення сил. Як писав А. Яковлів, «коли починалась літня спека і в Парижі не було чим дихати, В[ячеслав] К[остянтинович] брав у себе самого відпустку на один-два тижні та «одпочивав» оригінальним, притаманним йому способом. Уникав людей, від'їздив залізницею далеко від Парижу, на південь, і з туристичним мішком за плечима й паличкою в руках «per pedes apostolorum» («пішки, як апостоли» – *авт.*) блукав по прибережних соснових лісах або переїздив на острів Олерон на океані»¹⁰².

Єлизавета Олександрівна намагалася в міру можливості створити умови для відпочинку Вячеслава Костянтиновича, щоб підтримати його фізично й духовно. Так, влітку 1925 р. на запрошення родини Веселовських він зміг провести відпустку у німецькому містечку Райнсберг (Rheinsberg). У квітні 1931 р. В. Прокоповичу вдалося виділити час між робочими поїздками і нарадами, щоби коротко зупинитися на відпочинок і лікування у Карлсбаді (Karlsbad)¹⁰³.

Єлизавета Олександрівна була духовно близькою людиною для Вячеслава Костянтиновича, якій він довіряв і на яку міг покластися у скрутні моменти життя. У листах до неї він був відвертий, щирий, повідомляв новини про засідання, зустрічі, ділився своїми враженнями

¹⁰⁰ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. Листування В. Прокоповича та Є. Мешковської (Прокопович). 1923–1939 рр.

¹⁰¹ Яковлів А. Зазнач. твір. С. 10.

¹⁰² Там само. С. 12.

¹⁰³ Нині – Карлові Вари (Karlovy Vary), відомий бальнеологічний курорт в історичній місцевості Богемія у Чехії.

від спілкування з людьми. Так, 23 липня 1927 р. він писав до Є. Мешковської з Праги: «Я страшно скучив за Вами, а тим часом тут мене задержують. Допіру в четвер приїхав А[ндрій] М[иколайович] (Лівицький – авт.) нарешті. І ми розпочали наради безконечні. А що довго не бачилися і справ набралось дуже багато, то доводиться сидіти цілими днями і ще не знаю, коли скінчимо. До того люди не вміють говорити коротко. Яка натура людська: то завжди я невдоволений, що весь день в роботі і нема часу для себе і бути з собою і з тим, з ким одпочиваєш душею, вічно: «треба бігти», а тут тієї роботи нема, але за цілий день засідання втомлююся більше, ніж від роботи [...]»¹⁰⁴.

Однак їхні взаємини були стримані, коректні, «не для людського ока» впродовж багатьох років. В архіві Єлизавети Олександрівни ми виявили дуже цікавий, написаний з теплотою і великою долею гумору, лист А. Лівицького, датований 27 липня (рік, на жаль, встановити не вдалося, але вірогідно йдеться про кінець 1920-х років). У ньому він дякував за опіку над його донькою під час відвідання Парижа і просив не випускати її «з орбіти Ваших впливів», спонукати її розмовляти французькою мовою, при тому зазначав, що «виняток можна зробити тільки для Вячеслава Костянтиновича, та й то лише тому, що він прем'єр не Франції, а України»; і що особливо цікаво – у буквальному сенсі «езоповою мовою» спонукав Єлизавету Олександрівну звернути увагу на те, що прем'єр «і досі бурлакує»: «До речі мушу сконстатувати, що Ви – не талановита сваха, – зазначав він жартівливо. – Ще в 1926 р. я просив Вас підшукати для В[ячеслава] К[остянтиновича] дружину, а він і досі бурлакує. Обіцяв навіть мені одружитись, але скаржиться, що та пані, якій він симпатизує, за нього не піде. З огляду на те, що від настроїв Прем'єра залежать наші державні справи, і пам'ятаючи Ваш патріотизм, сподіваюсь, що Ви подбаєте про родинне щастя всіма нами любимого В[ячеслава] К[остянтинови]ча. Інакше заберемо його в монахи і буде він не «молодоженець», а митрополит»¹⁰⁵.

Зрештою, офіційне оформлення їхнього шлюбу відбулося 29 квітня 1931 р. у Таверні (Taverny) – містечку поблизу Парижа, де тоді мешкала Єлизавета Олександрівна, що було зафіксовано у «Книзі сімейних записів» (Livret de famille)¹⁰⁶. 11 листопада 1931 р. вони обвінчалися у православної церкви у Баден-Бадені (Capela Printul Michael Sturdza din Baden-Baden)¹⁰⁷. Вячеславу Костянтиновичу на момент вінчання було

¹⁰⁴ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. Лист В. Прокоповича до Є. Мешковської від 23 лип. 1927 р.

¹⁰⁵ Там само. Лист А. Лівицького до Є. Мешковської від 27 лип. [1927(?)] р.

¹⁰⁶ Там само. Livret de famille.

¹⁰⁷ Там само. Свідоцтво про вінчання В. Прокоповича та Є. Мешковської (Веселовської), Баден-Баден, 11 листоп. 1931 р.

Вячеслав і Єлизавета Прокоповичі
на балконі свого будинку
у м. Бессанкур (Франція). Кінець 1930-х рр.
Українська бібліотека імені Симона Петлюри.

50 років, Єлизаветі Олександрівні – 43.

Від того часу подружжя мешкало у будинку в Таверні (Taverny, arrondissement de Pontoise, department de Seine et Oise) за адресою: 79 Rue du Maréchal Foch, де також жили брат і тітка Єлизавети Олександрівни. Восени 1939 р. вони переїхали до власного невеликого будинку у містечку Бессанкур (Bessancourt, 11 Grande Rue, department de Seine et Oise), де мріяли з часом, після виплати позики, влаштувати заклад для літніх українських науковців, культурних і громадських діячів.

Останні роки життя. Політичний заповіт

Надзвичайно напруженими у житті В. Прокоповича були середина – друга половина 1930-х років. Як вже відзначалося, він намагався знайти консенсус в Уряді, відвідував різні країни, проводив численні перемовини з українськими й зарубіжними діячами. Він знайшов у собі сили, щоби продовжити політичну діяльність і залишився на посаді прем'єр-міністра Уряду УНР в екзилі, яку він обіймав у 1926–1939 рр., будучи одночасно у 1936–1939 рр. міністром закордонних справ. Листування того періоду дає змогу почерпнути додаткову інформацію про події та зустрічі. Так, перебуваючи влітку 1937 р. на запрошення родини Веселовських (родичів Єлизавети Олександрівни) у невеличкому містечку Гершельсвальдау (Herschelswaldau) поблизу Бунцлау (Bunzlau) в Сілезії¹⁰⁸, В. Прокопович повідомляв І. Косенку у листі від 10 липня, що мав у Дрездені «передбачену зустріч з А. І. та І. М.» і вони «відбули потрібні наради» (йшлося про зустрічі з членами Уряду УНР в екзилі А. Яковлівим та І. Кабачковим). Він підкреслював своє задоволення тим, що вдалося «перебороти всі перешкоди й побачитися й порозумі-

¹⁰⁸ Йдеться про район міста Болеславець (польск. Boleslawiec) у південно-західній Польщі, регіон Сілезії, що до Другої світової війни входило до складу Німецької імперії під назвою «Бунцлау» (нім. Bunzlau).

тися з товаришами», а також зазначав, що якби йому найближчим часом вдалося організувати зустрічі з А. Лівицьким і Р. Смаль-Стоцьким, то можна було б підготувати належним чином 2 сесії Уряду восени. Водночас порушував у листі нагальні справи фінансування видання «Тризуба», діяльності Генеральної ради та Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції тощо¹⁰⁹.

Незважаючи на велике завантаження урядовими і громадськими справами, В. Прокопович залишався активним науковцем і дослідником. Він відіграв помітну роль в об'єднанні наукових сил української еміграції, репрезентації досягнень українських учених в європейському науковому просторі. Так, він брав безпосередню участь у заснуванні Академічного комітету, який представляв Україну в Комісії міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі націй¹¹⁰. Неодноразово виступав із науковими доповідями в Українській бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі, на засіданнях Українського історико-філологічного товариства у Празі. Наукові інтереси В. Прокоповича зосереджувалися на вивченні окремих епох історії України і зокрема Києва, а також на проблемах національної символіки, геральдики та сфрагістики. Протягом усього міжвоєнного періоду він знаходив час для наукової роботи в Національній бібліотеці у Парижі, використовував поїздки для участі у засіданнях Ради міністрів для проведення пошуків в архівах Праги і Дрездена. За результатами своїх досліджень і опрацювання архівних джерел він підготував наукові праці «Сфрагістичні анекдоти» (Прага, 1938)¹¹¹ та «Заповіт Орлика» (Париж, 1939)¹¹². Проте, на жаль, вагома частина наукового доробку В. Прокоповича не була опублікована за його життя і побачила світ заходами Є. Прокопович та проф. А. Яковліва вже після його смерті¹¹³.

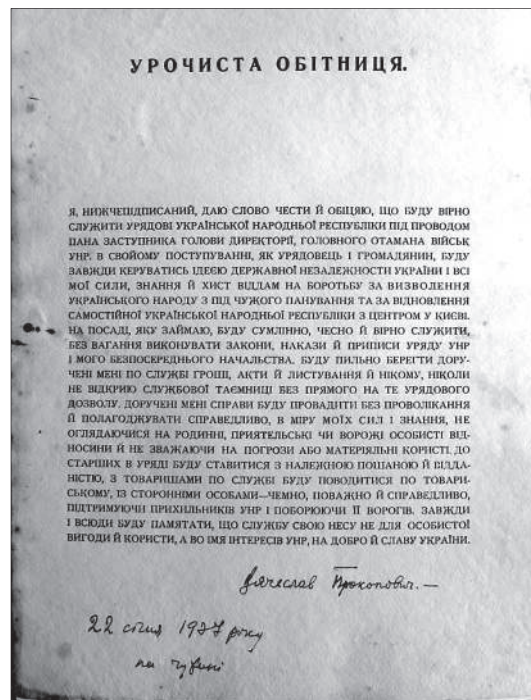
¹⁰⁹ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів І. Косенка. Ф. 16. Лист В. Прокоповича до І. Косенка від 10 лип. 1937 р.

¹¹⁰ Шульгин О. Без території... С. 59–60.

¹¹¹ Див.: Прокопович В. Сфрагістичні анекдоти (Московська наука і українська сфрагістика). Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства, 1938. 28 с.

¹¹² Цю статтю спочатку було надруковано в журналі «La Revue de Prométhée» (1939. № 5–6), а згодом у розширеному вигляді – у часописі «Тризуб»: Прокопович В. Заповіт Орлика // Тризуб. Париж, 1939. Ч. 33(683). 28 верес. С. 3–8; Ч. 34–35(684–685). 19 жовт. С. 5–9.

¹¹³ Передусім йдеться про працю В. Прокоповича «Вічне підданство», що вийшла друком 1943 р. у Парижі, а також розвідки «Печать Малороссійская» і «Сфрагістичні етюди», які з передмовою та коментарями А. Яковліва були надруковані у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (Париж – Нью-Йорк, 1954. Праці історично-філософської секції. Т. CLXIII). Зазначимо, що процес написання та підготовки до публікації цих праць, як і проведення комплексного аналізу творчої спадщини В. Прокоповича, потребує докладнішого висвітлення та стане предметом нашого окремого наукового дослідження.

Урочиста обітниця В. Прокоповича на вірність
Уряду Української Народної Республіки.

22 січня 1937 р., на чужині.

Українська бібліотека імені Симона Петлюри.
Архів В. Прокоповича.

небезпеку, яка загрожувала йому з боку радянських спецслужб. Він вважав за необхідне зберегти своє чесне ім'я і запобігти його використанню в інтересах ворога. З цією метою В. Прокопович 29 вересня 1937 р. власноручно написав лист-обітницю (своєрідний «політичний заповіт»), який був засвідчений підписами трьох найближчих його одноподумців – протоієрея о. Іларіона Бриндзана, генерала О. Удовиченка і бібліотекаря Української бібліотеки імені Симона Петлюри І. Рудичева та запечатаний у конверт із написом: «Розпечатати у випадку, коли б зі мною що сталося»¹¹⁵.

Цей документ є надзвичайно важливим за своїм змістом і потужним за тональністю звучання, він ніби акумулює у собі всі душевні переживання В. Прокоповича, засвідчує його відданість національній ідеї, справі боротьби за визволення України:

В архіві Української бібліотеки імені Симона Петлюри зберігається низка цінних документів, підписаних В. Прокоповичем у 1937–1939 рр., поява яких була обумовлена загостренням зовнішньополітичної ситуації та ймовірною загрозою його життю з боку радянських спецслужб. 22 січня 1937 р. В. Прокопович підписав «Урочисту обітницю», заприсягнувши «вірно служити Урядові Української Народної Республіки», керуючись при цьому «ідеєю державної незалежності України», покладаючи для цього всі свої «сили, знання і хист»¹¹⁴.

Залишаючись довгі роки керівником уряду, В. Прокопович повною мірою усвідомлював всю потенційну

¹¹⁴ Українська бібліотека імені Симона Петлюри. Архів В. Прокоповича. Ф. 7. Урочиста обітниця В. Прокоповича на вірність Уряду УНР, підписана 22 січ. 1937 р. Зазначимо, що у цей день таку ж за змістом «Урочисту обітницю» підписали І. Косенко, М. Ковальський, С. Нечай, І. Рудичів та ген. О. Удовиченко.

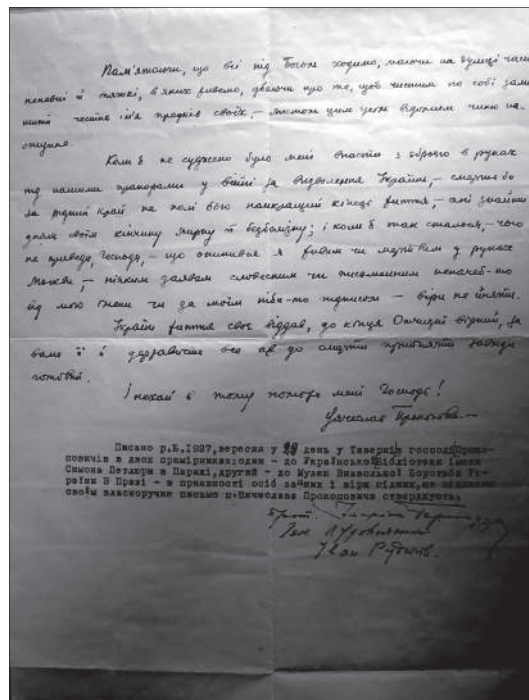
¹¹⁵ Там само. Лист-заповіт В. Прокоповича. Таверні, 29 верес. 1937 р.

«Пам'ятаючи, що всі під Богом ходимо, маючи на думці часи непевні, в яких живемо, дбаючи про те, щоб чистим по собі залишити чесне ім'я предків своїх, – листом цим усім відомим чиню наступне.

Коли б не суджено було мені впасти з зброєю в руках під нашими прапорами у війні за визволення України, – смерть бо за рідний край на полі бою найкращий кінець життя, – ані знайти дням своїм кінчину мирну й безболісну; і коли б так сталося, чого не приведи Господи, що опинився я живим чи мертвим у руках Москви, – ніяким заявам словесним чи письменним начебто від мого імени чи за моїм нібито підписом віри не йняти». Завершується лист проникливо-вистражданим ствердженням В. Прокоповича: «Україні життя своє віддав, до кінця Отчизни вірний, за волю її й державність все аж до смерти прийняти завжди готовий. І нехай в тому pomoже мені Господь!»¹¹⁶.

Цей лист був укладений у двох примірниках, один – для зберігання в Українській бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі, інший – в Музеї визвольної боротьби України в Празі¹¹⁷.

У надзвичайно складній зовнішньополітичній ситуації, що була позначена наближенням війни, В. Прокопович намагався згуртувати уенерівське еміграційне середовище у Франції. Весь час він твердо

«Пам'ятаючи, що всі під Богом ходимо...».

Політичний заповіт В. Прокоповича.

29 вересня 1937 р., м. Таверні (Франція).

Автограф.

Українська бібліотека імені Симона Петлюри.

Архів В. Прокоповича.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Згідно з інформацією, яку повідомляв А. Яковлів у листі до Є. Прокопович від 14 груд. 1942 р., цей документ був переданий ним у присутності свідків на зберігання до Музею визвольної боротьби України в Празі. Після одержання звістки про смерть В. Прокоповича конверт був розпечатаний 25 червня 1942 р., а текст листа надрукований А. Яковлівим у газеті «Краківські вісті» (№ 208 за 19 верес. 1942 р.). Див.: Українська бібліотека імені Симона Петлюри. Архів Є. Прокопович. Ф. 8. Лист А. Яковліва до Є. Прокопович. 14 груд. 1942 р.

і послідовно обстоював той погляд, що союзниками УНР у майбутньому збройному зіткненні в Європі можуть бути лише Великобританія та Франція. З початком Другої світової війни він звернувся з закликом від імені Уряду УНР, опублікованим на шпальтах «Тризуба», до всіх українців «сповнити свій обов'язок перед Отчиною», об'єднати зусилля і продовжити боротьбу за визволення України «з московської неволі» й відновлення її державної незалежності¹¹⁸.

Опинившись перед фактом вимушеного перебування Президента УНР А. Ливицького в Польщі під німецькою окупацією, В. Прокопович прийняв на себе обов'язки заступника голови Директорії УНР і головного отамана Військ УНР, що було зафіксовано відповідним актом, підписаним ним 26 жовтня 1939 р. у Бессанкурі, засвідченим його підписом і сургучевою печаткою, а також підписами протоієрея І. Бринзана, бібліотекаря Української бібліотеки імені Симона Петлюри І. Рудичева та генерального секретаря Товариства бувших вояків Армії УНР М. Ковальського. Одночасно В. Прокоповичем був підписаний наказ про призначення прем'єр-міністром і міністром закордонних справ О. Шульгина, керуючим міністерства військових справ – генерала О. Удовиченка, державним секретарем – І. Косенка¹¹⁹.

Цей документ був підписаний на підставі 4-го артикула «Закону про тимчасове верховне управління та порядок законодавства Української Народної Республіки» від 12 листопада 1920 р. та уповноваження, виданого В. Прокоповичу заступником Голови Директорії, Головним Отаманом А. Ливицьким 24 січня 1939 р. у Празі, з огляду на неможливість для нього виконувати ці обов'язки. Згідно з ним, 26 жовтня 1939 р. В. Прокопович перейняв на себе «зверхню владу УНР, а разом з тим і всю з нею пов'язану відповідальність»¹²⁰.

Із початком Другої світової війни В. Прокопович санкціонував створення Українського комітету на чолі з О. Шульгиним, завданням якого мало стати обстоювання української національної ідеї, сприяння створенню українських військових формацій у складі збройних сил різних країн, досягнення порозуміння між різними угрупованнями у середовищі української політичної еміграції¹²¹.

Капітуляція Франції перед нацистською Німеччиною та окупація останньою частини французької території змусила Прокоповичів у червні 1940 р. залишити Париж. Вони виїхали на південь Фран-

¹¹⁸ Прокопович В. Урядове повідомлення (На чужині, 20 вересня 1939 р.) // Тризуб. Париж, 1939. Ч. 32(682). С. 15.

¹¹⁹ Українська бібліотека імені Симона Петлюри. Архів В. Прокоповича. Ф. 7. Наказ В. Прокоповича, ч. 1 від 26 жовт. 1939 р.

¹²⁰ Там само. Акт про перебирання В. Прокоповичем повноважень голови Директорії УНР. 26 жовт. 1939 р.

¹²¹ Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі... С. 234–235.

ції і поселилися у невеличкому середземноморському містечку Агей (Agay). Вячеслав Костянтинович намагався за цих умов продовжувати підтримувати контакти з діячами екзильного уряду. 12 липня 1941 р. він підписав свій останній документ як заступник Голови Директорії УНР – про складання ним повноважень на користь А. Лівіцького, який знову приступив до виконання своїх обов'язків¹²².

За згадками його дружини, у цей час він захворів на тяжку хворобу («мальтійську гарячку»), яка дуже негативно позначилася на його здоров'ї. Справжнім потрясінням для В. Прокоповича стало вивезення нацистами зібрання Української бібліотеки імені Симона Петлюри до Берліна. Проте він продовжував наполегливо працювати науково. Наприкінці грудня 1941 р. вони з дружиною повернулися до Бессанкура. У січні 1942 р. він писав у листі до І. Рудичева, що в оселі немає опалення та світла, але не втрачав оптимізму, більше того – наголошував, що «ми старі повинні подавати молоді приклад незламності й витривалості»¹²³. У цей період Вячеслав Костянтинович намагався сконцентруватися на науковій праці, кілька разів на тиждень їздив із Бессанкура до Парижа для роботи у Національній бібліотеці, готував до друку рукопис праці «Вічне підданство» про юридичні аспекти приєднання українських земель до Московського царства, стверджуючи, що це було «ніяке “вічне” і жадне “підданство”»¹²⁴. Саме завдяки дружині та її турботам про родинний побут В. Прокопович зберігав високу працездатність, проте щоденна інтенсивна робота погіршувала стан його здоров'я. В ніч на 7 червня 1942 р. у Вячеслава Костянтиновича стався серцевий напад, і о 6-й годині ранку він пішов із життя у власній оселі, що було зафіксовано у свідоцтві про смерть, виданому мерією Бессанкура 13 червня 1942 р.¹²⁵

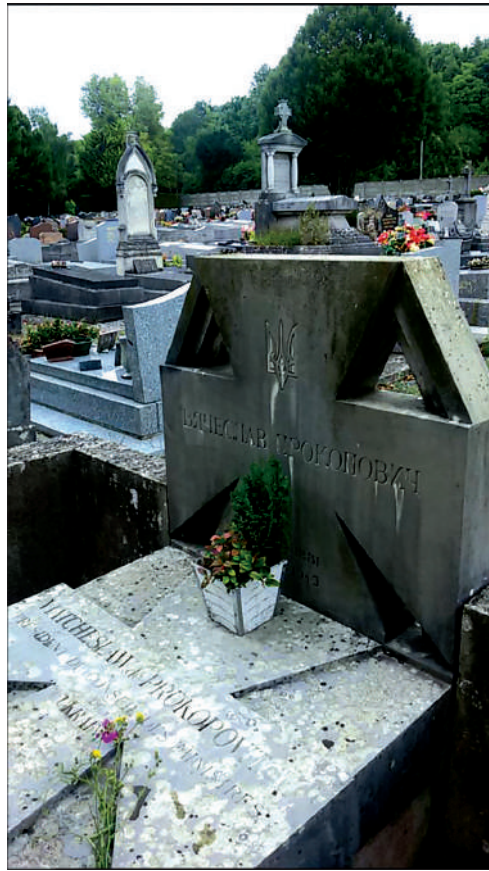
Єлизавета Олександрівна, намагаючись виконати заповіт В. Прокоповича й увічнити пам'ять про коханого чоловіка, вживала всіх можливих заходів, щоб зберегти його архів, наукову й публіцистичну спадщину, мріяла перетворити їхню оселю на будинок для українських учених, культурних і громадських діячів. З цього приводу вона контактувала з С. Созонтовим (головою Української громадської опіки у Франції), І. Рудичевим, А. Яковлівим тощо. Вона тяжко працювала, займалася вишиванням, щоб заробити гроші для сплати позики. У своєму домі вона прихистила вдову Головного Отамана – Ольгу Петлюру,

¹²² Там само. С. 238.

¹²³ Лист В. Прокоповича директору Української бібліотеки імені С. Петлюри І. Рудичеву, 10 січ. 1942 р. // Українська політична еміграція 1919–1945 : Документи і матеріали. Київ: Парламентське видавництво, 2008. С. 720–721.

¹²⁴ Там само. С. 721.

¹²⁵ Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів В. Прокоповича. Ф. 7. Billetin de décès.

Могила Вячеслава Прокоповича
на цвинтарі у м. Бессанкур (Франція).
Сучасний вигляд. Липень 2017 р.
Фото з архіву авторів.

турбувалася про неї останні роки її життя, активно займалася громадськими справами. До кінця свого життя опікувалася могилою Вячеслава Костянтиновича у Бессанкурі, організувала видання низки його цінних праць.

Отже, вивчення архівної спадщини В. Прокоповича у поєднанні з аналізом актуалізованої інформації опублікованих джерел створило підґрунтя для відтворення багатогранної діяльності цієї непересічної особистості – політика і державного діяча, талановитого науковця й публіциста, який залишив по собі яскравий слід в історії України. Завдяки широті своїх поглядів і наукових інтересів, організаційним здібностям, принциповій громадянській позиції, високоморальним людським якостям він відіграв роль загально визнаного «морального авторитета» у політичному проводі УНР, послі-

довно репрезентуючи державницьку традицію та відданість українській національній ідеї. У своїй діяльності В. Прокопович інтегрував досвід політичної боротьби українства за вільну, демократичну державу – від перших проявів свідомого політичного руху на межі XIX–XX ст. до участі у державотворчих процесах у буремні роки Української революції 1917–1921 рр. Згодом він неухильно продовжував представляти національні інтереси в умовах перебування у вимушеній політичній еміграції, намагаючись сприяти об'єднанню українських політичних діячів навколо державницьких пріоритетів, незважаючи на розбіжності та протистояння в еміграційному середовищі. Сьогодні наукові й публіцистичні праці В. Прокоповича потребують подальшого ґрунтовного вивчення і осмислення, чому, безперечно, сприятиме виявлення та введення до наукового обігу всієї сукупності його документальної спадщини.

REFERENCES

1. Bilon, P. (1952). *Spohady* [Memoirs]. Pitsburg. T. 1. [in Ukrainian].
2. Vishka, O. (1998). Prokopovich Viacheslav Kostiantynovych. In: *Ukrainska zhurnalistyka v imenach (Materialy dlia encyclopedychnoho slovnyka)*. Lviv, 5, 260–262. [in Ukrainian].
3. Vlasenko, V. M. (2009). «Perekonanyi v tomu, shcho pravda vyshche vsioho» (Oleksandr Oles i paryzkyi tyzhnevnyk «Tryzub»: lystuvannia [«Convinced that the truth is above all else» (Olexander Oles and the Paris weekly «Trident»: correspondence)]. *Symskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, 6–7, 79–98. [in Ukrainian].
4. Vlasenko, V. & Huzun, V. (2016). Natsionalno-demokratychnе seredovyshche mizhvoiennoi ukrainskoi emihratsii v krainakh Pivdenno-Skhidnoi Yevropy [The national-democratic environment of the interwar Ukrainian emigration in the countries of South-Eastern Europe]. *Sumska starovyna*, 48, 25–49. [in Ukrainian].
5. Hyrych, I. (2014). *Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX – pochatok XX st.)* [Ukrainian intellectuals and political separateness (the mid-19th – the beginning of the 20th centuries)]. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
6. Hyrych, I. (2014). Ukrayinska mova yak fundamentalna tsinnist natsionalno-vyzvolnoho rukhu druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian language as a fundamental value of the national liberation movement of the second half of the 19th – beginning of the 20th century]. *Historians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/ukrayinska-mova/1209-ihor-hyrych-ukrayinska-mova-yak-fundamentalna-tsinnist-natsionalno-vyzvolnoho-rukhu-druhoyi-polovyny-khikh-pochatku-khkh-st>
7. Doroshenko, V. (1916). *Ukrainstvo v Rosii. Noviishi chasy* [The Ukrainian movement in Russia. Modern times]. Viden: nakladom Soiuzu Vyzvolennia Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro davnie-mynule (1901–1914 rr.)* [My memories of the ancient past (1901–1914)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
9. Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 rr.)* [My memories of the recent past (1914–1920)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
10. Yefremov, S. (2011). *Shchodennyk. Pro dni mynuli (spohady)* [Diary. About days gone by (memories)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Yosypyshyn, Ya. & Paliienko, M. (2019). Ukrainska biblioteka imeni Symona Petliury v Paryzhi yak mistse natsionalnoi pamiaty (do 140-richchia vid dnia narodzhennia Symona Petliury ta 90-richchia vidkryttia biblioteky) [Symon Petlura Ukrainian Library in Paris as a place of national memory (to the 140th anniversary of Symon Petlura's birth and the 90th anniversary of the opening of the library)]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 7–27. [in Ukrainian].
12. Komar, V. (2011). *Kontsepsiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921–1939 rr.)* [The concept of Prometheism in the politics of Poland (1921–1939)]. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
13. Lototskyi, O. (1932). *Storinky mynuloho* [Pages of the past]. Varshava. T. 1. [in Ukrainian].
14. Matiash, I. (2021). Varshava–Budapesht–Paryzh: detali odniei podorozhi (malovidomi momenty zhyttia Holovy Dyrektorii j Holovnoho Otamana viisk UNR

Symona Petliury) [Warsaw–Budapest–Paris: details from one journey (little-known life moments of Symon Petliura, the Directory's head and the chief otaman of the UPR's Army)]. In M. Szumila's *Prace Polsko-Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921* (Vol. 2, pp. 139–159). Warszawa. [in Ukrainian].

15. Matiash, I. & Mushka, Yu. (2005). *Dialnist Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR v Uhorshchyni* [Activities of the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Hungary] Kyiv; Budapesht. [in Ukrainian].

16. Ostashko, T. S. (2012). Prokopovych Viacheslav Kostiantynovych. In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. T. 9. [in Ukrainian].

17. Ostashko, T. & Soloviova, V. (2002). Dyplomatychni predstavnytstva UNR u krainakh Zakhidnoi Yevropy (1918–1921 rr.) [Diplomatic missions of the Ukrainian People's Republic in the countries of Western Europe (1918–1921)]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr., 1*, 187–231. [in Ukrainian].

18. Paliienko, M. (2008). Arkhivni tsentry ukraïnskoi emihratsii (stvorenna, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii) [Archival centers of the Ukrainian emigration (creation, functioning, fate of documentary collections)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

19. Paliienko, M. (2006). «Kievskaia starina» v hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [«Kievskaya starina» in the public and scientific life of Ukraine (late 19th – early 20th centuries)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

20. Piskun, V. (2015). Uchast Uriadu UNR v emihratsii u prometeivskomu rusi: politychnyi, terytorialnyi ta individualnyi vymiry [Participation of the UNR Government in emigration in the Promethean movement: political, territorial and individual dimensions]. *Slavistychna zbirka, 1*, 232–247. [in Ukrainian]

21. Prokopovych, V. (1930). Doktor (Pamiati Ye. K. Lukasevycha) [In memory of Ye. K. Lukasevych]. *Tryzub, 3 (211)*, 10–14. [in Ukrainian].

22. Prokopovych, V. (1930). Ostannia podorozh (31.XII.1923 – 16.X.1924) (Uryvok) [The Last Journey (31.XII.1923 – 16.X.1924) (Excerpt)]. *Zbirnyk pamiaty Symona Petlury (1879–1926)*. Praha, 1930. [in Ukrainian].

23. Prokopovych, V. (1934). Pamiati Ali-Mardan-beia-Topchybashi [In memory of Ali-Mardan-bey-Topchybashi]. *Tryzub, 43 (449)*, 2–4. [in Ukrainian].

24. Prokopovych, V. (1931). Pamiati Viacheslava Lypynskoho [In memory of Viacheslav Lypynskyi]. *Tryzub, 25 (283)*, 3–7. [in Ukrainian].

25. Prokopovych, V. (1930). Pamiati N. M. Lototskoi [In memory of N. M. Lototska]. *Tryzub, 1930, 44 (252)*, 5–7. [in Ukrainian].

26. Prokopovych, V. (1929). Pamiaty «Pana» [Ye. Kh. Chykalenka] [In memory of Ye. Kh. Chykalenko]. *Tryzub, 29–30*, 5–13. [in Ukrainian].

27. Prokopovych, V. (1931). Pamiati P. I. Kholodnoho [In memory of P. I. Kholodnyi]. *Tryzub, 1931, 24 (282)*, 2–12. [in Ukrainian].

28. Prokopovych, V. (1943). *Pid zolotoiu korohvoiu* [Under the golden banner]. Paryzh. [in Ukrainian].

29. Prokopovych, V. (1931). Sviato nezalezhnosti [Independence Day]. *Tryzub, 4 (262)*, 4–8. [in Ukrainian].

30. Prokopovych, V. (1938). *Sfragistychni anekdoty (Moskovska nauka i ukrainska sfrahistyka)* [Sphragistic anecdotes (Moscow science and Ukrainian

sphragistics)]. Praha: Vydannia Ukrainskoho istorychno-filolohichnoho tovarystva. [in Ukrainian].

31. Riast, O. [Petliura, S.] (1923). *Suchasna ukrainska emihratsia ta ii zavdannia* [Modern Ukrainian emigration and its tasks]. Shehypiorno. [in Ukrainian].

32. Symon Petliura. Statti, lysty dokumenty (1979). [Symon Petliura. Articles, letters, documents] / Ukrainska vilna akademiya nauk u SShA, Biblioteka im. Symona Petliury v Paryzhi. Niu-York. T. 2. [in Ukrainian].

33. Cherepyn, S. [Prokopovych, V.] (1926). Pamiatnyk nerukotvornyi [The monument is not made by hand]. *Tryzub*, 37–38, 7–9. [in Ukrainian].

34. Chykalenko, Ye. (2003). Spohady (1861–1907) [Memories (1861–1907)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

35. Shulhyn, O. (1934). *Bez terytorii. Ideolohiia ta chyn Uriadu UNR na chuzhyni* [Without territory. Ideology and rank of the UNR Government abroad]. Paryzh: Vydavnytstvo «Mech». [in Ukrainian].

36. Yablonskyi, V. (2020). *Derzhavnyi tsentr UNR v ekzyl: idei, borotba, tradytsiia (1921–1992 roky)* [The State Center of the Ukrainian People's Republic in Exile: Ideas, Struggle, Tradition (1921–1992)] Kyiv. [in Ukrainian].

37. Yakovliv, A. (1954). Viacheslav Kostiantynovych Prokopovych (1881–1942). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka. Pratsi istorychno-filosofichnoi sekti. Paryzh; Niu-York: Persha Ukrainska Drukarnia u Frantsii*, 153, 5–17. [in Ukrainian].

Maryna Paliienko

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Head of the Department of Archival Studies

and Special Branches of Historical Science,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

Ihor Sribnyak

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Head of the Department of World History

Historical-philosophical faculty

Borys Grinchenko Kyiv University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

**VIACHESLAV PROKOPOVYCH IN THE STRUGGLE
FOR UKRAINIAN STATEHOOD AND THE NATIONAL IDEA:
TOUCHES TO THE PORTRAIT OF A POLITICAL
FIGURE AND SCIENTIST**

Abstract. The purpose of the article is to reflect the life path of the Ukrainian public and political figure, historian Viacheslav Prokopovych (1881–1942) to

study his contribution to the struggle for Ukrainian statehood during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 as well as in political exile in Poland and France. **The methodological basis** of the research included the consistent application of the principles of historicism, objectivity, systemic and interdisciplinary approaches, and comparative studies. The use of the biographical method in combination with the methods of source analysis and synthesis made it possible to consider the life of V. Prokopovych in the context of social and political events, through the prism of interpersonal communication, professional, and family environment. **The scientific novelty of the research** lies in the fact that it is based on the study and comparative analysis of V. Prokopovych's archival and published heritage. It highlighted the formation of personality, significant milestones of his life and activity, participation in the Ukrainian public, political, cultural, and educational movement, activity as Prime Minister of the Government of the Ukrainian People's Republic during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and the period of emigration. In the formation of the research source base, an important role was assigned to the analysis and introduction into the scientific circulation of documents' information from the V. Prokopovych's personal archives, which is preserved in the fonds of the Symon Petliura Ukrainian Library in Paris. **Conclusions.** V. Prokopovych, taking an active role in the Ukrainian political and cultural movement from the beginning of the 20th century, made a significant contribution to the struggle for Ukrainian statehood, defending Ukrainian national interests and values as a politician, statesman, public figure, journalist, and historian. He held key positions in the Government of the Ukrainian People's Republic, being the Minister of Education and Prime Minister. During the period of his forced political emigration, he actively participated in the development of the Government of the Ukrainian People's Republic in exile, and he was one of the founders and a long-time editor of the weekly *Tryzub*, the creator and chairman of the Council of the Symon Petliura Ukrainian Library in Paris. His scientific, publicist, and archival heritage represents a significant public interest and requires deep study.

Key words: Viacheslav Prokopovych; Ukrainian statehood; national identity; Ukrainian political emigration in Europe; archival heritage.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ І ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

DOI 10.47315/archives2022.332.079

УДК УДК 94(477.83-25)«1527»

Богдана Петришак

кандидатка історичних наук,
начальниця відділу давніх актів,
Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1351-8605>

ПОЖЕЖА ЛЬВОВА 1527 РОКУ: ВЕЛИКА ВТРАТА ЧИ ВЕЛИКИЙ РЕНЕСАНС?

Анотація. **Мета роботи** – актуалізувати дослідження історій пожеж на прикладі однієї з найбільших пожеж Львова 1527 р. і показати політичні й культурні наслідки цього стихійного лиха для міста. **Методологія дослідження** включає, передовсім, метод критичного аналізу історичних джерел із подальшим порівнянням тексту та його переказів. Аналіз історичного джерела також захоплює лінгвістичний (переклад латиномовного джерела), топографічний (відтворення історичних об'єктів на сучасній мапі), ономастичний (інтерпретація міських топонімів) аналізи. Джерело також вивчається у напрямі історії довкілля та наслідків людської діяльності, відновлення міста після стихійного лиха, антропологічного фактора впливу на навколишнє середовище. Археологічний метод дослідження дозволяє відтворити первісний вигляд міста до пожежі та порівняти його просторовий розвиток і забудову. **Наукова новизна** полягає у поновному вивченні джерельних згадок і пізніших інтерпретацій опису пожежі, розміщеного у раєцькій книзі міста від 1527 р., із метою в'яснити причини й наслідки цього стихійного лиха для Львова. **Перспектива подальших досліджень:** актуалізація вивчення таких маловідомих тем як історії катастроф, зокрема пожеж, у містах і міській агломерації. В'яснення причин настання пожеж, їхнього масштабу та наслідків показує, який вплив мали стихійні лиха на розвиток міст, їх занепад чи піднесення. **Висновки.** Львів у першій третині XVI ст. зазнав великих втрат внаслідок пожежі 1527 р. Однак послідовна державна політика, спрямована на надання великих податкових та інших пільг як цілому місту, так і окремим його етнічно-соціальним групам, дозволила до середини XVI ст. відновити торгівельний і виробничий потенціал міщанства. Зруйноване середмістя поступово забудувалося наново за рахунок міграції до міста, як внутрішньої, так і зовнішньої. Окремого поштовху надано будівництву нових сакральних споруд – на

© Б. Петришак, 2022

місці спалених дерев'яних святинь у готичному стилі повстають перебудовані ренесансні, ратуша та навколоринкові квартали завдяки новим будівлям набули інших форм, знаних сьогодні.

Ключові слова: Львів; пожежа; відбудова; Сигізмунд I Старий; привілеї.

В історії Львова 1527 рік постає як певна межа, лінія між містом готичним і містом Ренесансу, причому не лише в архітектурному плані, а й у плані думки, підтверджуючи міф, що всі середньовічні будівлі, документи, архіви згоріли у пожежі того року¹. Ця дата відома кожному історичу Львова і часто використовується для пояснення відсутності давніших матеріальних чи письмових пам'яток. Чи є частка правди у цьому міфі? У статті вивисимо реальні наслідки цієї великої катастрофи для міста та покажемо, чи була ця катастрофа великою втратою чи приводом до нової розбудови і розвитку міста, як би дивно це не звучало.

Пожежа – явище, знане істориками дуже давно, і воно займає поважне місце у рейтингу стихійних лих. Адже не лише історичу, а й будь-якій освіченій людині відомо, наприклад, про пожежу Рима 64 р., підпал храму Артеміди Ефеської 356 р., спалення Лондона 1666 р. чи Праги 1689 р.² Деякі з них були добре задокументовані в джерелах, натомість про інші маємо лише побіжні згадки. Не так давно, у 2019 р., увесь світ побачив, як пожежники боролися з вогнем у Соборі Паризької Богоматері в Парижі. Незважаючи на розвиток науки і техніки в галузі гасіння пожеж, вони все ще залишаються однією з головних загроз у житті людини. Особливу небезпеку становлять пожежі, що виникли внаслідок умисних дій людини з метою знищення майна або приховування слідів вчинених злочинних дій. У свою чергу, масштабні лісові пожежі є джерелом забруднення атмосфери Землі та значною мірою сприяють парниковому ефекту³.

Львів, як і інші середньовічні міста, потерпав часто від пожеж – з 1381 до 1734 рр. давні хроністи нарахували їх всього 14⁴. Сучасні історики вважають, що між 1500 і 1795 роками було 79 пожеж⁵. Їхній вплив часто був страхітливим для документальної спадщини – варто згадати пожежу Львова 1381 р., сумнозвісну через втрату архіву мі-

¹ *Badecki K. Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa // Kwartalnik Historyczny. R. 41. 1927. S. 519.*

² *Karpiński A. Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog. Warszawa, 2020. S. 7.*

³ *Czerwona księga pożarów. Wybrane problemy pożarów oraz ich skutków / Red. P. Guzewski, D. Wróblewski, D. Małozieć. Józefów, 2014. S. 1031.*

⁴ *Memoriał pożaru miasta Lwowa z wstępem historycznym A. Czołowskiego, z aktów radzieckich wyd. i ob. K. Badecki. Lwów, 1927. S. 22.*

⁵ *Karpiński A. Pożary w miastach Rzeczypospolitej... S. 138–140.*

ста⁶, чи Києва 1651 р., коли згоріли міський, гродський та земський архіви⁷. Відомо про пожежі та знищення міських архівів у м. Жидачеві (1645 і в інших роках XVII ст.), м. Галичі (1648 р. і наступні), м. Буську (1648, 1655, 1722). У 1690-ті роки згоріли документи у м. Кам'янці-Подільському під час захоплення його турками, у 1718 р. – в Києві та ін.⁸ Багато таких фактів фіксують гродські та земські книги, оскільки саме сюди зверталися позивачі для відновлення втраченого документа.

Причинами такого поширення пожеж стали, передусім, спосіб тогочасного будівництва житла із легkozаймистих матеріалів, зберігання їх же поруч із житловими будівлями, густота забудови міста, небезпечні способи освітлення вулиць і будинків, зосередженість у міських мурах закладів із вогнебезпечним виробництвом (броварні, пекарні, кузні), поганий стан міського водопроводу, відсутність організованої системи пожежної охорони, а також повсякденне вживання вогню у побуті. Інформація про найнебезпечніші для міст пожежі занотовувалася раецькими або лавничими писарями у міських книгах під відповідними датами і такими заголовками, як «Memoriale conflagrationis» («Новина про пожежу») або «Memoriale luctuosum» («Сумна новина»). Такі згадки вміщені вже у першій збереженій книзі протоколів уряду ради та лавничого суду за 1382–1389 рр.⁹ Інформацією про пожежу 1527 р. та її наслідки ми зобов'язані міському писареві Мартину з Велички. Він, будучи також публічним нотарієм і добре освіченою людиною, ретельно протягом своєї каденції, яка тривала довго – понад 20 років, – фіксував подібні локальні події¹⁰.

Мартин із Велички записав доволі детальний перебіг цієї пожежі майже на 2 картках раецької книги за 1507–1530 рр.¹¹, хоча датовано цей запис 5-ма тижнями потому. Згодом як у раецьких, так і фінансових книгах з'являються дані про втрати внаслідок пожежі або спроби налагодити міське господарство опісля. Скористалися цінною інформа-

⁶ *Зіморевич Б.* Потрійний Львів: Leopolis Triplex. Вид. 2-ге. Львів, 2002. С. 81.

⁷ *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008. С. 145–146.

⁸ *Купчинський О.* Втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV – першої половини XIX століть // Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни. Вибрані статті та матеріали. Т. 2. Львів, 2011. С. 458.

⁹ *Najstarsza księga miejska 1382–1389 / wydał A. Czołowski.* Lwów, 1892. S. 8, 30–31.

¹⁰ *Petryszak B.* Кар'єри публічних нотаріїв у Львові XV–XVI ст. // *Średniowiecze polskie i powszechne.* Т. 3(7). Katowice, 2011. С. 180–181.

¹¹ ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 52 (Магістрат міста Львова). Оп. 2. Спр. 9. С. 736–738.

цією деталей пожежі, насамперед, міські хроністи, які підсилено зобразили увесь жах від несподіваності та масштабності лиха. Бартоломей Зіморович фактично через 2 століття відтворив у своїй хроніці опис Мартина з Велички, акцентувавши: «Нічого більш жахливого протягом цілого часу свого існування аж дотепер не зазнав Львів, ніж страшна пожежа, подібна до Троянської чи Єрусалимської, яка, як розповідають аннали, від брами до брами цілий Львів перетворила на попіл»¹². Автор пізнішого літопису-хроніки міста Денис Зубрицький також підкреслив тотальність пожежі: «Вже кілька разів, як ми читали вище, горіла якась частина міста, а найчастіше заселена жидами, але пожежа, що вибухнула цього року, обернула на попіл майже все місто»¹³. Історики Львова згодом часто використовували цю подію як можливість пояснення матеріальних і культурних втрат, наприклад, Владислав Лозинський в одній із своїх книг детально проаналізував знищення первісної готичної будівлі латинської катедри Львова¹⁴. Через 400 років після великої пожежі, у 1927 р., вийшли друком 2 маленькі брошурки на пам'ять про цю подію: перша авторства польського історика-краєзнавця Юзефа Бялиня-Холодецького, друга – історика-архівіста Кароля Бадецького з історичним вступом Олександра Чоловського¹⁵. Ю. Бялиня-Холодецький використав емоційне тло розповіді, щоб прикрасити її додатковими описами поведінки людей під час пожежі, картинами руйнувань святинь тощо, додавши і яскравих штрихів відбудови опісля¹⁶. Публікація К. Бадецького була більш академічною, із коротким вступом тодішнього директора міського архіву О. Чоловського та оприлюдненим текстом меморіалу пожежі з міської книги з коментарями і примітками (до сьогодні актуальними)¹⁷. Нещодавно натомість видано польським істориком Анджеєм Карпінським каталог пожеж міст Речі Посполитої ранньомодерного часу, у якому, звичайно, фігурує і Львів. У виданій ним же (у співавторстві з Ельжбетою Новосельською) монографії про пожежі як явище і їхні наслідки Львову загалом та його найбільшим пожежам зокрема, присвячено багато уваги¹⁸.

Повертаючись до оцінок сучасників цієї події та пізніших інтерпретаторів, спробуємо порівняти усі етапи цього стихійного лиха та як місто оговтувалося після нього.

¹² Зіморович Б. Потрійний Львів... С. 114.

¹³ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Вид. 2-ге. Львів, 2006. С. 135.

¹⁴ Łoziński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Lwów, 1898. S. 15–19.

¹⁵ Memoriał pożaru miasta...; Białynia-Chołodecki J. Lwów pastwą pożogi w r. 1527. Wspomnienie w czterechsetną rocznicę katastrofy. Lwów, 1927.

¹⁶ Białynia-Chołodecki J. Lwów pastwą pożogi... S. 11, 13.

¹⁷ Memoriał pożaru miasta... S. 27–30.

¹⁸ Див. прим. 2; Karpiński A., Nowosielska E. Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Warszawa, 2021.

Початок і перебіг пожежі. Першоджерело дає не лише точний день займання міста, а й навіть вказівку на точний час: «*Anno etenim Millesimo quingentesimo vigesimo septimo, feria secunda post ferias Ascensionis Domini, hora vigesima tertia*» («Поку ж тисяча п'ятсот двадцять сьомого, у понеділок після свята Вознесіння Господнього, о двадцять третій годині») ¹⁹. Однак, уже Д. Зубрицький датував пожежу «влітку близько св. Івана», тобто перед 24 червня ²⁰. А. Карпінський у своєму каталозі вказує 11-ту годину вечора як початок пожежі, хоча вірним є трактування К. Бадецького, який зауважив, що 23-тя година – це приблизно 19-та година, рахуючи від заходу сонця ²¹. Натомість А. Карпінський вірно занотував, що це почалося у понеділок, а не у вівторок. Із місцем займання також усе зрозуміло: «*ex braseatorio domus cuiusdam Gregorii Scholtish de Klieparow, ex opposito conventus Fratrum minorum conventualium, in platea Pistorum acialiter iacente*» («Із броварні у будинку Григорія Шольца з Клепарова, що розташований навпроти монастиря ордену францисканців, на розі вулиці Пекарської») ²². Як припустив О. Чоловський, зараз це – перехрестя вулиць Вірменської й Театральної, вірніше, будинок № 2 на вул. Вірменській ²³. Б. Зіморович натомість писав, що вогонь «спалахнув у Ліванському броварі, який стоїть навпроти монастиря отців-францисканців» ²⁴. Це – досить вузька вулиця навіть зараз, тож не важко уявити, що і тоді забудова у ній була щільною і створювала умови для поширення вогню. Безпосередньої причини виникнення пожежі дослідники так і не виявили. Як підсумував А. Карпінський, очевидно, необережність при поводженні з вогнем у броварні спричинила займання, а посуха і сильний вітер, який роздухував вогонь, швидко його поширили на навколишні квартали ²⁵. Додамо, що цьому сприяв і час загоряння – це була вечірня пора, коли купці й ремісники уже завершували свою працю, міщани розходилися додому і швидко відреагувати на пожираючий вогонь не зуміли.

Джерело докладно візуалізує перебіг пожежі, дозволяючи простежити за нею віртуально. Тож пізніші перекази лише повніше чи стисліше передають цю інформацію. Спочатку вогонь розділився надвоє і за короткий час захопив Пекарську, Краківську, Шевську й Вірмен-

¹⁹ Memoriał pożaru miasta... S. 27.

²⁰ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова... С. 135.

²¹ Karpiński A. Pożary w miastach Rzeczypospolitej... S. 138. Про розрахунок доби у тогочасному суспільстві «від вечора до вечора», тобто від заходу до заходу сонця див.: Skierska I. Sabbath sanctifices. Dzień święty w średniowiecznej Polsce. Warszawa, 2008. S. 46.

²² Memoriał pożaru miasta... S. 27.

²³ Ibid. S. 11.

²⁴ Зіморович Б. Потрійний Львів... С. 114.

²⁵ Karpiński A., Nowosielska E. Pożary w miastach Rzeczypospolitej... S. 200–201.

ську вулиці, увесь другий квартал міста. З іншого боку пожежа пішла у напрямку монастиря францисканців із прилеглим костелом Чесного Хреста, добралася до міської лазні та костелу св. Духа з шпиталем на однойменній площі і перекинулася на різницькі ятки навпроти катедрального собору, відокремлені цвинтарним муром. З останніми пов'язане свідчення, записане через 5 тижнів після пожежі у расцькій книзі. У ньому міщани Мартин Срочка, Анджей Єльонек, Микола Кшижак, Микола старий і Павел тесля визнали, що під час пожежі до них звернувся райця Станіслав Вільчек і попросив розібрати ятки, щоб вони не згоріли і не зайнялась від них катедра, і частину таки розібрано. Однак, за їхніми словами, вогонь настільки був сильним, що ятки все ж згоріли, і у пожежі загинуло кілька євреїв, які також залучилися до рятувальної операції²⁶. Отже, відлік людських жертв було розпочато. Вогонь досягнув міських мурів і будинків капітульних каноніків і вівтаристів на площі збоку катедри і кладовища, яке прилягало до неї. Згодом запалили будівлі в ринку і на Галицькій, Зарванській, Руській та Єврейській вулицях, разом із церквою Успіння Діви Марії, синагогою і міськими стайнями.

У безпосередній загрозі опинилася найбільша римо-католицька святиня міста. Вогонь перекинувся на вежу дзвіниці, яка разом з усіма дзвонами, в т. ч. і найбільш знаним – «Сюзанною», та дахом обвалилася досередини. Нарешті вогонь дійшов до площі Ринок – згоріла частина мурованої готичної ратуші з 1381 р., будинки навколо неї (переважно фахверкові, з дерев'яними ганками). Ціла оборонна система міста – 17 веж із двома брамами, у яких зберігалися численні запаси зброї та пороху, була знищена, за винятком 3 веж коло Низького замку (К. Бадецький припустив, що це були вежі столярів, ковалів і крамарів).

Потерпів також і Високий замок. З верху палаючої Краківської брами жар перекинувся на нього. Дерев'яні дахи замкових веж і будинків опинилися у небезпеці. Згоріла головна замкова вежа, але цим вогонь і обмежився. Натомість згоріло найближче старостинське село Знесіння. Поряд із величезними збитками, які зазнало від пожежі місто, шкода, яку вона завдала замкові, залишилася невідомою і стараннями львівського старости Станіслава з Ходча була швидко усунута²⁷.

Пожежа охопила все місто настільки, що, за свідченням джерела, один лише будинок залишився неушкодженим – якогось міщанина Яна Броди (*«domo una Joannis olim Broda sub tegulis Bastha dicta relicta»* («одного дому Яна Броди під дашком вцілілої вежі»)²⁸. Ймовірно, він був під якоюсь вежею і таким чином вцілів, можливо, йдеться про Струмилівську вежу, отже, був десь біля Краківської брами.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 9. С. 730.

²⁷ Memoriał pożaru miasta... S. 36.

²⁸ Ibid. S. 38.

Втрати внаслідок пожежі. Після сухого спостереження за фактами перейдемо до переосмислення наслідків цього стихійного лиха. Почнемо з найпомітнішого – із повністю зруйнованих будівель, споруд, храмів. Вичерпний перелік зробив А. Карпінський, згідно з яким згоріли будинки біля ринку і на вулицях: Краківській, Вірменській, Різничій, Єврейській, Руській, Галицькій, Гродській і Зарванській. Також згорів Високий Замок, катедра і костели: св. Духа, францисканців і домініканців, вірменська катедра, 2 монастирі, шпиталь св. Духа, церква Успення Пресвятої Богородиці, синагога, ратуша, міська вага і постригальня, крамниці, ятки та міські вежі²⁹.

Тут важливо також додати, що усі ці будівлі згоріли разом із тим, що було всередині. Отож, вартість усіх матеріальних втрат важко переоцінити. Якщо додати до цього вартість, наприклад, купецьких товарів, що згоріли у крамницях, то цифра виходить справді значною. Однак встановлення приблизних втрат у грошовому еквіваленті потребує ще досліджень. Так само виглядають справи і з людськими жертвами. Джерело повідомляло, що «*Qui quidem ignis, ita incrudescens, multos homines suffocavit, iumenta que et pecora, in Judeorum plateam in unum locum ab undequaque conagens, crudeliter absumpsit*» («Власне вогонь, так заповзвятий, багатьох людей задушив, і коні та худобу, що на Єврейську вулицю в одне місце зі всіх сторін зігнано, суворо знищив»)³⁰. Детальніше число не вказувалося.

Для аналізу економічних наслідків пожежі варто подивитися на інші джерела того ж часу. А. Чоловський вказував на важливість інформації фінансових книг міста, але сам обмежився лише побіжним переліком видатків у книзі тижневих видатків за 1519–1530 рр.³¹ Важливо також залучити інформацію із загальної чиншової книги за 1522–1548 рр.³²

Відновлення міста. Власне можемо спостерігати кілька напрямів відбудови міста, які, як показав час, повністю себе виправдали. Перше, про що потурбувалися райці – це забезпечення виняткових податкових привілеїв для міщан, щоб відновити втрачені міщанські капітали, дати змогу тим людям, майно яких вціліло, швидко налагодити своє ремесло. Тут втілено цілий комплекс привілеїв. На таку резонансну подію відреагувала одразу королівська влада – 19 липня 1527 р. був виданий привілей короля Сигізмунда I, яким він звільнив львів'ян «від сплати всіх наших чиншів, як з ратуші, так з міста, а саме: з війтівства, міської лазні, яток купців, всіх шевців, пекарів, від постригача сукна і різників, за винятком лою, що прийнято давати до нашого львівського

²⁹ Karpinski A., Nowosielska E. Pożary w miastach Rzeczypospolitej... S. 201.

³⁰ Memoriał pożaru miasta... S. 29.

³¹ Ibid. S. 24. Йдеться про: ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 706. 395 passim.

³² Там само. Спр. 704.

замку; далі від всіх і кожного податків, що по-простому називається шос, а також від всіх будь-яких контрибуцій, сплат, встановлених чи (тих, що) будуть встановлені, (тих, що) ухвалені чи будуть ухвалені для потреб держави нашого королівства, якими б назвами (податки) не називалися, відтепер протягом 20 років, а від сплати чопового – на сім років»³³. Другий привілей під тою ж датою на 20 років дозволяв Львову щосуботи проводити «сохачки» – м'ясні базари, вільні від оплати, та звільняв львівських м'ясників від податків³⁴. У 1530 р. король звільнив місто від коронаційного податку Сигізмунда Августа³⁵. Також залишалися в силі попередні королівські ордонанси, які скасовували збори з мита та торгового, що вносили на замок старости, з солоної риби, завезеної з інших країн або зблизька. Проте пільгові для міста привілеї видавалися ще довго після пожежі. Наприклад, через 10 років, у 1537 р., король, будучи з почтом у Львові, надав місту довічне право шинкувати горілкою в мурах та на передмістях, під замком і у деканаті св. Йоана, від чого місто отримувало найбільші доходи³⁶. У 1539 р. король продовжив надане звільнення від сплати податків і право райцям Львова збирати чоповий податок для подальшої відбудови міста після пожежі³⁷.

Виграли від ситуації й окремі національні громади. Львівські вірмени отримали 8 липня милостивий дозвіл, «щоб у їхній ятці у двох вікнах виставляли і продавали будь-яке м'ясо будь-яким людям – християнам (католикам) чи українцям та (людині) будь-якої іншої нації та статі»³⁸. Натомість 29 липня 1527 р. львівські євреї були звільнені на 5 років від усіх чиншів і податків³⁹. Ця пожежа стала поштовхом для національних громад виступити з вимогами щодо своїх прав і привілеїв, які згодом, через кількадесят років, стали приводом для різних подій.

Райці також турбувалися і про налагодження місцевої взаємодії. Так, 30 грудня 1527 р. вони видали розпорядження купецькому братству не продавати певні ремісничі товари в купецьких ятках, а створювати відповідні договори для різних цехів для пожвавлення їхньої роботи (зокрема, сідлярів, мечників, шевців, ковалів, кушнірів тощо)⁴⁰.

³³ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упоряд. М. Капраль. Львів, 1998. С. 208–210.

³⁴ Там само. С. 210–212.

³⁵ Там само. С. 212–213.

³⁶ Там само. С. 226–229.

³⁷ Там само. С. 232–234.

³⁸ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упоряд. М. Капраль. Львів, 2000. С. 263–264.

³⁹ Там само. С. 420–421.

⁴⁰ Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / упоряд. М. Капраль. Львів, 2007. С. 500–503.

Друге – це створення також сприятливих умов для зовнішньої і внутрішньої міграції. Частково можна це підтвердити книгами прийнять до міського права. Примітно, що значно зростає відсоток осіб львівського походження, які приймають міське право – з 10,4% у 1496–1536 рр. до 27,8% у 1537–1570⁴¹. Неспалення передмість стало запорукою як для певної квоти людей, які могли переселитися як із спаленого середмістя назовні, так і для підприємливих передміщан шансом отримати ділянку у місті. Міграція населення до Львова продовжувалася, місто приймало нових мешканців, оселення яких у Львові частково відобразилося в реєстрах прийняття громадянства.

Третє – міська влада значно поглибила вимоги щодо будівельно-ремонтних робіт. Так, райці 19 липня 1527 р. ухвалили перше рішення після пожежі про заборону будівництва у місті будинків з ганками чи іншими прибудовами (*«ut pote absque porticibus et aliis id genus impedimentis»*) («щоб можна було без ганків та інших того ж роду перешкод»)⁴². Йшлося, очевидно, про т. зв. дерев'яні підсіння, які стали несвідомою причиною швидкого поширення пожежі. Цю ухвалу підтримав і король Сигізмунд I. Це важливе рішення спричинило своєрідний будівничий переворот у Львові, адже тепер будівлі мали зводитися або перебудовуватися в інший спосіб.

Внаслідок великих катастроф часто зникала попередня міська архітектура, а саме: готична, ренесансна й барокова, оскільки звичайно будівлі відбудовувалися у новому, актуальному стилі⁴³. Б. Зіморович пише про прибуття каменярів із Сілезії, які видобували камінь із глибин землі, а також випалювали цеглу з землі⁴⁴. З середини XVI ст., отже, маємо чудові взірці ренесансних кам'яниць у Львові. Наприклад, характерною є Миколаєвичівська кам'яниця на Вірменській вулиці, споруджена у 1550-х роках італійським архітектором П'єтро з Лугано, що прибув до Львова у 1543 р.⁴⁵ Фактично усі ринкові кам'яниці споруджені у другій половині XVI ст. або перебудовані на раніших фундаментах. Пожежа несвідомо надала місту цілком нового, впізнаваного й до тепер обличчя. Йдеться також про нові святині – спочатку катедру, яка втратила готичний декор і перетворилася на ренесансну, хоча зберегла у своєму вигляді (ймовірно, чи не єдина у Львові) залишки готичних форм. Наново повстала Успенська церква грецького обряду – зруйнова-

⁴¹ *Gilewicz A. Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405–1604 // Studia z historii społecznej i gospodarczej, poświęcone prof. Fr. Vujakowi. Lwów, 1931. S. 384.*

⁴² Привілеї міста Львова... С. 207.

⁴³ *Karpiński A., Nowosielska E. Pożary w miastach Rzeczypospolitej... S. 311.*

⁴⁴ *Зіморович Б. Потрійний Львів... С. 115.*

⁴⁵ *Мельник І. Львівське Середмістя: всі вулиці, площі, храми й кам'яниці. Львів, 2011. С. 239.*

ний пожежею храм відбудував у 1547–1559 рр. згадуваний вже П'єтро Італієць. Муровану міську синагогу спорудив у 1582–1596 рр. італійський архітектор Павло Щасливий за участі Амвросія Прихильного та Адама Покори. Фундатором синагоги був багатий львівський купець, банкір і королівський фінансист та голова єврейської міської громади Іцхак Нахманович (Ісаак бен Нахман). Архітектори надали споруді рис архітектури ренесансу з ремінісценціями готики. Це – лише кілька прикладів відновлення сакральної архітектури. Як зауважив Б. Зіморovich, у наступні роки міщани продовжили зводити нові храми та нові домівки⁴⁶.

Міська ратуша стала одним із вдалих прикладів відбудови напівзруйнованої адміністративної будівлі. Перші заходи з очищення від розплавленого заліза внутрішніх приміщень міські слуги зробили вже 8 червня, через кілька днів після згарища – вочевидь, перед цим було розчищено площу перед ратушею⁴⁷. Четверо сміттярів прибирали й після міського бровару, райці видавали кошти на прибирання перед Краківською брамою⁴⁸.

1532 р. розпочалася реставрація вежі на ратуші. Над нею працювало 7 мулярів упродовж кількох тижнів під керівництвом майстра Опрелича. Тоді ж вирізьблено тесані камені для ратушних вікон, а Ян Аньол, цегляр, виготовив кольорову черепицю для покриття вежі і згорілого даху цілої ратуші. Він замовляв для цього різні фарби, олово, «шпiцглас» – суміш для поливи черепиці. Через 7 років, навесні 1539-го, на вежі встановили риштування, на якому працював магістр Лукаш із 7-ма товаришами, 2-ма учнями і 16-ма робітниками. У книгах витрат було зазначено, що ратуша вкрита кахлями. Того ж року було відновлено Струмилову вежу, яка сильно постраждала від пожежі, хоч Б. Зіморovich датував цю подію 1535 р.⁴⁹ Через 4 роки вежу ратуші зняли і знову вкрили плиткою. У 1540 р. брат Олексій з ордену домініканців відновив малюнки на циферблаті годинника на вежі і стрілки за 1 злотий і 6 грошів⁵⁰.

Цікавим прикладом відбудови міщанського дому є випадок із будинком на Руській вулиці. Згідно з джерелами, дерев'яних домів тут залишилося всього два. Натомість будувалися нові з каменю. Так, після пожежі один дім, що стояв на вулиці Зацерковній, на розі від міських мурів, викупив кравець Пилип і у 1533 р. почав його відбудовувати. Укладений контракт із муляром Мартином Люшнею давав багато дета-

⁴⁶ Зіморovich Б. Потрійний Львів... С. 115.

⁴⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 704. С. 395.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Зіморovich Б. Потрійний Львів... С. 116.

⁵⁰ Львів давній [Текст] / [Ф. Яворський, А. Краєвський, А. Чоловський]; пер. з пол. І. Лемка. Львів: Априорі, 2017. С. 21.

лей до нового вигляду будинку: він мав бути одноповерховим, з 12-ма вікнами (наріжними), деякі з них були з різьбленого каменю, так само і в'їзна брама та 6 дверей⁵¹. Крім цього, є згадки про піддашся, комору з одним вікном та якісь прибудови, мурований комин і печі; знадвору будинок мав бути отинькований. Будинки інших міщан зводилися у схожий спосіб, мали окрім фронту ще офіцини, з них склалися «багаті крами», що були також домами для мешкання і стояли в ринку⁵². На жаль, археологічні дослідження на місці спалених будівель не проводилися настільки комплексно, як це бачимо у дослідженнях, наприклад, польських археологів.

Підводячи підсумок, зазначимо, що все викладене вище свідчить про те, що катастрофа 1527 р. була для Львова не страшним ударом, а шансом на новий початок. Старі святині, які або згоріли у вогні, або були значно пошкоджені, отримали абсолютно новий, ренесансний вигляд. Збудувалися нові храми, про які подбали львівські міщани. Так само і з міщанськими будинками – знову з'явилися цілі квартали чудових будівель другої половини XVI ст. Італійські й німецькі архітектори приїжджали до міста, щоб працювати над новобудовами для заможних городян. Без оподаткування протягом багатьох років львівська торгівля працювала добре і незабаром зайняла перше місце у внутрішньому товарообігу. Подібним чином працювали й львівські майстри-ремісники, відбудовуючи місто. Національні громади, такі як вірмени та євреї, також скористалися ситуацією, повернувши собі численні привілеї. Очевидно, що пожежа 1527 р. мала довгострокові наслідки. Вона певною мірою спричинилася і до зникнення давніх міщанських родів і захоплення влади у місті новоприбулими – хоч ніхто з істориків досі не розглядав це під таким кутом зору.

REFERENCES

1. Badecki, K. (1927). *Memorial pożaru miasta Lwowa* [Memorial of the fire of the city of Lviv]. Lviv. [in Polish].
2. Badecki, K. (1927). Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa [The lost books of Medieval Lviv]. *Kwartalnik Historyczny* 41, 528–548. [in Polish].
3. Białyńia-Chołodecki, J. (1927). *Lwów pastwą pożogi w r. 1527. Wspomnienie w czterechsetną rocznicę katastrofy* [Lviv is the prey of the fire in 1527. The memory of the 400th anniversary of the catastrophe]. Lviv. [in Polish].
4. Czołowski, A. (Comp.) (1892). *Najstarsza księga miejska [Lwowa] (1382–1389)* [The oldest book of the city [of Lviv] (1382–1389)]. Lviv. [in Latin].
5. Kapral, M. (Comp.) (1998). *Pryvilei mista Lvova (XIV–XVIII st.)* [Privileges of the city of Lviv (14th–18th centuries)]. Lviv. [in Latin & Ukrainian].

⁵¹ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст. : дослідження та матеріали. Львів, 1994. С. 36.

⁵² Там само. С. 37.

6. Kapral, M. (Comp.) (2000). *Pryvilei natsionalnykh hromad mista Lvova (XIV–XVIII st.)* [Privileges of national communities of the city of Lviv (14th – 18th centuries)]. Lviv. [in Latin & Ukrainian].
7. Kapral, M. (Comp.) (2007). *Ekonomichni pryvilei mista Lvova XV–XVIII st.: pryvilei ta statuty remisnychyykh tsekhiv i kupetskykh korporatsii* [Economic privileges of the city of Lviv in the 15th – 18th centuries: privileges and statutes of craft workshops and merchant corporations]. Lviv. [in Latin & Ukrainian].
8. Karpiński, A. & Nowosielska, E. (2021). *Požary w miastach Rzeczypospolitei w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe* [Fires in the cities of the Commonwealth in the 16th – 18th centuries and their economic, social and cultural consequences]. Warsaw. [in Polish].
9. Karpiński, A. (2020). *Požary w miastach Rzeczypospolitei w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog* [Fires in the cities of the Commonwealth in the 16th – 18th centuries and their economic, social and cultural consequences. Catalog]. Warsaw. [in Polish].
10. Krypiakewych, I. (1994). *Lvivska Rus v pershii polovyni XVI st.: doslidzhennia ta materialy* [The Lviv Rus' in the first half of the 16th century: research and sources]. Lviv. [in Latin & Ukrainian].
11. Petryshak, B. (2011). Kariery publichnykh notariiv u L'vovi XV–XVI st. [Careers of public notaries in Lviv in the 15th and 16th centuries]. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*, 3 (7), 179–180. [in Ukrainian].
12. Zimorovych, B. (2002). *Potriinyi Lviv: Leopoldis Triplex* [Triple Lviv: Leopoldis Triplex]. Lviv. [in Ukrainian].
13. Zubrytskyi, D. (2006). *Khronika mista L'vova* [Chronik of the city Lviv]. Lviv. [in Ukrainian].

Bohdana Petryshak

Candidate of Historical Sciences,

Head of the Department of Ancient Acts,

Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv

ORCID: : <https://orcid.org/0000-0002-1351-8605>

THE LVIV FIRE OF 1527: A GREAT LOSS OR A GREAT RENAISSANCE?

Abstract. The purpose of the work is to update the study of fire stories using the example of one of the largest fires in Lviv in 1527 and to show the political and cultural consequences of this natural disaster for the city. The research methodology includes, first of all, the method of critical analysis of historical sources followed by a comparison of the text and its retellings. The analysis of the historical source also involves linguistic (translation of the Latin source), topographic (reproduction of historical objects on a modern map), onomastic (interpretation of city toponyms) analyses. The source is also studied in the direction of the history of the environment and the consequences of human activity, the restoration of the city after a natural disaster, the anthropological factor of the impact on the environment. The archaeological research method allows to reproduce the original appearance of the city before the fire and to compare its spatial development and

construction. **The scientific novelty** consists in the re-examination of the source references and later interpretations of the description of the fire, which was placed in the council book of the city in 1527, with the aim of clarifying the causes and consequences of this natural disaster for Lviv. **The prospect of further research** consists in actualizing the study of such little-known topics as the history of disasters, in particular, fires, in cities and urban agglomerations. Clarifying the causes of fires, their scale and consequences shows what impact natural disasters had on the development of cities, their decline or rise. **Conclusions.** In the first third of the 16th century, Lviv suffered great losses due to the fire of 1527. However, a consistent state policy aimed at providing large tax and other benefits both to the city as a whole and to its individual ethnic and social groups made it possible to restore the trade and production potential of the bourgeoisie by the middle of the 16th century. The ruined city center was gradually rebuilt due to migration to the city, both internal and external. A special impetus was given to the construction of new sacred buildings, rebuilt Renaissance buildings rose in the place of burned wooden shrines in the Gothic style, the town hall and the market districts took on new forms known to this day thanks to the new buildings.

Key words: Lviv; fire; reconstruction; Sigismund I the Old; privileges.

DOI 10.47315/archives2022.332.092

УДК 930.253:929Вернадський

Сергій Кіржаєв

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

відділу археографії,

Інститут архівознавства

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6715-5686>

ДО ІКОНОГРАФІЇ АКАДЕМІКА В. ВЕРНАДСЬКОГО (з історії пошуків фотопортрета, зробленого В. Совинським)

Анотація. Досліджено 2 віднайдені листи до Володимира Вернадського від київського зоолога і ентомолога Вадима Совинського, який співпрацював із першим президентом Української академії наук, зокрема на Дніпровській (Старосільській) біологічній станції у 1928 р., і зробив там фотопортрет академіка. Додатковий аналіз листування В. Вернадського із донькою Ніною Вернадською-Толль і сином Георгієм Вернадським дозволив виявити оригінал світлини у Нью-Йорку (США), встановити дату і місце фотографування. **Мета дослідження** – на підставі отриманих у листах відомостей розшукати зроблений В. Совинським фотопортрет В. Вернадського, який би поповнив іконографію академіка. **Методологія дослідження** представлена загальними методами історичного дослідження і, насамперед, джерелознавчого аналізу та архівної евристики, а також текстологічної атрибуції епістолярію. **Наукова новизна.** Про листування В. Совинського із В. Вернадським не було відомо дослідникам; листи київського зоолога зберігалися в архіві академіка як неатрибутовані. Невідомо було і який саме фотопортрет академіка зробив В. Совинський. **Висновки.** Проведене дослідження дозволило ввести до наукового обігу листи В. Совинського до В. Вернадського, а також віднайти в архіві Г. Вернадського у США оригінал фотопортрета академіка, зроблений саме В. Совинським у Старосіллі 1928 р. Хоча, як виявилось, світлина використовувалася дослідниками й раніше, але її автор і дата були невідомі. Дослідження дозволило розширити знання про зв'язки В. Вернадського з Україною, атрибутувати авторство і встановити точну дату і місце виготовлення «українського фотографічного портрета» одного з фундаторів і першого президента Української академії наук.

Ключові слова: В. Вернадський; В. Совинський; архів; листування; іконографія; фотопортрет; Старосілля; атрибуція.

Особистість Володимира Івановича Вернадського (1863–1945) має непересічне значення для історії української науки. Дослідження його зв'язків з Україною, співпраці з її науковцями і зараз залишається ак-

© С. Кіржаєв, 2022

туальним, навіть на тлі досягнень останнього десятиріччя з виявлення і публікації архівних джерел із цієї проблематики. І, попри неможливість через військову агресію РФ проти України доступу до головного масиву спадщини першого президента Української академії наук – величезного і різноманітного особового фонду, що зберігається в Архіві Російської академії наук (далі – АРАН) у Москві, – іноді вдається віднайти нові документи, додати невідомі факти, дослідити відтінки міжособистісних стосунків. У пригоді стали також документальні зібрання, що знаходяться нині у США, зокрема архів сина академіка – історика Георгія Вернадського.

Серед неатрибутованих в АРАН листів до В. Вернадського збереглися 2 листи його київського кореспондента – зоолога і ентомолога Вадима Васильовича Совинського¹. Про його участь в організованій академіком роботі щодо біогеохімії «живої речовини» на Старосільській (Дніпровській) біологічній станції під Києвом було відомо, хоча про самого науковця – дуже мало.

В. Совинський (03/15.04.1881 – 03.04.1952) закінчив у 1904 р. Університет Св. Володимира у Києві, працював на Київській ентомологічній станції (1904–1907). Брав участь в експедиції на Північний Кавказ, де під керівництвом Л. А. Шелюжка (1890–1969) збирав комах, що надалі стали початком однієї з найбільших колекцій у світі. Викладав курс зоології на Київських вищих жіночих курсах (від 1907 р.). Від 1919 р. працював у лабораторії Київського університету, на Дніпровській (Дніпрянській) біологічній станції Української академії наук, пізніше – у Зоологічному музеї, Зообіологічному інституті при ВУАН та Інституті зоології АН УРСР. Залишався співробітником Інституту зоології також під час окупації Києва. В 1945 р. посприяв поверненню до Києва вивезеної окупантами великої колекції метеликів (колекція Л. А. Шелюжка). Після війни завідував лабораторією безхребетних і відділом лускокрилих, у 1948–1950 рр. – старший науковий співробітник Інституту зоології. Мав професорське звання.

В. Вернадський знав В. Совинського особисто, співпрацював із ним, згадував у щоденних записах під час роботи в Старосіллі влітку 1919 р., листуванні².

¹ АРАН (Архив Российской академии наук). Ф. 518. Оп. 3. Д. 1936. Л. 293–294, 331–330б.

² Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 / сост.: М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев: Наукова думка, 1994. С. 254, 255, 256, 258; Вернадский В. И. Дневники: 1926–1934 / отв. ред. В. П. Волков. Москва: Наука, 2001. С. 82; В. І. Вернадський і Україна: з листування : Кн. 2: К–Я. Офіційне. Родинне / авт. та упоряд.: С. М. Кіржаєв, К. Є. Новохатський, Л. М. Яременко [та ін.]. Київ, 2019. С. 682, 818, 899, 900.

Знайдені листи (обидва російською мовою, невеликі за обсягом) містять замало інформації про стосунки і співпрацю вчених, утім проливають світло щодо одного фотопортрета В. Вернадського.

Те, що під час роботи очолюваної В. Вернадським у серпні 1928 р. «наукової експедиції» на Київщині³ було зроблено декілька фотографій, на яких є академік, відомо дослідникам життя і наукової діяльності ученого – окремі групові світлини було опубліковано.

Тепер стає зрозумілим, що ці фото зробив скоріш за все В. Совинський, або хтось його фотоапаратом, і деякі збереглися в АРАН із позначками-анотаціями зоолога⁴. У листі від 4 лютого 1929 р. до Ленінграда В. Совинський пише Володимирі Івановичу, що додає «ще деяку кількість фотографій, що ілюструють літню працю». Він вибачається за затримку, але сподівається, що «ще не запізно» вмістити ці ілюстрації у звіт «експедиції» на Дніпро⁵. «Ще надішлю Вам деякі фотографії і, якщо Ви бажаєте ще мати примірники Вашої фотографії, то напишіть, високоповажний Володимире Івановичу, і я їх приготую – у цьому триместрі я буду трохи вільний», – зазначав зоолог⁶.

Цікаво, що у неопублікованому листі від 15–16 лютого 1929 р. до доньки Ніни Вернадської-Толль (яка мешкала від 1922 р. у Чехословаччині) В. Вернадський запитував, чи отримала вона його фотокартку, «зняту Совинським». «Ще знято у Старосіллі», – писав академік⁷. А в листі-відповіді з Праги від 20–21 лютого 1929 р. Ніна Володимирівна подякувала батькам за «чудову татову карточку», яка їй «дуже подобається»⁸. Донька академіка також була знайома із В. Совинським, бо влітку 1919 р. була разом із батьком у Старосіллі.

Крім того, 15 лютого 1929 р. В. Вернадський писав сину Георгію в США: «Мама послала тобі мою картку, зняту влітку в Старосіллі. Здається, вдалася»⁹. А з листа Георгія Володимировича від 7 березня 1929 р. дізнаємося, що мати Наталя Єгорівна Вернадська надіслала йому це фото разом із листом 11 лютого. Але в Єль, де мешкав і викладав Г. Вернадський, воно надійшло із запізненням – лише 6 березня разом із листами батьків від 15 й 16 лютого. «Татова карточ-

³ Щодо експедиції див. докладн., напр., у: Вернадский В. И. Дневники: 1926–1934... С. 94–95; Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А–Г / уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв [та ін.]. Київ, 2011. С. 142.

⁴ АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Д. 117.

⁵ Там же. Оп. 3. Д. 1936. Л. 293.

⁶ Там же. Л. 293об.

⁷ George Vernadsky Papers. Box 12. Bakhmeteff Archive (BAR). Rare Book and Manuscript Library. Columbia University Library.

⁸ АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Д. 290. Л. 22.

⁹ В. І. Вернадський і Україна: з листування : Кн. 2: К–Я. Офіційне. Родинне... С. 822.

ка, на мою думку, хороша, й видно, що літо і спекотно», – зазначав Георгій¹⁰.

Очевидно, академік все ж попросив пізніше нові примірники, бо В. Совинський писав В. Вернадському майже через 2 роки – 20 лютого 1931 р., що повертає свій «давній боржок». «З мого боку, звичайно, було вкрай невічливо так затримувати виготовлення Ваших фотографій», – зазначав зоолог і щиро вибачався, посилаючись на зайнятість¹¹.

А вже 1 березня 1931 р. В. Вернадський писав синові в США, що посилає «фотографічний портрет, знятий у Києві в 1928 році одним з тамтешніх натуралістів і тільки днями [...] отриманий. Він передає мене, яким я був тоді, а зараз я порівняно з цим портретом уже поста-рив»¹². У листі-відповіді 29 березня 1931 р. Георгій подякував за «чудовий татковий портрет»¹³.

При цьому виникали запитання, чому В. Вернадський знову вирішив надіслати портрет синові, чи відрізнявся він від згаданої в 1929 р. світлини, чи «знята в Старосілля» та «у Києві» – одна і та сама фотографія? До того ж невідомо, чи надіслав Володимир Іванович у 1931 р. портрет також і доньці Ніні у Прагу? – в листуванні згадки про це бракує, перш за все через відсутність листів за цей час.

Зазначимо, що в 1931 р. В. Вернадський називає світлину «портретом», як і Георгій – у відповіді.

Доречним стало припущення, що світлин було обмаль, і Володимир Іванович надіслав їх лише дітям. До того ж не вдалося знайти жодних відомостей про наявність київського/старосільського портрета 1928 р. у головній архівній збірці Вернадського в Москві (АРАН), а також в архівосховищах Києва. Не зберігся, за нашими відомостями, й архів В. Совинського.

Тому найпевнішим місцем, де міг зберегтися цей портрет академіка, міг бути архів Георгія Вернадського (George Vernadsky Papers) у Бахметевському архіві у бібліотеці Колумбійського університету у Нью-Йорку (США). Скористаємося тут можливістю висловити вдячність архівістці Бібліотеки рідкісних книг і рукописів Колумбійського університету Катерині Давиденко (Yekaterina Davidenko, Rare Book & Manuscript Library, Columbia University), яка щиро відгукнулася і швидко допомогла знайти оригінальний фотопортрет.

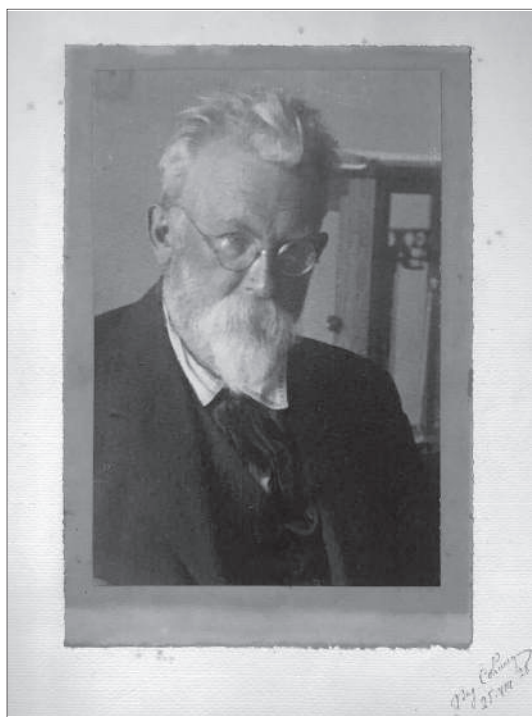
При цьому у нью-йоркській збірці виявилися (Box 15) 2 фотографії, надіслані академіком, скоріш за все, синові, бо архів Н. Вернадської-Толль, як зазначають дослідники, не зберігся, а до особового фонду

¹⁰ АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Д. 312. Л. 12.

¹¹ Там же. Оп. 3. Д. 1936. Л. 331.

¹² В. І. Вернадський і Україна: з листування : Кн. 2: К–Я. Офіційне. Родинне ... С. 831.

¹³ АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Д. 314. Л. 13об.

Фотопортрет В. Вернадського,
зроблений В. Совинським.

Старосілля, 25 серпня 1928 р.

*George Vernadsky Papers. Box 15. Bakhmeteff
Archive (BAR). Rare Book and Manuscript
Library. Columbia University Library.*

абсолютно ідентичні за стилем написам до партії знімків щодо роботи експедиції у Києві. Саме про них писав В. Совинський у згаданому листі до академіка в лютому 1929 р. Вони збереглися в архіві В. Вернадського. Найбільший номер на одній із фото – № 18, утім у справі із світлинами експедиції до Старосілля відсутні фото під номерами 6 (очевидно, портрет академіка), 8, 12. Світлини зроблені, судячи з позначок, на Дніпрі, на озері Підбірря, в Кончі-Заспі тощо¹⁴.

Зроблений В. Совинським «старосільський фотопортрет» (викадрований) все ж зберігся й в академіка, – а тепер у Меморіальному Кабінеті-музеї при Інституті геохімії та аналітичної хімії імені В. І. Вернадського РАН (ГЕОХІ РАН) – і відомий в іконографії першого президента

¹⁴ Сорокіна М. Ю., Стоюхіна Н. Ю. К биографии историка Николая Петровича Толля (1894–1985): новые архивные данные // Ежегодник Дома русского зарубежья им. Александра Солженицына. 2013. Москва, 2014. С. 220.

* Паспарту́ (*фр.* passe-partout, букв. — «пройди-через-все, пройди-скрізь») — аркуш із тонкого картону чи щільного паперу, на який зазвичай приклеюють ілюстрацію.

¹⁵ АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Д. 117.

Г. Вернадського в Нью-Йорку потрапила лише невеличка частка родинного листування сестри¹⁴.

Перша світлина наклеєна на паспарту*, на якому під правим нижнім кутом чорнилами є авторський підпис фотографа – «Вад. Совинський || 25 VIII. 28».

Це, ймовірно, і є той «портрет», якого В. Вернадський надіслав синові у березні 1931 р.

Друга ж світлина – з невеличким викадруванням знизу і ліворуч, – ймовірно, дісталася Георгію Володимировичу від батьків у березні 1929 р. Цікаво, що на звороті вона має позначки рукою В. Совинського російською мовою: «№ 6 Вл. Ив. || На Днепр. Биолог. Станции (Староселье) || 25 VIII. 28» –

В. Вернадський серед учасників експедиції
під час відвідання Кончі-Заспи. 26 серпня 1928 р.
Інститут рукопису НБУВ. Ф. 49. Од. зб. 1167. Арк. 28;
АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Д. 117. Л. 2.

УАН. Світлина рідко, але все ж використовувалася (приміром, у документальному кіно) і друкувалася у вернадськознавчій літературі, але без вказівки автора і точного датування (наприклад, на фронтисписі у виданні «Вернадский В. И. Дневники 1926–1934. Москва: Наука, 2001. 456 с.» портрет позначений початком 1930-х років; не датований – у книзі «В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. Полтава, 2008»).

Тож тепер маємо точні дату і місце, а також ім'я автора «українського фотопортрета» В. Вернадського.

Додамо, що В. Совинський – син відомого професора Київського університету, зоолога Василя Карловича Совинського (1853–1917), який також захоплювався фотографуванням. А Старосілля було одним із багатьох сіл, які потрапили у зону затоплення Київським водосховищем у 1963 р.

REFERENCES

1. Kirzhaiev, S. M., Novokhatskyi, K. Ye., Yaremenko, L. M. et al. (Comps.). (2019). *V. I. Vernadskyi i Ukraina: z lystuvannia: Kn. 2: K–Ya. Ofitsiine. Rodynne.* [V. I. Vernadskyi and Ukraine: from correspondence. Book 2 (official & family)]. Kyiv, Ukraine. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002193> [in Ukrainian & Russian].
2. Onyshchenko, O. S., Dubrovina, L. A., Kirzhaiev, S. M. et al. (Comps.). (2011). *Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Lystuvannia z ukrainskymy vchenymy.*

Kn. 1: Lystuvannia: A–H. Kyiv. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-00002166> [in Ukrainian & Russian].

3. Sorokina, M. Yu. & Stoiuhina, N. Yu. (2014). K biografii istorika Nikolaya Petrovicha Tollya (1894–1985): novye arkhivnye dannye [On the biography of the historian Nikolai Petrovich Toll (1894–1985): new archival data]. *Ezhegodnik Doma russkogo zarubezhya im. Aleksandra Solzhenitsyna (2013)*. (pp. 209–220). Moscow. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/281278457> [in Russian].

4. Vernadskiy, V. I. (1994). *Dnevniky. 1917–1921: oktyabr 1917 – yanvar 1920* [Diaries. 1917–1921: October 1917 – January 1920]. M. Yu. Sorokina, S. N. Kirzhaev, A. V. Memelov, V. S. Neapolitanskaya (Comps.). Kiev: Naukova dumka. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/pdfjs/web/viewer.html?file=/E_LIB/PDF/00001430.pdf#page [in Russian].

5. Vernadskiy, V. I. (2001). *Dnevniky: 1926–1934* [Diaries: 1926–1934]. V. P. Volkov (Ed.). Moskva: Nauka. Nauka. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/pdfjs/web/viewer.html?file=/E_LIB/PDF/00000123.pdf#page [in Russian].

Serhii Kirzhayev

Candidate of Historical Sciences,

Senior Research Associate,

Department of Archaeography,

Institute of Archival Studies

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

of National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6715-5686>

TO ACADEMICIAN V. VERNADSKY'S ICONOGRAPHY (A Story of the Search for a Photo Portrait Made by V. Sovinsky)

Abstract. Two rediscovered letters to Volodymyr Vernadsky from Kyiv zoologist and entomologist Vadym Sovynsky, who worked with the first president of the Ukrainian Academy of Sciences among other places at the Dnipro (Starosillya) Biological Station in 1928, where he took a photo portrait of the academician, have been analyzed. An additional research into Volodymyr Vernadsky's correspondence with his daughter Nina Vernadska-Toll and his son George Vernadsky made it possible to track down the original photo in New York and establish the date and place it was taken. **The purpose** of the research was to find a photo portrait of Vernadsky made by Sovynsky based on the information obtained from the letters, which would be a worthy addition to the academician's photo archive. **The methodology** includes general methods of historical research and, first of all, source analysis and archival heuristics, as well as textual attribution of the correspondence. **The scientific novelty.** The researchers were not aware of the correspondence between V. Sovynsky and V. Vernadsky, the Kyiv zoologist's letters in the academician's archives were unattributed. It was also unknown which photo portrait of the academician was taken by Sovynsky. **Conclusions.** The conducted research made it possible to introduce the letters of V. Sovynsky to V. Vernadsky into scientific

circulation, as well as to find in the Archives of Georgy Vernadsky in the U.S. the original photo portrait of the academician taken by Sovynsky in Starosillya in 1928. Although, as it turned out, the photo was used by researchers earlier, but its author and date were unknown. The research made it possible to expand knowledge about V. Vernadsky's connections with Ukraine, attribute authorship and establish the exact date and place of making the «Ukrainian photographic portrait» of one of the founders and the first president of the Ukrainian Academy of Sciences.

Key words: V. Vernadsky; V. Sovynsky; archives; correspondence; iconography; photo portrait; Starosillya; attribution.

DOI 10.47315/archives2022.332.100

УДК 930.253:355.425.4(477.75)«1941/1944»

Світлана Власенко

кандидатка історичних наук,

вчена секретарка,

Науково-дослідний інститут українознавства

Міністерства освіти і науки України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1073-9680>

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ
ЯК ДЖЕРЕЛО НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ:
З ІСТОРІЇ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В КРИМУ
ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Анотація. **Мета роботи** – ввести до наукового обігу документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України про партизанський рух опору в Криму періоду Другої світової війни. **Методологія дослідження:** були поєднані загальнонаукові, міждисциплінарні й спеціальні методи, що дозволило визначити стан джерельної бази з її видовим складом та інформаційним змістом, з'ясувати місце у корпусі наявних документальних джерел. У дослідженні джерел масового характеру додатковим методом став статистичний аналіз, доповнений якісним аналізом змісту документів. Застосування порівняльно-історичного методу в ході опрацювання документів із різних фондів дозволило простежити рух документованої інформації та зробити висновки про інформативність джерельного комплексу з досліджуваної проблеми загалом. **Наукова новизна:** документи про партизанський рух опору в Криму в роки Другої світової війни із фондів ЦДАГО України вперше розглядаються як джерело наукових досліджень у сфері відновлення національної пам'яті українського народу та вперше вводяться комплексно до наукового обігу. **Перспективи подальших студіювань:** це дослідження може бути основою для історичних і краєзнавчих наукових досліджень у сфері відновлення національної пам'яті, з історії Другої світової війни загалом і щодо визначення ролі України в організації антигітлерівської боротьби в окупованому Криму зокрема. **Висновки.** Документи ЦДАГО України з історії партизанського руху опору в Криму періоду Другої світової війни як складова Національного архівного фонду є важливим джерелом наукових досліджень у сфері відновлення національної пам'яті українського народу. Сьогодні це чи не єдиний доступний документальний комплекс для вивчення українськими та іноземними науковцями питань партизанського руху опору в Криму в 1941–1944 рр., зокрема й щодо визначення ролі України в організації антигітлерівської боротьби на окупованому півострові.

Ключові слова: Друга світова війна; Крим; національна пам'ять; партизанський рух опору; ЦДАГО України; документальні джерела.

Однією з важливих функцій держави, особливо в умовах російсько-української війни, значне місце в якій агресор відводить пропагандистсько-ідеологічній складовій, є відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Це сприяє консолідації української нації, корінних народів, національних меншин України, розвитку їхньої історичної свідомості, традицій і культури, що гарантовано Конституцією України. Виконання цієї функції покладено на державні органи влади, науково-дослідні інституції, громадські організації тощо. Серед основних завдань їхньої діяльності сьогодні є подолання історичних міфів, створених упродовж століть російською владою та використаних нині у війні проти України.

Відновлення національної пам'яті полягає у всебічному вивченні подій, явищ, персоналій з історії нашої держави, що зумовлює обов'язкове використання документальних джерел. Основний масив документів зберігається в державних архівних установах України та є складовою Національного архівного фонду (НАФ). Однак російська агресія, анексія Криму, тимчасова окупація частини території України не лише унеможливили доступ дослідників до архівних документів, але й несуть реальну загрозу їх знищення. А тому актуальним є питання пошуку документів з окремих проблем історії України у фондах різних архівних установ нашої держави з метою введення їх до наукового обігу, широкого поширення шляхом оцифрування та створення страхового фонду для забезпечення їх збереженості.

Із такою ініціативою ще в 2019 р. виступила Державна архівна служба України, організувавши за участі центральних, обласних і галузевих державних архівів «круглий стіл» на тему: «Крим – це Україна. Документальні свідчення в архівах України», що пройшов 15 лютого 2019 р. у м. Києві. В ході його роботи представники архівів презентували огляди документів з історії Криму, що зберігаються в їхніх фондах¹. А з 2021 р. на вебпорталі Державної архівної служби України діє електронний ресурс «Архіви Криму» з онлайн-доступом до копій документів НАФ архівних установ Автономної Республіки Крим та інших архівів².

¹ Крим – це Україна. Документальні свідчення в архівах України : збірник статей і матеріалів круглого столу (15 лютого 2019 р., м. Київ) / Мін-во юстиції України, Державна архів. служба України, Центральний держ. архів громадських об'єднань України; ред. кол.: О. В. Бажан (гол.), Т. І. Баранова, С. П. Ляковська, М. Г. Палієнко, Д. В. Чернишов; упоряд. С. І. Власенко. Київ, 2019. 191 с.

² Архіви Криму // Державна архівна служба України. Офіційний вебпортал органу державної влади. URL: <http://surl.li/cycgb> (дата звернення: 04.07.2022).

Зважаючи на дискусійність в історіографії теми радянського партизанського руху опору на території Кримського півострова в роки Другої світової війни, доцільним є вивчення наявної джерельної бази з цього питання. Ця тематика отримала своє висвітлення в історіографії, однак слід враховувати, що дослідники партизанського руху опору на окупованій території України питання партизанської боротьби в Криму не вивчали, оскільки на період війни територія півострова не входила до складу Української РСР³. У той же час, є значна кількість наукових праць, присвячених партизанському руху опору на Кримському півострові, джерельну базу яких в основному склали документи з Державного архіву в Автономній Республіці Крим⁴.

Найповніший в Україні комплекс партизанських фондів періоду Другої світової війни – Українського штабу партизанського руху (УШПР) та окремих партизанських загонів, з'єднань, бригад, дивізій – зосереджений у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Також тут зберігається фонд Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України,

³ Кентій А. В., Лозицький В. С. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ, 2005. 408 с.; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.) : наук.-довід. видання / авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький [та ін.]. Київ, 2001. 319 с.; Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1945 рр. Мовою документів, очима історика). Київ, 1994. 255 с. та ін.

⁴ Брошеван В. М. Крымский штаб партизанского движения. Симферополь, 2001. 103 с.; Поляков В. Особливості організації і керівництва партизанським рухом в Криму 1941–1944 роках // Красзнавство. 2011. № 4. С. 116–121; Поляков В. С. Партизанський рух у Криму 1941–1944 рр. у контексті військових і суспільно-політичних процесів: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Поляков Володимир Євгенович; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. 39 с.; Його ж. Партизанское движение в Крыму 1941–1944 гг. Симферополь, 2013. 488 с.; Ткаченко С. М. Дії радянської авіації в інтересах партизанських формувань Криму (1942–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Ткаченко Сергій Миколайович; Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняховського. Київ, 2013. 20 с.; Його ж. До проблеми підсумкових даних щодо забезпечення кримських партизан радянською авіацією в 1942–1944 рр. // Історична панорама. Спеціальність: Історія. 2010. Вип. 11. С. 34–41; Турба М. М. Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941–1944 рр. (Соціально-політичний аспект) : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Турба Микола Миколайович; Одеська держ. юридична академія. Одеса, 1998. 17 с.; Чайковський А. С. Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами // Український історичний журнал. 1990. № 5. С. 20–29; Шитюк М. М. Взаємодія партизанських загонів і підпільних груп Півдня України з регулярними частинами Червоної Армії (березень–серпень 1944 р.) // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Історія. 2010. Т. 140. Вип. 127. С. 37–44 та ін.

а з 1952 р. – Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У/КПУ), яка відіграла керівну роль в організації підпільної та партизанської боротьби на окупованій території України. Фонди кримських партизанських формувань і партійних органів серед них відсутні – вони зберігаються в Державному архіві в Автономній Республіці Крим, зокрема у фондах колишнього партійного архіву: Кримського обласного комітету КПУ (Ф. П-1), Кримського штабу партизанського руху (КШПР) (Ф. П-151), Кримської комісії з історії Великої Вітчизняної війни (Ф. П-156). А, відтак, джерельна база ЦДАГО України не розглядалася дослідниками під час наукових розробок з історії партизанського руху опору в роки Другої світової війни на території Кримського півострова. Ставлячи за мету ввести до наукового обігу документи з фондів ЦДАГО України про партизанський рух опору в Криму періоду Другої світової війни, предметом цього дослідження визначено видові та інформаційні характеристики зазначених документів.

Аналіз документів, що зберігаються в ЦДАГО України, дає підстави стверджувати про наявність серед них джерел з історії партизанського руху опору в Криму. Умовно їх можна розділити на 2 групи. Першу складають документи, що розкривають питання розвитку партизанського руху під керівництвом Кримського штабу партизанського руху та компартійних органів, а другу – документи про партизанський рух під керівництвом Українського штабу партизанського руху.

Перша група джерел у ЦДАГО України стосується діяльності партизанських формувань упродовж листопада 1941 р. – квітня 1944 р., організованих і керованих КШПР і Кримським підпільним обкомом ВКП(б). Вона представлена невеликою кількістю документів компартійних органів повоєнного періоду, які стосуються процесу легітимації партизанського руху в окупованому Криму, а також копіями документів, зібраними спеціальними комісіями, що займалися питаннями історії німецько-радянської війни. Вони зосереджені у фондах ЦК КПУ (Ф. 1), Інституту політичних досліджень ЦК КПУ (Ф. 39) і в колекції документів з історії Комуністичної партії України (Ф. 57).

Найбільш змістовним документом цієї групи є перелік підпільних партійних організацій, що діяли в окупованому Криму, підготовлений Партійним архівом Кримського обкому КПУ та надісланий у січні 1964 р. до Інституту історії партії ЦК КПУ – філії ІМЛ при ЦК КПРС (далі – Інститут історії партії). Він містить розділи щодо партійних і комсомольських організацій у партизанських формуваннях⁵. Подані в ньому відомості стосуються назви формування, району дислокації, періоду діяльності партійної й комсомольської організацій, кількості членів і кандидатів у члени ВКП(б) і ВЛКСМ, а також джерел інфор-

⁵ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 57. Оп. 4. Спр. 233. Арк. 6–18.

мації. Вони розподілені за періодами розвитку партизанського руху в Криму (перший – з листопада 1941 р. до жовтня 1942 р., другий – з жовтня 1942 р. до липня 1943 р., третій – з липня 1943 р. до квітня 1944 р.).

Узагальнену інформацію про партизанський рух у Криму на початковому етапі розвитку містить «Доповідь про стан і діяльність партизанських загонів Криму» начальника Політвідділу Приморської армії Л. П. Бочарова начальника Головного політичного управління Червоної армії – армійському комісару Л. З. Мехлісу, датована 14 травня 1942 р. У ЦДАГО України зберігається її засвідчена копія, надана в 1963 р. Архівом Міністерства оборони СРСР у розпорядження Інституту історії партії⁶. У ній подано інформацію про організаційну структуру та особовий склад партизанських загонів, їх кількість, дислокацію, озброєння і матеріальне забезпечення, командно-політичний склад, керівництво бойовими діями, характер і тактику діяльності, зв'язок із частинами Червоної армії й здобуті розвідувальні дані, бойову діяльність і її підсумки, ставлення населення до партизанів та їхню роботу в населених пунктах, а також про прорахунки партійного керівництва в ході підготовки до партизанської боротьби, проблеми, з якими зіштовхнулися партизани на початковому етапі нацистської окупації тощо.

Окремі відомості про партизанський рух в окупованому Криму містяться у «Звіті про діяльність Сімферопольського підпільного міського ВКП(б) за період із жовтня 1943 р. до квітня 1944 р.»⁷. Він був підписаний тодішнім секретарем Сімферопольського підпільного міського комітету ВКП(б) І. А. Козловим та надісланий до ЦК КП(б)У. В звіті характеризувався підпільний рух опору в Криму, представлений кількома групами, керівники яких мали зв'язок із штабами кримських партизанів Північного (очолюваний П. Р. Ямпольським і М. Д. Луговим) та Південного (М. А. Македонським і М. В. Селімовим) з'єднань і працювали за їх завданнями. Також інформувалося про налагоджений між підпільниками і партизанами зв'язок та їхні спільні дії: міський партійний комітет доставляв у партизанський штаб важливі дані розвідки, окупаційну літературу, політінформацію; отримував від партизанів радянську літературу (газети, листівки), зброю, вибухові речовини; переправляв «провалених» членів підпілля тощо.

Додатковим джерелом може стати Бюлетень військово-наукової конференції на тему: «Боротьба за Крим у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», проведеної 19–22 грудня 1961 р. Військово-науковим товариством при Сімферопольському гарнізонному будинку офіцерів, що був надісланий в Інститут історії партії Партійним архівом Кримського обкому КПУ. В ньому вміщено доповідь колишнього командира

⁶ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 94. Арк. 73–127.

⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 413. Арк. 1–57.

Північного з'єднання партизанів Криму П. Р. Ямпольського, де подано коротку узагальнену інформацію про партизанську боротьбу; виступ колишнього секретаря Кримського обкому ВКП(б) В. С. Булатова, де він характеризує 3 періоди розвитку партизанського руху в Криму; виступ колишнього командира Ічкінського партизанського загону М. І. Чуба, який також був командиром 1-го партизанського району Криму⁸.

До цієї групи можна віднести також документи, пов'язані з заходами влади щодо перегляду кількості учасників партизанського руху опору, які в основному припали на період від початку 1960-х до середини 1970-х років. Ініціативну й керівну роль у цьому процесі відігравали ЦК КПУ та Інститут історії партії. В ЦДАГО України зберігається досить велика кількість таких документів, що дозволяє комплексно дослідити це питання (детально механізм проведення переобліку партизанів в Україні на всіх рівнях і його підсумки розкрив за архівними документами історик-архівіст В. С. Лозицький⁹).

Зазначений документальний комплекс складають постанови керівних органів ЦК КПУ (Політбюро/Президії й Секретаріату); постанови бюро Кримського обласного комітету КПУ і довідки, доповідні записки, донесення, повідомлення про їх виконання; документи відповідальних інституцій (Інституту історії партії, Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР, Партійного архіву Кримського обкому) з узагальненими даними з цього питання, у т. ч. й стосовно кількості партизанів¹⁰. Зокрема, за цими документами можна простежити зміни у кількості партизанів Криму: в 1960 р. було нараховано 12 484 чол.¹¹, у 1964 р. – 12 575 чол.¹², у 1973 р. – 12 666 чол.¹³, а в 1975 р. – 17 666 чол.¹⁴

У ЦДАГО України зосереджені всі протоколи засідань бюро Кримського обкому КПУ за 1954–1991 рр., на яких приймалися постанови щодо перерахунків кількості партизанів Криму. Особлива цінність цього комплексу документів полягає в наявності додатків – поіменних

⁸ Там само. Спр. 100. Арк. 75–81, 85–88, 119–121.

⁹ *Лозицький В. С.* До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 152–171.

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3301. Арк. 19; Спр. 3373. Арк. 193–199; Спр. 3666. Арк. 47; Оп. 8. Спр. 3007. Арк. 141–148; Спр. 3111. Арк. 188–200; Оп. 10. Спр. 1505. Арк. 160–165; Спр. 1508. Арк. 151–161; Спр. 1623. Арк. 45–62; Оп. 24. Спр. 4698. Арк. 29–30; Ф. 39. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 61–63; Спр. 369. Арк. 6–22; Спр. 560. Арк. 153–164; Оп. 3. Спр. 1038. Арк. 11–17; Спр. 1045. Арк. 14–19; Ф. 57. Оп. 4. Спр. 192. Арк. 1–6 та ін.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 39. Оп. 3. Спр. 1045. Арк. 18.

¹² Там само. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 192. Арк. 5.

¹³ Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1623. Арк. 68.

¹⁴ Там само. Спр. 1508. Арк. 156.

списків колишніх партизанів здебільшого з даними про рік народження, національність, час перебування та займану посаду в партизанському загоні, район його дій тощо. Так, постановою бюро від 10 лютого 1962 р. «Про недоліки, допущені в обліку учасників антифашистського підпілля та партизанського руху в Кримській області під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» міськими й районними комітетами КПУ створювалися спеціальні комісії, які мали здійснити уточнення і додаткове виявлення учасників руху опору, а в партійному архіві обкому створювалася комісія для уточнення наявних даних¹⁵. На засіданні бюро обкому 15 вересня 1962 р. було заслухано звіт комісії обкому КПУ про підсумки роботи, у т. ч. й про додатково виявлених 59 колишніх партизанів¹⁶. Постановою бюро «Про визнання нових виявлених учасників підпільно-патріотичного та партизанського руху в Криму в період Вітчизняної війни» від 3 жовтня 1966 р. затверджувався список додатково виявлених партизанів у кількості 90 осіб¹⁷. Постановою від 2 жовтня 1967 р. додатково затверджувалися 11 осіб – учасників руху опору, виявлених Військово-науковим товариством Сімферопольського будинку офіцерів¹⁸.

Крім того, відомості про особовий склад партизанських формувань Криму містяться в постановах бюро обкому про нагородження колишніх партизанів. До них також додавалися поіменні списки з даними про рік народження, період перебування в загоні, характер виконуваної роботи, нагороди, а також вказувалася підстава для нагородження та давалася характеристика тощо¹⁹. Серед них є постанова «Про представлення до нагородження медалями СРСР осіб, які проживають у Чехословацькій Соціалістичній Республіці, колишніх партизанів, які діяли на території Кримської області в період Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» від 2 жовтня 1967 р., до якої додавався список із 32 осіб²⁰.

Попри незначний обсяг документів, віднесених до першої групи, можемо стверджувати, що вони в своєму загалі дозволяють дослідити безперервний процес легітимації партизанського руху в другій половині минулого століття, встановити персональний склад учасників партизанського руху в Криму в період Другої світової війни. Особливу вагомість ці документи набувають сьогодні у зв'язку з неможливістю працювати українським й іноземним дослідникам із фондами архівів анексованої Росією Автономної Республіки Крим.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 53. Спр. 2699. Арк. 226–227.

¹⁶ Там само. Спр. 2705. Арк. 7–9.

¹⁷ Там само. Спр. 4682. Арк. 20–21, 39–48.

¹⁸ Там само. Спр. 5123. Арк. 29, 59, 60, 61.

¹⁹ Там само. Спр. 4682. Арк. 72–73, 83–132; Спр. 5122. Арк. 16, 43–49.

²⁰ Там само. Спр. 5123. Арк. 31, 73, 74–76.

Друга група джерел у ЦДАГО України стосується партизанського руху опору в Криму під керівництвом Українського штабу партизанського руху і складається з комплексу документів Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту, що зберігаються в описі 2 фонду «Український штаб партизанського руху (1942–1944)» (Ф. 62). У підпорядкування УШПР це Представництво, разом із партизанськими загонами та диверсійними, організаційними і розвідувальними групами, потрапило після розформування Центрального штабу партизанського руху відповідно до постанови Державного комітету оборони СРСР від 7 березня 1943 р. Наявні в описі документи різноманітні за видовим і змістовим складом, а інформація в них носить як узагальнений характер, так і детальні відомості щодо партизанського руху в Криму – про створення партизанських груп, загонів і з'єднань, їхню діяльність, територію дислокації, чисельність партизанів у них, командний та особовий склад, бойові досягнення і втрати тощо. Зазначені документи охоплюють період від листопада 1943 р. до квітня 1944 р., що пов'язано з підготовкою та проведенням Кримської наступальної операції. Увесь же комплекс документів командування і відділів УШПР (накази з особового складу та основної діяльності, шифротелеграми, розвідувальні зведення, плани і звіти тощо) зосереджений в описі 1 Ф. 62.

Разом із тим, слід зазначити, що документи партизанських формувань, створені ними безпосередньо під час діяльності на Кримському півострові, до Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту, а відтак і до УШПР, не передавалися. Про їх наявність і місце зберігання свідчать акти приймання-передавання, оригінали й засвідчені копії яких зберігаються у справах Представництва. Так, у зв'язку з прийняттям у березні 1944 р. рішення про переведення Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту на 1-й Український фронт, а підпорядкованих йому партизанських загонів та диверсійно-розвідувальних груп – на 3-й Український фронт, організація партизанської боротьби в Криму залишалася за оперативною групою партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії, яка мала звітувати про свою діяльність КШПР, а після звільнення півострова прийняти звіти підпорядкованих їй партизанських формувань і відзвітувати перед Військовою радою 51-ї армії та КШПР²¹. В архіві зберігається наказ Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту № 13 від 23 березня 1943 р. «Про перебудову роботи оперативних груп партизанського руху при військових радах армій»²². За актом від 23 березня 1944 р. начальник оперативної групи партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії Ш. Б. Чернянський прийняв справи

²¹ Там само. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 636. Арк. 36.

²² Там само. Спр. 596. Арк. 112–113.

особового складу опергрупи та документи направлених нею у ворожий тил партизанських формувань обсягом 523 аркуші²³. А після завершення Кримської наступальної операції зазначені документи були передані до КШПР – у ЦДАГО України зберігаються засвідчені копії 6-ти актів приймання-передавання, підписаних у період від 7 до 23 травня 1944 р. у м. Сімферополі начальником опергрупи Ш. Б. Чернянським, який передавав, і представниками КШПР, які приймали документи. За актами було передано т. зв. «особові справи» партизанських формувань, що діяли в Криму під керівництвом оперативної групи партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії (в кількості 974 арк.), а також 4 підшивки трофейних документів, захоплених партизанами²⁴. За актом від 14 травня 1944 р. начальнику КШПР В. С. Булатову були передані документи оперативної групи партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії: звіт оперативної групи про діяльність за період із листопада 1943 р. до квітня 1944 р. і відгуки Військової ради, 7-го відділення політвідділу, розвідувального відділу, контррозвідки «СМЕРШ» 51-ї армії про роботу її оперативної групи²⁵. Оригінал звіту опергрупи та засвідчені копії відгуків були у свій час надіслані до УШПР і залишилися на зберіганні серед документів Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту²⁶.

Також серед документів Представництва УШПР відклалися звіти, доповіді й рапорт командування партизанських формувань, які під керівництвом оперативної групи при Військовій раді 51-ї армії діяли на півострові в повному складі або частково з кінця листопада 1943 р. до середини квітня 1944 р.: з'єднання ім. Чапаєва (до 8 березня діяв як загін); загонів «Орел», «Перемога», «Буревісник» (до 15 лютого діяв як агітаційно-організаторська група), ім. Сталіна, ім. Разіна, ім. Лазо, ім. Кутузова-2, «Вибух», ім. Суворова-2; агітаційно-організаторських груп «Дід» і М. А. Аведісьяна; організатора М. Л. Мавренка («Сергєєва»)²⁷. У цих документах наявні відомості про створення і перекидання на територію Криму зазначених формувань, їхній командний склад і структуру, період існування й район дислокації, озброєння і кількісний склад партизанів, результати бойової діяльності та щоденники бойових дій, розвідувальну діяльність і сприяння частинам Червоної армії, політично-масову роботу на окупованій території тощо. Крім того, в них міститься інформація персонального характеру – короткі біографічні довідки керівництва загонів, командний склад окремих підрозділів,

²³ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 721. Арк. 43.

²⁴ Там само. Спр. 638. Арк. 96, 97, 99–102.

²⁵ Там само. Арк. 98.

²⁶ Там само. Спр. 636. Арк. 35–58, 62–66.

²⁷ Там само. Спр. 639. Арк. 3–35, 38–45, 47–49, 52–53 та зв., 56–62, 65–69, 72–74, 76 та зв.–77, 79 та зв.–80, 83–91, 93–94, 96–98, 100.

списки партизанів. Зазначені документи були складені після розформування партизанських підрозділів (не пізніше травня 1944 р.) і направлені до оперативної групи партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії. Частина з них мають оригінальні підписи командира, комісара чи начальника штабу, інша частина засвідчена представником оперативної групи. За цими документами оперативною групою партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії складалися довідки про діяльність цих формувань, підписані начальником опергрупи Ш. Б. Чернянським (крім перерахованих формувань є довідки про діяльність загону ім. Фрунзе, організаторської групи «Месник» та організатора Мельниченка)²⁸.

Перелік партизанських формувань, що діяли в Криму, з даними про командира, кількість особового складу, дату створення, район бойових дій тощо міститься в Книзі обліку партизанських загонів, бригад, з'єднань Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту за період 1942–1945 рр. Зокрема, йдеться про зағони «Орел», ім. Чапаєва, ім. Разіна, ім. Лазо, ім. Олександра Невського, диверсійні, організаторські та спеціальні групи «Вибух», «Месник», «Перемога», «Буревісник», «Сергєєва», М. А. Аведісьяна²⁹.

Узагальнена інформація про розвиток партизанського руху в Криму, організованого Представництвом УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту, відображена у планово-звітних документах Представництва та оперативної групи партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії за період від листопада 1943 р. до квітня 1944 р. Зазначені документи дозволяють з'ясувати завдання, які ставилися перед партизанськими формуваннями, простежити заходи з підтримки і сприяння партизанам у ворожому тилу, проаналізувати їхню бойову діяльність, взаємодію з військовими частинами тощо. При цьому важливо враховувати те, що ці документи були складовою оперативних планів і звітів Червоної армії, затверджувалися командувачем та одним із членів Військової ради 4-го Українського фронту, надсилалися в УШПР.

У ЦДАГО України зберігається перший примірник «Оперативного плану Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту з подальшого розвитку партизанського руху, посилення бойової, диверсійної, розвідувальної та організаційної діяльності перед 4-м Українським фронтом на окупованій території Миколаївської, Одеської, Вінницької, Акерманської [Ізмаїльської] областей та Молдавської РСР на період січень–березень 1944 р.», затвердженого командувачем військами 4-го Українського фронту Ф. І. Толбухіним та членом Військової ради фронту О. І. Кириченком 18 січня 1944 р. і надісланий

²⁸ Там само. Арк. 1–2, 36–37, 46, 50–51, 54–55, 63–64, 70–71, 75–75зв., 78, 81–82, 92, 95, 99, 101, 102, 103.

²⁹ Там само. Спр. 725. Арк. 39, 41зв.–42, 42зв.–43, 44зв.–45, 45зв.–46, 46зв.–47.

27 січня начальнику УШПР Т. А. Строкачу³⁰. В ньому містяться відомості про завдання, що ставилися перед оперативною групою партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії (до початку 1944 р. – Військова рада 2-ї гвардійської та 51-ї армій), у т. ч. й щодо дій у Криму³¹.

Більш детальну інформацію містять місячні оперативні плани роботи опергрупи з подальшого розвитку партизанського руху, посилення організаторської, бойової, диверсійної та розвідувальної діяльності у смузі армій. У ЦДАГО України зберігаються плани на грудень 1943 р., січень і лютий 1944 р. – оригінали рукописних примірників, підписані начальником опергрупи Ш. Б. Чернянським і затверджені представником УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту П. А. Метелевим (на грудень) та командувачем 51-ї армії Я. Г. Крейзером і членом Військової ради В. І. Урановим (на січень і лютий). Оперативний план на грудень частково передбачав заходи з розвитку партизанського руху в Криму, а плани на січень і лютий повністю стосувалися дій на півострові. Усі плани мали 2 складові: в першій визначалися основні завдання розвитку партизанського руху (знати обстановку окупованих районів у межах армій і розвивати масовий партизанський рух у тилу противника в смузі армій), а в другій перераховувалися практичні заходи оперативної групи (із поставленими конкретними завданнями, вказаними виконавцями та їх кількістю, місцями дислокації, засобами матеріального забезпечення і терміном виконання). Зокрема, на території Кримського півострова практичні заходи були спрямовані на активізацію бойової, диверсійної й розвідувальної діяльності, формування нових партизанських загонів і налагодження зв'язку з місцевими партизанами, проведення агітаційної роботи серед цивільного населення і ворожих солдатів. До того ж, у січні й лютому 1944 р. перед оперативною групою ставилося завдання у звільнених районах приймати звіти від партизанських формувань, а виявлених партизанів після перевірки направляти знову на окуповану територію або створювати з них резервні загоны³².

Відомості про виконання зазначених вище оперативних планів містять звітні документи – звіти й пояснювальні записки до них, звітні довідки оперативної групи партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії, що надсилалися до Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту, а також звіти і звітні довідки Представництва. Ці документи, різні за призначенням, періодами і відомостями, які в них містяться, дозволяють провести порівняльний аналіз наявної в них інформації, співставити повторювані факти та кількісні показники. Звітні документи, як і планові, готувалися за затвердженими формами.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 608. Арк. 6–14.

³¹ Там само. Арк. 13.

³² Там само. Спр. 636. Арк. 4–5, 7–7зв., 9–9зв.

Зокрема, у звітах про діяльність оперативної групи інформація подавалася відповідно до оперативних планів і стосувалася питань роботи з підготовки й перекидання в тил ворога партизанських формувань, їхньої діяльності з виконання поставлених перед ними завдань у визначених районах дислокації, результатів бойової, диверсійної, розвідувальної, організаційної роботи тощо; пояснювальні записки містили детальну інформацію з окремих позицій звіту; звітні довідки про партизанські формування, що діяли в тилу ворога і перебували в резерві при опергрупі, містили інформацію про командування (прізвище, ім'я й по батькові командира і комісара), чисельність і приріст особового складу за звітний період, район дислокації, засоби зв'язку та дату останнього виходу на зв'язок з опергрупою.

Зокрема, узагальнена інформація про партизанський рух на Кримському півострові міститься у «Звіті оперативної групи партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії 4-го Українського фронту за період з листопада 1943 р. до квітня 1944 р.»³³. Він складається з кількох розділів, основна частина яких стосується Криму (історична довідка з біографічними даними особового складу оперативної групи; основні методи роботи, що включають вивчення району дії, підготовку партизанів, їх постачання, порядок перекидання на місце дислокації; обстановка на півострові; бойова діяльність партизанів опергрупи в Криму; втрати кадрового складу партизанів), а також додатків, частина з яких стосувалася суто Криму (засвідчені копії бойового відгуку Кримського штабу партизанського руху про роботу оперативної групи, відгуків Військової ради, начальника розвідувального відділу, контррозвідки «СМЕРШ» 51-ї армії про роботу її оперативної групи). У звіті дається характеристика єдиного можливого на той час шляху перекидання партизанів на півострів – човнами з допомогою рибалок через Каркінітську затоку Чорного моря на північно-західний берег Криму (є список рибалок із села Чурюм (Олексіївка) Каланчацького району Херсонської області, відібраних у листопаді 1943 р. для здійснення переправ). Найзмістовнішим є четвертий розділ, що стосується бойової діяльності партизанів у Криму. В ньому подаються відомості про партизанські формування, направлені на півострів, їх чисельність та її зростання, поставлені завдання, район дій, вказується прізвище командирів, а також інформується про перекидання зв'язкових у вже діючі загони. Також у звіті містяться загальні підсумки бойової діяльності скерованих оперативною групою партизанських формувань у Криму та таблиця з даними окремо по загонах; вказуються основні об'єкти здійснених ними диверсій; характеризується розвідувальна діяльність і подаються здобуті розвіддані; описується агітаційна робота серед місцевого населення та ворожих формувань; розкривається допомога наступаючим частинам у смузі дії

³³ Там само. Арк. 35–76.

2-ї гвардійської та 51-ї армій тощо. В останньому розділі звіту вказуються втрати кадрового складу оперативної групи, подаються списки партизанів, загиблих у боях і заарештованих жандармерією за період із листопада 1943 р. до вересня 1944 р.

Зазначену інформацію частково було включено до «Звіту Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту про організацію й керівництво партизанським рухом на Сталінградському, Південному та 4-му Українському фронтах (листопад 1942 р. – березень 1944 р.)», що містив окремий розділ під назвою «Організація розвідки та партизанського руху в Криму»³⁴. В ньому висвітлено підготовку до наступу радянських військ на півострів, починаючи з грудня 1943 р., зокрема організацію розвідки та диверсій, а також вміщено інформацію про здобуті розвідувальні дані (системи оборонних рубежів і вогневих точок ворога, охорони й оборони північно-західного побережжя Кримського перешийку; розташування складів, військових частин і аеродромів із кількістю літаків на них; робота портів і чисельність плавзасобів тощо).

Детальну інформацію про розвиток партизанського руху в Криму містять місячні звіти та звітні довідки оперативної групи партизанського руху при Військовій раді 51-ї армії та Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту. Так, звітна документація за листопад 1943 р. представлена звітними довідками опергрупи і Представництва³⁵; за грудень місячні звіти відсутні, однак відомості цього періоду містяться у звітах про діяльність опергрупи за липень-грудень 1943 р., направлених до Військової ради 51-ї армії та представникові УШПР П. А. Метелєву³⁶; за січень 1944 р. – звітом про діяльність опергрупи за період з 1 січня до 1 лютого, пояснювальною запискою про дислокацію партизанських груп загону ім. Чапаєва станом на 20 січня, звітною довідкою про партизанські формування в тилу противника та в резерві, а також звітною довідкою Представництва УШПР станом на 1 лютого³⁷; за лютий – звітами оперативної групи представнику УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту І. М. Бовкуну та Військовій раді 51-ї армії, а також звітною довідкою Представництва УШПР станом на 1 березня 1944 р.³⁸

Оперативну інформацію про розвиток партизанського руху опору містять оперативні й розвідувальні зведення, що направлялися опергрупою представникові УШПР при Військовій раді 51-ї армії та Представництвом УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту в УШПР. У них повідомлялося про перекидання оперативною групою

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 588. Арк. 29–30.

³⁵ Там само. Спр. 636. Арк. 27–30 та зв.; Спр. 720. Арк. 7–10.

³⁶ Там само. Арк. 20–22 та зв., 23–24 та зв.

³⁷ Там само. Арк. 12–15 та зв., 33–33зв.; Спр. 721. Арк. 14–15.

³⁸ Там само. Арк. 16–16зв., 34; Спр. 721. Арк. 16–17.

партизанського руху на Кримський півострів осередків загонів і окремих груп, зв'язкових і організаторів, а також про склад цих груп і отримані ними завдання, їхню бойову діяльність і здобуті розвідувальні дані тощо.

Зокрема, в оперативних зведеннях вперше Крим згадується 6 грудня 1943 р., де говорилося про осередок загону ім. Чапаєва та зв'язкового Мельниченка³⁹. Загалом же питання партизанської боротьби в Криму висвітлено у 10 зведеннях опергрупи та 15 зведеннях Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту за період з 6 грудня 1943 р. до 20 березня 1944 р.⁴⁰ Крім того, окрема інформація про партизанський рух у Криму міститься в спецповідомленні начальника УШПР Т. А. Строкача, направленою 18 січня 1944 р. першому секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову, в якому за даними Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту подавалися загальні відомості й приклади діяльності кримських партизанів, а також говорилося про вжиті Представництвом заходи для встановлення регулярного зв'язку з місцевими партизанами⁴¹.

Розвідувальні відомості про Крим і партизанський рух на півострові почали з'являтися у розвідувальних зведеннях від 2 листопада 1943 р. Вони склалися на основі свідчень, отриманих від партизанських формувань, перекинутих для організації боротьби в тилу ворога, зв'язкових і маршрутників (провідників), а також місцевих жителів і полонених. У них повідомлялося про дії партизанів, заходи окупаційної влади з боротьби проти них, відомості про обстановку в Криму, розташування ворожих військ, штабів, складів тощо. Така інформація подавалася до 13 березня 1944 р. включно – всього у 28 зведеннях опергрупи та 18 зведеннях Представництву УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту⁴².

Також збереглися окремі документи, що містять розвідувальні дані: лист Ш. Б. Чернянського П. А. Метелеву від 18 січня 1944 р. про направлення йому газет і листівок, що поширювалися у Криму, доставлених зв'язковими загону ім. Чапаєва⁴³; копія донесення агента «Белова» від 3 лютого 1944 р. із відомостями по м. Євпаторія⁴⁴; свідчення про результати розвідки по Криму за грудень 1943 р. – лютий 1944 р., складені за даними партизанів, які повернулися 11 лютого 1944 р.⁴⁵; корот-

³⁹ Там само. Спр. 637. Арк. 32–32зв.

⁴⁰ Там само. Спр. 617. Арк. 142–165; Спр. 618. Арк. 1–38; Спр. 637. Арк. 32–48.

⁴¹ Там само. Спр. 735. Арк. 146–150.

⁴² Там само. Спр. 620. Арк. 139–228; Спр. 637. Арк. 95–160.

⁴³ Там само. Спр. 638. Арк. 60.

⁴⁴ Там само. Спр. 637. Арк. 169–169зв.

⁴⁵ Там само. Спр. 638. Арк. 67–67зв.

ке зведення про агентурну обстановку в Криму станом на 10 лютого 1944 р., складене за даними командира партизанського загону ім. Олександра Невського Шушильного⁴⁶. Про те, яку саме інформацію мали здобувати партизанські формування в Криму, дає уявлення записка від розвідувального відділу 51-ї армії на ім'я Ш. Б. Чернянського, датована 13 січня 1944 р.⁴⁷

Додатковим джерелом для отримання оперативних даних під час дослідження партизанського руху в Криму є вхідні й вихідні шифротелеграми оперативної групи при Військовій раді 51-ї армії, Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту та УШПР. Хронологічні межі цього комплексу документів охоплюють період від 8 грудня 1943 р. до 24 березня 1944 р. Лівову частку складає листування опергрупи при Військовій раді 51-ї армії з Представництвом УШПР: 10 вхідних шифротелеграм за підписами П. А. Метелева, а з 28 січня 1944 р. – І. М. Бовкуна, датовані 16 грудня 1943 р. – 10 березня 1944 р.⁴⁸ та 23 вихідних за підписом Ш. Б. Чернянського, датовані 14 грудня 1943 р. – 10 березня 1944 р.⁴⁹ Отримана від оперативної групи інформація направлялася до УШПР – листування Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту з УШПР, яке відклалося у документах Представництва, складає 24 вихідні шифротелеграми за період із 8 грудня 1943 р. до 14 березня 1944 р., що адресувалися начальнику УШПР Т. А. Строкачу⁵⁰, та 4 вхідних шифротелеграм Т. А. Строкача за період із 28 грудня 1943 р. до 7 березня 1944 р.⁵¹ Ще одним каналом зв'язку й обміну оперативною інформацією Представництва УШПР щодо партизанського руху в Криму була Військова рада 4-го Українського фронту – у шифротелеграмах йшлося про дислокацію та взаємодію військових і партизанів у Криму під час наступальної операції (всього 1 вихідна від 28 лютого та 3 вхідні за період 26 лютого – 8 березня 1944 р.)⁵². У шифротелеграмах детально інформувалося про перекидання партизанів, зв'язкових, організаторів у Крим, місця дислокації, їх чисельність і командування, поставлені їм завдання, постачання озброєнням і боєприпасами, забезпечення зв'язком, а також про їх бойову, диверсійну, розвідувальну, організаційну діяльність у ворожому тилу тощо.

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 637. Арк. 170–170зв.

⁴⁷ Там само. Спр. 638. Арк. 66–66зв.

⁴⁸ Там само. Спр. 649. Арк. 192; Спр. 655. Арк. 100, 121, 173, 178, 183, 192, 210.

⁴⁹ Там само. Спр. 654. Арк. 196, 202, 210; Спр. 663. Арк. 27, 32, 70, 84, 99, 118, 119, 140, 152, 183, 191–193, 203, 205, 211, 217, 228, 229.

⁵⁰ Там само. Спр. 649. Арк. 174, 202, 226, 228, 229; Спр. 655. Арк. 21, 22, 52, 86, 87, 97, 108, 184, 199–201, 212, 215, 216, 219.

⁵¹ Там само. Спр. 654. Арк. 238; Спр. 663. Арк. 28, 202, 221.

⁵² Там само. Спр. 655. Арк. 194; Спр. 663. Арк. 185, 204, 224.

Основним джерелом із вивчення особового складу партизанських формувань є накази Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту з особового складу та основної діяльності⁵³. Найзмістовніший серед них – наказ представника УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту І. М. Бовкуна № 14 від 30 березня 1944 р. «Про передачу Кримському штабу партизанського руху загонів і спецгруп, що діяли в Криму». В ньому вміщено списки бійців і командирів партизанських загонів ім. Кутузова-2 (у складі 23 чол.), ім. Хмельницького (8 чол.), «Орел» (9 чол.), ім. Чапаєва (9 чол.), ім. Лазо (4 чол.) та ім. Разіна (3 чол.), спецгруп «Буревісник» (2 чол.), «Вибух» (3 чол.) та М. А. Аведісьяна (3 чол.), агітаційної групи «Дід» (2 чол.), організаторської групи «Месник» (3 чол.), а також 2-х зв'язківців-розвідників і резервної спецгрупи 51-ї армії у складі 7 чоловік⁵⁴. Накази також стосувалися питань переформування груп у партизанські загони, підпорядкування їх Представництву УШПР тощо. Зокрема, щодо диверсійно-розвідувальної групи/загону «Орел» (накази № 186 від 29 листопада 1943 р., № 7 від 28 січня та № 10 від 8 лютого 1944 р.⁵⁵); загону ім. Кутузова-2 (наказ № 186 від 29 листопада 1943 р.⁵⁶); загону ім. Хмельницького (наказ № 194 від 14 грудня та № 195 від 16 грудня 1943 р.⁵⁷).

Ще одним важливим джерелом для персоналізації партизанського руху в Криму є іменні списки особового складу партизанських формувань, які містять біографічні відомості про партизанів: прізвище, ім'я й по батькові, рік народження, національність, освіта (загальна і військова), нагороди, відношення до військової служби, військове звання, займана посада до війни та до вступу в загін, дата вступу, посада в загоні, звідки прибув, склад і місце проживання сім'ї, куди вибув. У деяких списках зафіксовані номер і дата наказу Представництва УШПР про формування особового складу. Серед документів Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту зберігається загальний список з основними даними біографічного характеру особового складу партизанських формувань, що діяли під керівництвом опергрупи на момент вступу на півострів 51-ї армії та були передані 23 березня 1944 р. у підпорядкування КШПР. У ньому вказані загони ім. Лазо, ім. Разіна, ім. Чапаєва та групи «Дід», «Буревісник», «Вибух» і М. А. Аведісьяна⁵⁸. Також є окремі списки особового складу загону ім. Кутузова-2 (налічує 32 особи)⁵⁹; розвідувально-диверсійної групи

⁵³ Там само. Спр. 592, 594, 596.

⁵⁴ Там само. Спр. 596. Арк. 125–127; Спр. 735. Арк. 1а–3.

⁵⁵ Там само. Спр. 594. Арк. 34–35; Спр. 596. Арк. 35, 55–56.

⁵⁶ Там само. Арк. 35–36.

⁵⁷ Там само. Арк. 57, 62.

⁵⁸ Там само. Спр. 721. Арк. 44–45 та зв.

⁵⁹ Там само. Спр. 731. Арк. 17–21.

«Орел» станом на листопад 1943 р. (34 особи)⁶⁰; організаційної групи «Месник» станом на 10 березня 1944 р. (3 особи)⁶¹.

Додатковим джерелом для встановлення учасників партизанського руху опору на території Кримського півострова в роки Другої світової війни можуть бути описи особистих документів бійців і командирів партизанських загонів, бригад, з'єднань, що були передані в травні 1944 р. до Представництва УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту. В них міститься інформація такого характеру: назва партизанського формування та дані (прізвище, ім'я, по батькові, посада) особи, яка передала документи тощо⁶².

Таким чином, комплекс джерел з історії партизанського руху опору в Криму періоду Другої світової війни, зосереджений у ЦДАГО України, є незначним за чисельністю, однак досить повним за видовим і змістовим складом. Він представлений документами Українського штабу партизанського руху і підпорядкованих йому формувань та документами партійних органів влади різних рівнів і підпорядкованих їм інституцій. Досить широкий видовий склад, тематична різноплановість та оригінальність цих документів дають підстави стверджувати, що вони можуть бути джерельною базою для вивчення поставленої проблеми. Ці документи як складова НАФ є важливим джерелом наукових досліджень у сфері відновлення національної пам'яті українського народу. Сьогодні це чи не єдиний доступний документальний комплекс для вивчення українськими й іноземними науковцями питань партизанського руху опору в Криму в 1941–1944 рр. В умовах тимчасової відсутності доступу до основних першоджерел, залучення до наукового обігу зазначеного документального комплексу уможливило вирішення питання з дослідження дискусійних в історіографії проблем з історії Другої світової війни, зокрема й щодо визначення ролі України в організації антигітлерівської боротьби в окупованому Криму.

REFERENCES

1. Arkhivy Krymu. Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy. Ofitsiyniy vebportal orhanu derzhavnoi vlady Arkhivy Krymu [Archives of Crimea. State Archive Service of Ukraine. The official website of the state authority]. Retrieved from <http://surl.li/cycgb> [in Ukrainian].
2. Broshevan, V. M. (2001). *Krymskiy shtab partizanskogo dvizheniia* [Crimean headquarters of the partisan movement]. Simferopol. [in Russian].
3. Kentii, A. V. & Lozytskyi, V. S. (2005). *Viina bez poschady i myloserdia: Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944)* [War without mercy

⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 721. Арк. 46–48.

⁶¹ Там само. Арк. 49.

⁶² Там само. Спр. 131. Арк. 104, 105–108.

and compassion: Partisan front in the rear of the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Vlasenko, S. I. (Comps.) (2019). Krym – tse Ukraina. Dokumentalni svidchennia v arkhivakh Ukrainy : zbirnyk statei i materialiv kruhloho stolu (15 liutoho 2019 r., m. Kyiv) [Crimea is Ukraine. Documentary evidence in the archives of Ukraine: Collection of articles and materials of the round table. Kyiv, February 15, 2019]. Kyiv. [in Ukrainian].

5. Lozytskyi, V. S. (2011). Do pytannia pro zahalnu chyselnist partyzaniv URSR u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941–1945 rr.) [To the question of the total number of partisans of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War (1941–1945)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 152–171 [in Ukrainian].

6. Poliakov, V. (2011). Osoblyvosti orhanizatsii i kerivnytstva partyzanskym rukhom v Krymu 1941–1944 rokakh [Peculiarities of the organization and leadership of the partisan movement in the Crimea in 1941–1944]. *Kraieznavstvo*, 4, 116–121.

7. Polyakov, V. E. (2013). *Partizanskoe dvizhenie v Krymu 1941–1944 gg.* [Partisan movement in Crimea 1941–1944]. Simferopol. [in Russian].

8. Poliakov, V. Ye. (2014). Partyzanskyi rukh u Krymu 1941–1944 rr. u konteksti viiskovykh i suspilno-politychnykh protsesiv [Partisan movement in Crimea 1941–1944 in the context of military and socio-political processes]. (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

9. Tkachenko, S. M. (2013). Dii radianskoi aviatsii v interesakh partyzanskykh formuvan Krymu (1942–1944 rr.) [Actions of Soviet aviation in the interests of partisan formations in Crimea (1942–1944)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

10. Tkachenko, S. M. (2010). Do problemy pidsumkovykh danykh schodo zabezpechennia krymskykh partyzan radianskoiu aviatsiieiu v 1942–1944 rr. [To the problem of summary data regarding the provision of Crimean partisans by Soviet aviation in 1942–1944.]. *Istorychna panorama. Spetsialnist: Istorii*, 11, 34–41. [in Ukrainian].

11. Turba, M. M. (1998) Dosvid ta osoblyvosti partyzanskykh dii u Krymu 1941–1944 rr. (Sotsialno-politychnyi aspekt) [Experience and peculiarities of partisan actions in the Crimea 1941–1944 (Social and political aspect)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odessa. [in Ukrainian].

12. Bazhan, O. V., Kentii, A. V., Lozytskyi, V. S. et al. (Comps.) (2001). *Ukraina partyzanska. Partyzanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy (1941–1945 rr.): naukovo-dovidkove vydannia* [Partisans' Ukraine. Partisan formations and their management bodies (1941–1945): Scientific reference edition]. Kyiv. [in Ukrainian].

13. Chaikovskiy, A. S. (1994). Nevidoma viina (*Partyzanskyi rukh v Ukraini 1941–1945 rr. Movoiu dokumentiv, ochyma istoryka*). Kyiv. [in Ukrainian].

14. Chaikovskiy, A. S. (1990). Partyzanskyi rukh u Krymu: rozдумы nad problemamy i faktamy [Partisan movement in Crimea: reflections on problems and facts]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 20–29. [in Ukrainian].

15. Shytiuk, M. M. (2010). Vzaiemodiia partyzanskykh zahoniv i pidpilnykh hrup Pivdnia Ukrainy z rehuliarnymy chastynamy Chervonoï Armii (berezen-serpen 1944 r.) [Interaction of partisan units and underground groups of Southern Ukraine with regular units of the Red Army (March–August 1944)]. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly]*. Serii: Istorii, 140, 127, 37–44. [in Ukrainian].

Svitlana Vlasenko

Candidate of Historical Sciences,

Academic Secretary,

Scientific-research Institute for Ukrainian Studies

under the Ministry of Education and Science of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1073-9680>

**ARCHIVAL DOCUMENTS AS A SOURCE FOR SCIENTIFIC
RESEARCH IN THE FIELD OF THE UKRAINIANS' NATIONAL
MEMORY RESTORATION: ON THE HISTORY OF THE
PARTISAN RESISTANCE MOVEMENT IN THE CRIMEA
DURING WORLD WAR II**

Abstract. The purpose of the work is to introduce documents from the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine fonds on the partisan resistance movement in Crimea during the World War II into scientific circulation. **Methodology:** general scientific, interdisciplinary and special research methods were combined. It allowed to determine the state of the source base with its species composition and information content, to find out its place in the corpus of available documentary sources. Statistical analysis supplemented by qualitative analysis of the content of documents became an additional method in the study of mass sources. The application of the comparative-historical method during the processing of documents from various fonds made it possible to trace the movement of documented information and draw conclusions about the informativeness of the source complex on the studied problem in general. **Scientific novelty:** documents on the partisan resistance movement in the Crimea during the World War II from the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine fonds are for the first time considered as a source of scientific research in the field of restoring the national memory of the Ukrainian people and comprehensively introduced into scientific circulation. **Prospects for further studies:** this study can be the basis for historical and regional scientific research in the field of restoring national memory, in particular, on the history of the World War II in general and on determining the role of Ukraine in the organization of the anti-Hitler struggle in the occupied Crimea in particular. **Conclusions:** The documents of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine on the partisan resistance movement in Crimea during the World War II as part of the National Archival Holdings are an important source of scientific research in the field of restoring the national memory of the Ukrainian people. Today, this is almost the only available documentary complex for the study by Ukrainian and foreign scholars of the partisan resistance movement issues in the Crimea in 1941–1944, in particular, regarding the determination of Ukraine's role in the organization of the anti-Hitler struggle on the territory of occupied peninsula.

Key words: World War II; Crimea; national memory; partisan resistance movement; the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine; documentary sources.

DOI 10.47315/archives2022.332.119

УДК 930.253:94(477.83)«14/15»

Богдан Смерека

кандидат історичних наук,

науковий співробітник,

Львівське відділення

Інституту української археографії та джерелознавства

імені М. С. Грушевського НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1287-5440>

**НА МІСЦІ ЖОВКВИ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ:
ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ МАЄТНОСТІ
ВИСОЦЬКИХ-ЖОЛКЕВСЬКИХ У ЛЬВІВСЬКІЙ ЗЕМЛІ
В XV–XVI століттях (частина 1)**

Анотація. **Мета роботи** – доповнити знання про становлення шляхетських маєтностей в Руському воєводстві, починаючи з доби пізнього середньовіччя, крізь призму історичної географії. **Методологія дослідження** опирається на історико-критичний, компаративний (були застосовані при аналізі і порівнянні оригіналів документів з їх копіями, що дало змогу виявити значні відмінності в текстах) та історико-географічний методи (для локалізації перелічених в актах власних назв географічних об'єктів). **Наукова новизна дослідження** полягає в аналізі документів (в т. ч. акта, що раніше не публікувався у повному обсязі), якими встановлювалися кордони маєтності Яна Висоцького на північно-західній окраїні Львівської землі з найближчими сусідами: приватним володінням Яна Куликівського (розмежування 1487 р.) та Яворівським староством (акт продажу королівщини Пйотру Шамотульському 1456 р. із текстовим фрагментом, доданим в XVI або XVII ст.). Документи були виявлені у вигляді копій у книгах львівського гродського суду та у вигляді витягів із цих же книг. Зберігаються вони в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів. **Перспектива подальших досліджень** полягає у впровадженні до наукового обігу документів до історії українських земель доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, в яких зафіксована географічна номенклатура, з подальшою її локалізацією у просторі. **Висновки.** Попри те, що перший (розмежування) і другий (акт продажу земельних угідь)

документи були укладені з різною метою, вони обидва містять цінну інформацію про терени, якими володіли (чи збиралися володіти) названі вище особи. І в першому, і в другому документі ця інформація зафіксована у формі розлогого переліку мікротопонімів, які в добу середньовіччя та ранньомодерного часу служили орієнтирами при встановленні меж землеволодінь. Про ступінь важливості цієї інформації свідчить той факт, що в пізніх копіях такого роду актів знаходимо значні фрагменти тексту з географічною номенклатурою, відсутньою в оригіналі. Ймовірно, подібні вставки у текст мали служити додатковим «аргументом» при з'ясуванні власницької приналежності того чи іншого терену в майбутньому.

Ключові слова: Львівська земля; Руське воєводство; Польське королівство; Висоцькі; Казимир IV Ягеллончик; документи; архів.

Комплекс шляхетських володінь із центром у Жовкві належить до найкраще досліджених приватних маєтностей у Львівській землі та Руському воєводстві¹. Причин цьому декілька. По-перше, у Жовкві, закладеній наприкінці XVI ст. польним коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, було успішно реалізовано ренесансну містобудівну концепцію «ідеального міста». По-друге, Жовківський ключ, розташований на північно-західній окраїні Львівської землі, впродовж другої половини XVII та першої половини XVIII ст. перебував у руках магнатів Собеських, а саме місто було резиденцією короля Яна III. За його правління Жовква досягла піка свого розвитку.

Приватна маєтність (ключ) на вказаних теренах з'явилася задовго до заснування міста. Ще у 1368 р., під час війни за галицько-волинську спадщину, ця місцевість стала об'єктом монаршої донації і оформилася в єдиний маєтковий комплекс. З огляду на брак джерел, цей більш ніж двохсотлітній період його історії залишається малодослідженим. Виняток становлять окремі розвідки про Підгорайську волость – адміністративну одиницю княжого часу на території Східного Розточчя та Грядового Побужжя², яка поступово занепадала в умовах становлення нового, польського територіального устрою в першій третині XV ст.

¹ Зокрема, див.: *Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi*. Lwów, 1877. 247 s.; *Gąsiorowski S. Chryścijananie i Żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku*. Kraków, 2001. 293 s., [13] s. tabl. : il.; *Ujma M. Lutyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*. Opole, 2005. 454, [1] s.; *Круп'якевич І. З історії міста Жовкви // Записки Чина св. Василя Великого. Жовква, 1935. Т. VI. С. 40–69*; Атлас українських історичних міст / наук. ред. М. Капраль. Львів, 2016. Т. 3 : Жовква. 52 с., 11 оригінальних карт, 5 карт-реконструкцій, 6 видів міста (на 50 та 51 ст. атласу вміщена вибрана бібліографія праць з історії Жовкви, укладена А. Фелонюком).

² *Janeczek A. Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 1985. № 1–2. S. 3–28; *Ляска В. Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації Галицько-Волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях // Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 7. С. 109–136.

Досліджувана нами маєтність знаходилася на північно-західній окраїні цієї волості.

Найдавніша історія маєтності. Документально зафіксована історія комплексу володінь на окреслених вище теренах бере початок 29 червня 1368 р. У цей день, у Пиздрах (повітове місто Каліського воєводства) король Казимир III надав Станіславу з Борку, «званому Древентою», кілька сіл у Руській землі³. Серед них – Винники (тепер у складі міста Жовкви), Городище (тепер Глинсько), Мацошин, Сопошин та неіснуючу нині Мишменицю (в інших документах – Нисмениця, Нисменичі). Усі ці села іменувалися в акті спільною назвою «Полісся». Належала до Полісся і розташована поруч Скварява (нині – Стара Скварява), однак її було вилучено з переліку володінь Станіслава⁴.

Якщо постать Станіслава з Борку досі викликає дискусії фахівців (головним чином, через місцезнаходження Борку⁵, звідки походив реципієнт), то стосовно його прямого зв'язку з наступними власниками маєтності – родиною Куликівських гербу Древиця – сумнівів практично немає. 8 листопада 1394 р. у Городку, на запит Бенька з Жабокрук, Агнети Підсоснівської та її синів, Мицька і Станіслава, званими «Требента» (Trebenthe), канцелярією Владислава Ягайла був виданий трансумпт акта 1368 р.⁶ Документ дозволив дослідникам припустити, що дружина Бенька Агнета була, найімовірніше, вдовою Станіслава. Зі

³ Kodeks dyplomatyczny Małopolski / wyd. F. Piekosiński. T. 3 : 1333–1386. Kraków, 1887. S. 224–225, № 816.

⁴ Згідно з текстом надання: «in predicto Polessie vnam villam pro nobis excipimus, dictam Skwarzawam, quam Stanislao iam dicto dare noluimus, sed alias omnes villas, videlicet Winniki, Nyecznewicza, Sepuschino, Mazossino et Grodzysko ibidem pronunc existentes, vel que in posterum in Polessie supradicto fieri possint, dedimus» («у згаданому Поліссі одне село для нас вилучаємо, зване Скварявою, яке Станіславу, вже згаданому, давати не хотіли, але всі інші села, зокрема Винники, Мишменицю, Сопошин, Мацошин і Городище, в тому ж місці нині існуючі, також (ті села,) які в майбутньому можуть виникати у згаданому вище Поліссі, дали»). Див.: Ibid. S. 225, № 816.

⁵ А. Янечек (Andrzej Janeczek) місцем походження Древент вважав Опочинський повіт Сандомирського воєводства або Пиздрський повіт Каліського воєводства. Див.: *Janeczek A. Podgoraj – zaginiony gród...* S. 22, przypis 88. Натомість, Я. Шишка (Janusz Szyszka), посилаючись на згадки про Агнету Борківську, власницю Борка у Косцяньському повіті Познанського воєводства в 1393–1394 рр., назвав цей населений пункт батьківщиною Станіслава. Див.: *Chmielewski S. Borek // Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu, cz. I / oprac. S. Chmielewski, K. Górka-Gołąska, J. Luciński, zes. 1. Wrocław 1982. S. 90; Szyszka J. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku. Kraków, 2016. S. 80, przypis 108.*

⁶ Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 6. Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417 / wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. Wrocław, 1974. S. 125–126, № 1603.

свого боку припускаємо, що її син Мицько був Миколаєм із Куликова⁷ (особа під таким іменем вперше фігурує в магдебурзькому привілеї для Глинян, виданому в 1397 р.⁸; у 1399 р. Миколай заклав у Куликові костел⁹).

У 1447 р. онука Миколая Куликівського, також Агнета, подарувала третю частину своїх володінь (Винники, Городище, Мишменицю, а також вперше згадану Руду) своєму чоловіку Яну Холмському (перебувала з ним у шлюбі, за різними даними, з 1442¹⁰ або з 1443 р.¹¹), що засвідчив львівський земський суд¹². Я. Холмський помер між 18 червня 1450 і 16 квітня 1451 рр.¹³ З 15 січня 1452 р. Агнета фігурує в дже-релах як дружина львівського підсудка Яна Висоцького¹⁴. В 1463 р. він погасив борги своєї дружини у розмірі 500 гривень, які залишилися у неї від попереднього чоловіка¹⁵. Взамін за це Агнета передала Я. Висоцькому половину своїх володінь (села Винники, Глинсько (Городище) та Мишменицю) разом із млином, ставком і кузнею, інакше «рудю» (*minerificio alias narudze*)¹⁶. 16 березня 1464 р. львівський староста Анджей Одровонж засвідчив, що сини Агнети від першого шлюбу, Ян і Ганек, продали вітчиму частку своєї власності на названі вище села за 200 кіп грошей¹⁷. Так терен давнього Полісся (без Скваряви) остаточно перейшов до Я. Висоцького.

⁷ Село Куликів (містечко з 1442 р.), якому родина Дреwent завдячила своїм новим прізвиськом, знаходиться на відстані 12 км на південний схід від нинішньої Жовкви. В XV ст. воно належало Куликівським разом із селами Мацошин, Надичі, Передримихи та Сопошин. Див.: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (далі: AGZ). Lwów, 1889. Т. 14. *Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440–1456 / oprac. O. Pietruski, X. Liske. S. 53, № 431. Herbarz Polski. Część 1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / ułożył i wydał A. Boniecki. Т. XIII : Krzemieniowscy – Lasoccy. Warszawa, 1902. S. 153–154.*

⁸ AGZ. Lwów, 1868. Т. 1 / oprac. O. Pietruski, L. Tatomir. S. 13, № X.

⁹ *Abraham W. Jakub Strepa arcybiskup halicki 1391–1409. Kraków, 1908. S. 102, № VI.*

¹⁰ *Крип'якевич І. З історії міста Жовкви // Записки Чина св. Василя Великого. Жовква, 1935. Т. VI. С. 41.*

¹¹ *Herbarz Polski. Część 1... Т. XIII... S. 153.*

¹² AGAD w Warszawie (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie). *Zbiór dokumentów pergaminowych. Dział I, № 7304, 1 k.*

¹³ AGZ. Lwów, 1889. Т. 14... S. 294, № 2279; S. 320, № 2471.

¹⁴ *Ibid.* S. 329, № 2538.

¹⁵ AGZ. Lwów, 1876. Т. 6. *Dyplomatarysz / oprac. O. Pietruski, X. Liske. S. 79–81, № LI.*

¹⁶ Укладачі шостого тому «Aktów grodzkich i ziemskich» О. Петруський (Oktaw Pietruski) і К. Ліске (Xawery Liske) ототожили кузню («рудю») з селом Руда-Крехівська. Див.: *Ibid.* S. 80, № LI.

¹⁷ AGAD w Warszawie. *Zbiór dokumentów pergaminowych. Dział I, № 7328, 1 k.*

Перший документ. Певний період набуті Висоцьким села не були відокремлені від іншого дідицтва Куликівських. Лише 5 травня 1487 р. відбулося розмежування маєтностей підсудка (а саме Винник, Мишмениці і неіснуючого нині села Монастир) та володінь Яна Куликівського¹⁸ (сіл Мацошин і Сопошин)¹⁹. З цією метою сюди прибув львівський коморник Зигмунт із Підсоснова, який, рухаючись верхи на коні, зводив («насипав»; схоже, не власноруч, а керуючи копачами) межові копці, за що отримав «пам'ятне» (memoriale; плату за свою роботу). Шлях, пройдений коморником, описує акт розмежування, який ми публікуємо та аналізуємо (див. Додаток 1). Перший (наріжний) копєць було насипано «на стіні [тобто, на межі – Б. С.] села Скварява», після чого Зигмунт «їхав прямо через діброву чи *на верх гори* і з гори їхав старою колією вище ставу Мишмениця». «Горою», ймовірно слід вважати пасмо Розточчя з пагорбом Гарай (368 м; уздовж пасма до ХІХ ст. проходила межа між Жовквою і Старою Скварявою²⁰). Стосовно Мишмениці, то її розташування встановити за документом складно. Бачимо, що так іменувалося не лише село, а й ставок, де «не повинен ловити (рибу) ні вельможний Куликовський, ні люди його». Одразу після цього згадано, що коморник «інші два копці насипав поблизу ставу пана Куликівського», тобто ставок Мишмениця (у володінні Я. Висоцького) і ставок Я. Куликівського знаходилися поруч, на межі двох маєтностей. Вдруге Мишмениця (уже як село) згадана в описі дороги, що веде до цього поселення, пролягаючи також через ріку Свиню («котру річку повинні мати навіки як межі») і повз Стару Руду (топонім без денотату; очевидно, це та ж Руда з актів 1447 і 1463 рр.; див. вище), де «на схилі біля греблі [тобто, біля переправи через ріку – Б. С.]» були насипані два межові копці. Згадана в акті Свиня (права притока Рати, басейн Західного Бугу) тече повз Мацошин, Сопошин і Жовкву. Далі її течія прямує на північний схід, повз луку під назвою «Заруддя»²¹. Можливо, поруч із цією лукою та рікою була розташована давня Руда. Те ж стосується Мишмениці, адже, як було

¹⁸ Ян Куликівський доводився Агнеті Холмській-Висоцькій племінником (сином її брата – львівського підстоля Яна). Див.: Herbarz Polski. Część 1... T. XIII... S. 153–154.

¹⁹ ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 9. «Львівський гродський суд». Оп. 1. Спр. 4 (Чистова книга вписів угод, 1468–1494 рр.). Арк. 805–807 (публікація: AGZ. Lwów, 1891. T. 15. Zapiski sądów lwowskich od r. 1457 do 1500 / oprac. O. Pietruski, X. Liske. S. 568, № MCCLXXV; S. 568–569, № 4623).

²⁰ von Kummersberg C. Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern. 1 : 115 000. Wien, 1855. Bl. 21. Umgebungen von Lemberg.

²¹ Mapa taktyczna Polski. Wojskowy Instytut Geograficzny. Skala 1 : 100 000. Warszawa, 1935. Pas 48, Słup 38. Żółkiew.

з'ясовано, ставок із такою назвою знаходився на межі двох маєтностей, яка, у свою чергу, проходила течією Свині. Іншу згадану в документі ріку – Хвойну – можна ототожнити з Млинівкою (Фійною, Баландою). Вона впадає до Свині неподалік луки Заруддя.

Другий документ. Згадана в розмежуванні Скварява на момент його проведення належала до Яворівської королівщини²². З 1436 р. це староство перебувало в заставному володінні вихідців із Великопольщі – родини Шамотульських. Про це нам відомо з тексту документа від 22 вересня 1456 р., згідно з яким король Казимир Ягеллончик продав (із правом викупу) раніше заставлене місто Яворів з околицями, а також селом Оброшином біля Львова познанському каштеляну Пйотреві з Шамотул за 1 300 гривень і 1 650 угорських золотих. В акті згадано про надання в заставу Яворова з околицями Вінценту Сьвідві (доводився Пйотреві дядьком) двадцятьма роками раніше. Також документ докладно перелічує назви географічних об'єктів, повз які проходили межі придбаних каштеляном територій²³.

Акт 1456 р. добре відомий дослідникам, ще в ХІХ ст. він був двічі опублікований²⁴. 17 липня 1517 р. його було підтверджено гнєзненським архієпископом Яном Лаським на прохання познанського каштеляна Лукаша Гурки, який на той момент утримував Яворів у своїх руках²⁵. Оригінал цього підтвердження виявити не вдалося. Натомість знаємо, що акт 1517 р. щонайменше двічі було внесено до львівських гродських актів:

– на прохання Войцеха Цюпінського 16 травня 1634 р.²⁶ (див. Додаток 2);

– на прохання Пйотра Вистемпа, слуги Станіслава Боніфація Мнішека, 24 вересня 1635 р. (впис зберігся у витягах²⁷).

²² *Szyska J.* Organizacja dóbr monarszych... S. 291.

²³ Цю географічну номенклатуру детально розглянув Йосип Гронський: *Гронський Й.* Топонімія середньовічного Яворова та суміжних сіл як джерело для історичної географії // *Історичні джерела та їх використання.* Київ, 1966. Вип. 2. С. 99–109.

²⁴ *Stadnicki A.* Ziemia lwowska za rządów polskich w XIV i XV wieku, we względzie społecznych stosunków rozpoznana. Lwów, 1863. S. 98–101, № XIX; *AGZ.* Lwów, 1870. T. 2 / oprac. O. Pietruski, X. Liske. S. 151–154. № LXXXV.

²⁵ Син згаданого познанського каштеляна Пйотра – Анджей Шамотульський († 1511) по собі синів не залишив. Його єдина донька Катажина вийшла заміж за Лукаша Гурку, до якого перейшов контроль над Яворівською королівщиною. Див.: *Szyska J.* Organizacja dóbr monarszych... S. 295.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 385 (Чистова книга донесень, 1634 рр.). Арк. 181–186.

²⁷ Там само. Ф. 134. «Колекція документів про шляхетські маєтки на території Руського, Волинського, Подільського та інших воєводств». Оп. 1. Спр. 168 (Акт про внесення до львівських гродських актових книг королівських привілеїв, наданих м. Яворів, сс. Вільшаниця, Залуже, Єжів, Чебин за

Порівняльний аналіз документа 1456 р. із копіями підтвердження 1517 р. дозволив виявити між ними значні розбіжності. Йдеться про присутній в акті 1517 р. додатковий фрагмент тексту, в якому перелічено географічну номенклатуру в околицях двох старостинських сіл – Скваряви та Крехова (в акті 1456 р. вони не згадуються). Поруч із цими селами проходила межа Яворівської королівщини з маєтностями Висоцьких і Куликівських.

Як, ким і коли (в 1517 чи у 1634 р.) у текст надання Казимира Ягеллончика був вперше вписаний цей фрагмент – не знаємо. Схоже, допис повинен був служити «аргументом» приналежності Скваряви та Крехова Шамотульським, а відтак, і наступним тентуаріям Яворівської королівщини – Гуркам. Цікаво, що в тексті документа 1517 р. неодноразово апелюють до автентичності підтвердженого акта: примас та єпископи зазначають, що «ми бачили, руками нашими торкались і слухали, коли читали, грамоти найяснішого покійного пана Казимира», які були «недоторканні, неушкоджені, цілі, непорушні, і слово в слово способом трансумпту» скопійовані.

У доданому фрагменті перелічено найменування низки географічних об'єктів. Мова йде про річки: Хвойну, Деревенку, Червонку, Скотенець, Мишленець, Свиню; багна: Мацошин, Куликівське Багно і Березове Болото; ліс: Віків Ліс; діброви: Березовичі та Дубовицю; бори: Захвойно і Почечатин; дорогу Поруденський Путь, гору Яворівник, а також два топоніми без денотатів – Монастир та Яблонку. Про ріку Хвойну і Свиню вже говорилося вище, ще одна ріка – Деревенка – як і Хвойна, впадає у Свиню. Куликівське Багно, згадане наступним після Деревенки, схоже, має відношення не до самого Куликова (розташованого занадто далеко від ріки), а до родини Куликівських. Річок із назвами Мишленець, Скотенець і Червонка нині не існує, однак, припускаємо, що першій завдячує своєю назвою село Мишмениця. Назва «Поруденський Путь» вказує на зв'язок із Рудою: можливо, це та ж дорога з розмежування 1487 р., що вела повз Мишменицю, ріку Свиню і Стару Руду. Віків Ліс (Wykowski Las) фіксує А. Янечек на мапі-додатку до своєї статті про Підгорай. Дослідник ототожнює його зі значним лісовим масивом на північ і північний схід від Жовкви та на південь від Туринки²⁸. Багном Мацошин, схоже, слід вважати болотисту місцевість біля однойменного села, по обидва боки потоку Скварява (ліва притока Свині). Об'єкт

1456–1517 pp.). Арк. 1–5; Там само. Оп. 2. Спр. 894 (Акти розмежування маєтків та люстрація Яворівського староства. Копії). Арк. 8–10зв.

²⁸ На цій же карті історик зобразив Мишменицю (на північ від Глинська, на лівому березі ріки Хвойної) та Руду (при впадінні Хвойної до Свині). Див.: *Janeczek A. Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 1985. № 1–2. Załącznik do artykułu.*

«Монастир ²⁹» знаходився біля «гори, що розташована над селом Винники», тобто біля Гараю, однак, з якого боку – сказати важко. Двічі згадана «Яблонка» (вперше – між багном Мацошин та Монастирем, вдруге – між Свиною і Виковим Лісом), ймовірно, була назвою ріки, що впадала до Свині. Назви інших об'єктів ідентифікувати не вдалося.

Таким чином, нами було опрацьовано два документи другої половини XV ст. (розмежування і акт продажу земельних угідь, із доданим пізніше фрагментом) до історії приватної маєтності родини Висоцьких, розташованої на північно-західній окраїні Львівської землі Руського воєводства. Обидва акти цінні для нас, в першу чергу, фіксацією назв географічних об'єктів, повз які проходила межа маєтності із сусідами – дідицтвом Куликівських та Яворівським староством. Інформація такого роду, хоча й займала чимало місця в документах, була вкрай важливою, оскільки служила основним аргументом приналежності поселень до того чи іншого власника у майбутніх земельних суперечках. Про це красномовно свідчить той факт, що в пізніх копіях (за 1634–1635 рр.) акта 1456 р. присутній значний фрагмент тексту з додатковою географічною номенклатурою. Цей допис (невідомо ким і за яких обставин зроблений) мав «уточнити» приналежність двох прикордонних сіл до Яворівської королівщини, про які в оригіналі нічого не зазначено. Наскільки широко було розповсюджене явище подібних маніпуляцій з текстами офіційних документів, сказати важко, однак воно, безумовно, заслуговує подальшого дослідження.

Додаток 1.

1487 р., травня 5. – Розмежування володінь Яна Висоцького і Яна Куликівського у Львівській землі

[ЦДІАЛ України, с. 805; AGZ, s. 568] ¹

Acta sunt hec in campo die sabbato s[ancti] Gothardi anno Dom[ini] millesimo quadring[entessimo] octuagesimo septimo inter villis Sopusszyn, Manaszthir, Nyszmyenyce, Wynyky coram g[enero]sis et nobil[is] dom[ini]s Sigismundo de Pothszosznaw camerario, Iohanne de Darowycze, Petro de Kulykow, Petro de Szwyarthow, Zacharie de ibidem, Luca de Strzezowyczy et aliis quampluribus fidedignis.

Nos, Paulus de Oleszko subcam[erarius] Leopold[iensis] significamus, quo modo g[enero]si Iohannes de Vysszokye subiu[dex] Leopold[iensis] cum filiis suis Nicolao, Petro, Andrea, Iohanne, Dobesslao ex una et dom[inu]s Iohannes

²⁹ В одній з копій 1635 р. замість власної назви згадано монастир як загальне найменування: monasterium, monasterio. Див.: ЦДІАЛ України. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 2зв.

* * *

¹ Тут і далі в квадратних дужках цифрами вказано аркуш документа, з якої він починається в архівній справі (ЦДІАЛ України) та в опублікованій версії (AGZ).

de Kvlykow nos affectaverunt, ut inter villas ipsorum granicies siparemus. [ЦДІАЛ України, с. 806] [Nos] camerarium nostrum destinavimus Sigismundum de Pothszosznow, qui vigore nostro granicies sipavit inter villas superius scriptas. Primum scopulum sipavit alias *naroszny kopyecz*² a pariete ville Squarowska et a isto scopulo equitavit recte per maricam³ alias *na wyrzsch gory* et de monte equitavit antiqua orbita in superius piscine Nyszmyenycza, qua piscina debet stare perpetualiter et efundere. Et ibi circa piscinam sipavit scopulum et ex altera parte piscine sipavit alium scopulum et in ista piscina nobil[is] Kvlykowsky non debet prandere nec sui homines. Et alyos duos scopulos sipavit circa piscinam domini Kvlykowsky et ab isto scopulo, qui est aput piscinam domini Kvlykowsky equitavit usque ad arborem alias *wyrzba* et aput eandem arborem sipavit scopulum et ab eodem scopulo equitavit recte usque ad viam et ibidem stat pirrus alias *gruszka* et ibidem sipavit scopulum et ab [AGZ, s. 569] isto scopulo equitavit recte per campum sipando scopulos usque ad gagium, qui gagius alias *gaay* continetur ad partem dom[ini] subiudicis et circa eundem gagium equitavit sipando scopulos usque ad maricam, per maricam equitavit recte sipando scopulos usque ad viam, que vadit usque ad Nysznyenycze, et ista via equitavit scopulos sipando usque ad fluvium, que vocatur Szwynya, et ibidem sipavit duos scopulos circa viam, quem fluvium debent habere perpetualiter pro graniciebus, equitavit usque ad Stara Ruda et ibi sipavit duos scopulos declivius penes aggerem alias *nyzey grobyey*. Ibidem Iohannes subiud[ex] cum suis filiis et successoribus perpetualiter debet habere super eodem fluvio alias *na Sztharey Rudze*, quam piscinam debent habere perpetualiter pro suo usu. Kvlykowsky non debet denegare alias *odbronycz* sipare terram super aggerem super reformationem super eundem aggerem. Et a istis scopulis equitando per fluvium Szwynya et silvam et ibi in eadem silva alium fluvium Choyną perequitando eundem fluvium et silvam et perequitando sipavimus super rippam circa silvam scopulum et perequitando pratum usque ad montem sippavimus in eodem monte scopulum et ab eodem [ЦДІАЛ України, с. 807] scopulo sipavimus scopu[lum] [...]⁴ gory et ab eodem scopulo eq[uitando] [...] et borras sipando scopu[los] [...] prata usque ad quercum, qui fu[...] in graniciebus et ibi circa eodem quercu [sipa]vimus graniciem perpetuaem. Memoriale Camerarius recepit. Et ultra dom[inu]s subiudex cum successoribus in borris suis et silvis in eadem parte tam domino quam hominibus, domino Iohanni Kvlikowsky tam dom[ini] Iohanni subiudici et suis filiis debent habere *wchody* alias *barthni* voluntaliter alias *wolnye*, prout habuerunt ex antiquo per graniciem sipatam. Et eciam subiudex et successores debent habere pascualia alias *paszthwe wolnyą* in parte Iohannis Kvlikowsky tam in silvis et campis et in borris, que pertinent ad villam Szopuszyn. Et eciam Kvlikowsky debet habere pascualia et sui homines in parte subiudicis. Granicies debent tenere sub vadio centum marcar[um].

ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 4. С. 805–807 (за публікацією: AGZ. Lwów, 1891. Т. 15. S. 568–569. № MCCLXXV, 4623).

² Тут і далі польські слова в латинському тексті виділені курсивом.

³ Так у тексті, вірно *mericam*.

⁴ Тут і далі трикрапкою в квадратних дужках вказано на фізично втрачений текст.

Переклад

Діялося на полі, в суботу, в день святого Готарда року Господнього 1487-го між селами Сопошин, Монастир, Мишмениця, Винники, в присутності родовитих і шляхетних панів Зигмунта з Підсоснова коморника, Яна з Дарович, Пйотра з Куликова, Пйотра зі Звертова, Захарії звідти ж, Лукаша зі Стшежовіц та багатьох інших надійних осіб.

Ми, Павел з Олеська, підкоморій львівський, повідомляємо, оскільки шляхетні Ян із Високого, підсудок львівський, разом зі своїми синами Миколаєм, Пйотрем, Анджеєм, Яном, Добеславом з одного боку, та пан Ян із Куликова з іншого боку, просили, щоб ми насипали кордони між їхніми селами. Ми призначили нашого коморника Зигмунта з Підсоснова, який нашою владою насипав кордони між згаданими вище селами. Перший копець, інакше *наріжний копець*, (він) насипав на «стіні» села Скварява і від цього копця їхав прямо через діброву чи *на верх гори* і з гори їхав старою колією вище ставу Мишмениця, котрий став повинен був постійно підніматися і розливатися. І там біля ставка насипав копець і з другого боку ставка насипав іншого копця, і на тому ставку не повинен ловити (рибу) ні вельможний Куликівський, ні люди його. І інші два копці насипав біля ставу пана Куликівського і від того копця, який є біля ставка пана Куликівського, під'їхав аж до дерева, інакше *верби*, і біля того самого дерева насипав копця і від того самого копця поїхав прямо до дороги, і там само стоїть грушеве дерево, інакше *грушка*, і там само насипав копця, і від того копця їхав прямо через поле, насипаючи копці аж до гаю, котрий гай поширюється до частини пана підсудка (Яна Висоцького), і їхав біля того ж гаю, насипаючи копці аж до діброви, через діброву їхав прямо, насипаючи копці аж до дороги, котра йде аж до Мишмениці, і цією дорогою їхав, насипаючи копці аж до річки, що зветься Свиня, котру річку повинні мати навіки як межі, і там само насипав два копці біля дороги; їхав аж до Старої Руди і там насипав два копці на схилі біля греблі, інакше *нижче греблі*. Там само Ян підсудок з його синами та наступниками навічно повинен мати (став) на тій самій річці, інакше *на Старій Руді*, котрий став (вони) повинні мати постійно для власного користування. Куликівський не повинен відмовити, інакше *заборонити*, насипати землю на греблі для ремонту на цій же греблі. І від цих копців, їдучи через річку Свиню і (через) ліс, і там у тому ж лісі (через) іншу річку Хвойну, їдучи через ту саму річку і ліс, і їдучи берегом біля лісу, насипали копця, і їдучи (через) луг до гори, насипали на тій горі копця, і від того ж копця насипали копця [...] гори, і від того копця, їдучи [...] і (через) бори, насипаючи копці [...] (через) луги аж до дуба, який [...] в межах і там коло того ж дуба насипали вічну межу. Коморник отримав пам'ятне. І далі, пан підсудок зі своїми спадкоємцями у своїх борах і лісах у тій самій частині, як пану, так і людям, пану Яну Куликівському, так і пану Яну підсудку та його синам повинні належати *уходи*, інакше *борти*, добровільно, інакше вільно, так як вони з давніх часів володіють через насипаний кордон. І більше того, підсудок та (його) наступники повинні мати пасовиська, інакше *пастви вільні*, в частині Яна Куликівського, як у лісах і полях, так і в борах, що належать до села Сопошина. І також (Ян) Куликівський повинен мати пасовиська і своїх людей на боці підсудка. Вони повинні тримати кордони під закладом у сто гривень.

Додаток 2.

1517 р., лютого 17 – Підтвердження акта від 22 вересня 1456 р., згідно з яким Казимир Ягеллончик продав (із правом викупу) місто Яворів із до-вколишніми селами, а також із селом Оброшином познанському каштеля-ну Пйотрові з Шамотул за 1 300 гривень і 1 650 угорських золотих (з до-датковим текстом, відсутнім в оригіналі)

[// с. 181]

Joannes Dei gra[tia] archiep[iscopu]s Gneznen[sis], legatus natus et primas, Joannes Cracouien[sis], Mathias Władisłauien[sis], Joannes Posnanien[sis] et Erasmus Płocen[sis] ead[em] gra[tia] episcopi, Christophorus de Szydłowiec palatinus et capitaneus Cracouien[sis], g[e]n[er]alis reg[ni] Polon[iae] supremus cancellarius, tum Syradien[si], Sochaczouien[si] et Gostinen[si] cap[ita]neus ac Magnae Opatow haeres et in Scheczmyelow [sic] etc.⁵, Nicolaus de Lubraniec Posnanien[sis], Nicolaus de Dąbrowica Sandomirien[sis] palatini. Notu[m] facimus vniuersis p[raese]ntib[us] et futuris, quibus interest, intererit, aut interesse poterit⁶ tenore p[raese]ntium. Quia vidimus, manibusq[uae] n[ost]ris palpauimus, ac legi audiuimus l[itte]ras seren[issim]i ol[im] d[om]ini Casimiri, Dei gra[tia] regis Polon[iae], nec non terrar[um] Cracouiae⁷, Sandomiriae, Syradiae, Łanciciae, Cuiaviae, Pomeraniae etc.⁸, magni ducis Lithuaniae, Russiae, Prussiaq[uae] etc.⁹ d[omi]ni et haered[is] su[pe]r bona v[ideli]cz[e]t oppid[um] Jaworow, ac villas¹⁰ ad hoc ip[su]m oppidu[m] spectan[tes] et pertinen[tes], graniciesq[uae] et limites ipsoru[m]¹¹ [// с. 182] tenor[is] infrascr[ipt]i in hunc, qui sequitur modu[m], quaru[m] tenor est talis.

In no[mi]ne D[omi]ni amen. Ad perpetuam rei mem[ori]am. Ne actus h[omi]num¹² tractu temporis et morsibus¹³ [sic] obliuion[is]¹⁴ euanescant, consulta¹⁵ et matura¹⁶ humana prouisio ea¹⁷ consueuit testiu[m] scripturarumq[uae] annot[aci]on[e]¹⁸ perennare. Proinde Nos, Kazimirus, Dei gratia rex Poloniae, nec n[on] terrar[um] Cracouiae, Sandomiriae, Syradiae, Łancyciae, Cuyauiae,

⁵ У копії 1635 р. (спр. 168): Sidzinic, Lyow [sic] etc.; у спр. 894: Likinic, Lyow [sic] ac.

⁶ У копії 1635 р. (спр. 168): potuerit.

⁷ У копії 1635 р. (спр. 168) помилково зазначено: Kÿouia; у спр. 894: Kijowia.

⁸ У копії 1635 р. (спр. 894): ac.

⁹ У копії 1635 р. (спр. 168): quae et. відсутнє; у спр. 894 замість цього вжито ac.

¹⁰ У копії 1635 р. (спр. 168) замість ac villas вжито villasq[uae].

¹¹ У копії 1635 р. (спр. 168): ipsos; у спр. 894: ipsius.

¹² У копії 1635 р. (спр. 894): horum.

¹³ Так у тексті, вірно mortibus. В копії 1635 р. (спр. 168): morsilibus.

¹⁴ У копії 1635 р. (спр. 168): oblivionibus.

¹⁵ У копії 1635 р. (спр. 168, 894): consultu [sic].

¹⁶ У копії 1635 р. (спр. 168): naturu [sic]; у спр. 894: natura.

¹⁷ В оригіналі відсутнє.

¹⁸ У копії 1635 р. (спр. 168): annotationibus; у спр. 894: annotand[?].

Pomeraniae etc.¹⁹, magnus dux Lithuaniae, Russiae, Prussiaeq[uae] d[omi]nus et haeres²⁰.

Significamus tenere²¹, quibus expedit uniuersis p[raese]ntibus et futuris noti[t]iam p[raesen]tium habituris. Quod²² cum auspice Deo, t[er]ras n[ost]ras²³ Prussiae²⁴ manu violenta et illicita occupation[e] a reg[no] n[ost]ro Polon[iae] abrogatas, eid[em] regno n[ost]ro reuiuimus²⁵ et reincorporauimus²⁶, atq[uae] castror[um] ciuitatumq[uae] in dictis t[er]ris n[ost]ris Prussiae²⁷ ex[iste]nti[us] tutioni et prouisioni intenden[tes], ac ad refraenan[dam] aliquoru[m] incolarum earund[em] t[er]rarum n[ost]rarum rebellio[ne]m certos stipendarios et seruitores suscepimus susceptosq[uae] et²⁹ guerris duran[tibus] in seruitio n[ost]ro tenuimus, ac successu t[em]p[or]is ab eisd[em] seruitorib[us] et stipendiarijs pro seruitijs demeritis moniti varijsq[uae] modis instantius requisiti³⁰ fuissemus³¹, quibus de desol[uti]one³² [sic] ac castror[um]³³ siue ciuitatu[m] n[ost]rarum in dictis t[er]ris Prussiae³⁴ consisten[tium] conseruen[?] ³⁵ [sic] matura deliberation[e] prouidere cupien[tes]³⁶, de³⁷ consilio, voluntate et consensu praelatoru[m], baronu[m], alior[um]q[uae] consiliarioru[m] n[ost]rorum, in hac conuentione g[e]n[er]al[i] lateri n[ost]ro assidentiu[m]³⁸, m[a]g[n]ifico Petro de Shamotuły [sic], castellano Posnanien[si], syncere³⁹ nob[is] dilecto⁴⁰, ips[us]q[uae] l[eg]it[im]is succ[ess]oribus oppidu[m] n[ost]rum Iaworow cum villis Olshzanica [sic], Załuze, Iezow, Czolyn⁴¹ in t[er]ris Russiae et districtu Groden[si]⁴² [sic] sitt[is], cum his metis et granitiebus,

¹⁹ У копії 1635 р. (спр. 894): ac.

²⁰ В оригіналі далі зазначено etc.

²¹ В оригіналі далі зазначено presencium.

²² В оригіналі: Quia.

²³ У копії 1635 р. (спр. 894): terrarum nostrarum.

²⁴ У копії 1635 р. (спр. 168): Russiae.

²⁵ У копії 1635 р. (спр. 168): reviuimus; у спр. 894: reviuimus.

²⁶ У копії 1635 р. (спр. 168): incorporamus.

²⁷ У копії 1635 р. (спр. 168, 894) помилково зазначено Russiae.

²⁸ В оригіналі: existencium.

²⁹ В оригіналі і в копії 1635 р. (спр. 168, 894) слово відсутнє.

³⁰ В оригіналі: requisisti [sic].

³¹ У копії 1635 р. (спр. 168): fuimus.

³² В оригіналі: quibus de solucione; в копії 1635 р. (спр. 168): quibus desolationibus; у спр. 894: quibus de solutione.

³³ У копії 1635 р. (спр. 894): castruum.

³⁴ У копії 1635 р. (спр. 168) помилково зазначено Russiae.

³⁵ В оригіналі: conservacione, в копії 1635 р. (спр. 168): conservatio[ne]; у спр. 894: conservation[?].

³⁶ У копії 1635 р. (спр. 894): cupiendo.

³⁷ У копії 1635 р. (спр. 168, 894): ac.

³⁸ У копії 1635 р. (спр. 894): assidenti.

³⁹ У копії 1635 р. (спр. 168): plurime; у спр. 894: singulis.

⁴⁰ У копії 1635 р. (спр. 894): dilectissimis.

⁴¹ В оригіналі слово відсутнє, в копії 1635 р. (спр. 168): Czobyn; у спр. 894: Czobin.

⁴² В оригіналі Grodenensi [sic]; в копії 1635 р. (спр. 894) зазначено вірно: Grodecen[si].

incipien[do] a principio syluae al[ia]s *od wirzchowiska* iacen[tis] circa riuulu[m]⁴³ dictu[m] Szckło usq[uae] ad aggerem dictum Podłubska Grobla, in suo gyro prata dicta Cegielnica⁴⁴ et Brzyska⁴⁵, et alia continen[s]⁴⁶ et a Podłubska Grobla usq[uae] ad Glinne Doły et a Glinne Doły usq[uae] ad riuulu[m] dictum Rutki⁴⁷. Item a p[rae]dicto riuulo Rutki⁴⁸ usq[uae] ad locum dictum Trzy Dąby et a Trzy Dąby recto tramite usq[uae] ad aggerem dictum Koblowska⁴⁹ Grobla.

Item a Koblowska [// c. 183] Grobla usq[uae] ad riuulum dictum Wiązownica, et a riuulo Wiązownica usq[uae] ad sylua[m] dictam Porudzieniski Staw⁵⁰ [sic], et a Porudzieniski Las⁵¹ usq[uae] ad riuulu[m] dictum Studzienica, et a dicto riuulo Studzienica usq[uae] ad montem dictu[m] Glinna Gora. Item a Glinna Gora usq[uae] ad strata[m] via[m] ducentem⁵² de Iaworow ad Nochaczowo et hac via proceden[do] usq[uae] ad fluuium Rathyczyn, per nemora et arua⁵³ al[ia]s *niwy*, usq[uae] ad riuulum dictum Rutki⁵⁴, inferius molendinu[m]⁵⁵ Starzycki [sic], no[mi]natum⁵⁶ *pila*⁵⁷, iacen[tem].

Ite[m] a Rutki⁵⁸ riuulo usq[uae] ad fontem dictum Woniaczka, et a dicto fonte Woniaczka circumferential[ite]r eundo⁵⁹ usq[uae] ad principiu[m] p[rae]fatae syluae dictae Szkielski Lasek⁶⁰ ac villas Sywurzewo⁶¹ et Krechow⁶² in eisd[em] t[er]ris Russiae et districtu Leopoliens[i] sitt[am] cum suis metis et⁶³ graniciebus v[ideli] cz[e]t a luto⁶⁴ dicto Maczeszyno usq[uae] ad Jablonka, et a Jablonka usq[uae] ad Monastyr⁶⁵, et a Monastyr⁶⁶ usq[uae] ad montem, qui iacet supra villam Winniki, et

⁴³ В оригіналі: fluvium.

⁴⁴ В оригіналі: Iagyelnycza; в копії 1635 р. (спр. 168): Jagielnica.

⁴⁵ У копії 1635 р. (спр. 168): Przyszczka.

⁴⁶ У копії 1635 р. (спр. 168): continentia.

⁴⁷ В оригіналі: Ruthky; в копії 1635 р. (спр. 168, 894): Rudki.

⁴⁸ В оригіналі: Ruthky; в копії 1635 р. (спр. 168, 894): Rudki.

⁴⁹ В оригіналі: Choblowska.

⁵⁰ В оригіналі: Podrudziensky Lasz; в копії 1635 р. (спр. 168): Porudenskie Laski; у спр. 894: Porudzieniski Laski.

⁵¹ В оригіналі: Podrudziensky Lasz; в копії 1635 р. (спр. 168): Porudenskie Laski; у спр. 894: Porudzieniski Laski.

⁵² У копії 1635 р. (спр. 894): ducendam.

⁵³ В оригіналі: arva; в копії 1635 р. (спр. 894): area.

⁵⁴ В оригіналі: Ruthky; в копії 1635 р. (спр. 168, 894): Rudki.

⁵⁵ У копії 1635 р. (спр. 168): molendini.

⁵⁶ У копії 1635 р. (спр. 168): notatum.

⁵⁷ В оригіналі: pyła; в копії 1635 р. (спр. 168, 894): prisca.

⁵⁸ В оригіналі: Ruthky; в копії 1635 р. (спр. 168): Rudki; у спр. 894: Rudniki.

⁵⁹ У копії 1635 р. (спр. 894): currentt[e]m.

⁶⁰ В оригіналі: Szczykelsky Lassek; в копії 1635 р. (спр. 168): Skielski Lasek; у спр. 894: Szczkelski Lasek. Далі слідує додатковий фрагмент тексту, відсутній в акті 1456 року.

⁶¹ У копії 1635 р. (спр. 168): Skwarzawa; у спр. 894: Skaszewo.

⁶² У копії 1635 р. (спр. 894): Krzeczkw.

⁶³ У копії 1635 р. (спр. 168): a.

⁶⁴ У копії 1635 р. (спр. 168): recte a littore.

⁶⁵ У копії 1635 р. (спр. 168): monasterium.

⁶⁶ У копії 1635 р. (спр. 168): monasterio.

ab isto monte usq[uae] ad mericam Brzozowice dictam, et a dicta merica usq[uae] ad fluuium[m] Choyno. Ite[m] a Choyno usq[uae] ad borram dictam Zachoyno⁶⁷, et ab hac borra usq[uae] ad alia[m] borra[m] nuncupatum Poczeczatyn. Item a borra Poczeczatyn usq[uae] ad via[m] dictam Porudzieniski⁶⁸ Puth, et ab ista via usq[uae] ad fluuium dictum Czerewienka⁶⁹. Ite[m] a fluuiio dicto Czerewienka⁷⁰ usq[uae] ad lutum⁷¹ dictum Kulikowskie Bagno, et a dicto luto, usq[uae] ad riulu[m] Czerwonka, et ab isto fluuiio usq[uae] ad Brzozowe Błoto, et ab isto luto usq[uae] ad monte[m] Jaworownik, et ab isto monte usq[uae] ad mericam Dubiewica⁷² sic appellata[m], et ab hac merica usq[uae] ad fluuium[m] Skoteniecz, et ab isto fluuiio usq[uae] ad torrentem Myshleniec⁷³ [sic], et a Mysleniec⁷⁴ usq[uae] ad fluuium[m] Shwinnia⁷⁵ [sic], et⁷⁶ a Shwinnia⁷⁷ [sic] fluuiio usq[uae] ad Jabłonkam p[rae]fatam, et cum sylua dicta Wykow Las⁷⁸, et villam⁷⁹ Obrosin⁸⁰ simil[ite]r in t[er]ris Russiae et distr[ict]u Leopoliens[is] etia[m] cum graniciebus et limitibus, scilicet a taberna dicta Bartoltowa⁸¹ Karczma usq[uae] ad valles⁸² dictas Doliny iacen[tis]⁸³ circa viam ducent[em]⁸⁴ [// c. 184] de Leopole⁸⁵ ad Zimna Woda et a Dolina⁸⁶ usq[uae] ad lutu[m] dictum Krzymiłowsko⁸⁷ Błoto iacen[tem] inter Obrosyn⁸⁸ et Krzniów⁸⁹, et a dicto luto usq[uae] ad aggerem dictum Odowiczka Grobla.

(Надалі текст підтвердження не містить додаткових фрагментів та не має суттєвих відмінностей від тексту надання 1456 року) [// c. 186].

Nos ig[itu]r d[omi]ni suprascr[iptis] petitionibus m[a]g[nifi]ci d[omi]ni Lucae de Gorka castellani Posnanien[sis] et cap[ita]nei Maior[is] Poloniae g[e]n[er]alis

⁶⁷ У копії 1635 р. (спр. 168): Zachar[?]; у спр. 894: Zachario.

⁶⁸ У копії 1635 р. (спр. 168): Przdzieniszki; у спр. 894: Psiudzieniski.

⁶⁹ У копії 1635 р. (спр. 168): Derewienka; у спр. 894: Drzewiecka.

⁷⁰ У копії 1635 р. (спр. 168): Derewienka; у спр. 894: Drzewiecka.

⁷¹ У копії 1635 р. (спр. 168): fluvium; у спр. 894: rivulum.

⁷² У копії 1635 р. (спр. 168, 894): Dąbrowica.

⁷³ У копії 1635 р. (спр. 168): Wysiechleniec; у спр. 894: Wyszleniec.

⁷⁴ У копії 1635 р. (спр. 168): Wysiechleniec; у спр. 894: Wyszleniec.

⁷⁵ У копії 1635 р. (спр. 168): Syhwynia; у спр. 894: Schwinia.

⁷⁶ У копії 1635 р. (спр. 894): e.

⁷⁷ У копії 1635 р. (спр. 168): Syhwynia; у спр. 894: Schwinia.

⁷⁸ У копії 1635 р. (спр. 168): Wikow Laski; у спр. 894: Wykow Liask. На цьому додатковий фрагмент тексту завершується.

⁷⁹ В оригіналі: ac villam; в копії 1635 р. (спр. 168, 894): et a villa.

⁸⁰ В оригіналі: Obroschyn; в копії 1635 р. (спр. 168, 894): Obroszyn.

⁸¹ У копії 1635 р. (спр. 168, 894): Barthutowa; у спр. 894: Barthultowa.

⁸² У копії 1635 р. (спр. 168, 894): villas.

⁸³ В оригіналі: iacentens [sic].

⁸⁴ У копії 1635 р. (спр. 894): ducendo.

⁸⁵ В оригіналі та копії 1635 р. (спр. 168, 894): Leopoli.

⁸⁶ В оригіналі: dolynu.

⁸⁷ В оригіналі: Crznyłowskye; в копії 1635 р. (спр. 168): Orzywyłowsko; у спр. 894: Orziwilowsko.

⁸⁸ В оригіналі: Obroschin; в копії 1635 р. (спр. 168): Obsozyn; у спр. 894: Obroszyn.

⁸⁹ В оригіналі: Crznyłow; в копії 1635 р. (спр. 168, 894): Orzniów.

permoti et acclinati. L[itte]ras⁹⁰ huiusmo[di] orig[ina]les⁹¹ tenor[is] suprascr[ipti] sigilloq[uae] p[rae]dict[as]⁹² olim seren[issi]mi d[omi]ni⁹³ Kazimiri regis Polon[iae], magni ducis Lithu[ani]ae, in cordula rubea et alba⁹⁴ [sic] subappens[i], integras, inuiolatas⁹⁵, sanas et saluas ac de verbo ad verbum p[er] mod[um] transumpt[um] cum clausula vidimus transsumi et transtul[i]⁹⁶ huiusmo[di] per tenorem⁹⁷ fecimus et consensimus⁹⁸. In quor[um] om[ni]um fidem et testimoni[u]m p[rae]missor[um] sigilla n[ost]ra p[raese]ntibus sunt subappensa. Actum et datum in conuentione Piotrcouien[si] g[e]n[er]ali feria tertia prox[im]a post festu[m] s[an]cti Valentini martyris et pontificis⁹⁹ millesimo quingentesimo decimo septimo.

ЦДЛАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 385. С. 181–183, 186. Копія.

Переклад

Ян, Божою ласкою архієпископ гнєзненський, легат за народженням і примас, Ян краківський, Мацей влоцлавський, Ян познанський і Еразм площький, такою ж ласкою єпископи, Кшиштоф із Шидловця, воєвода і староста краківський, Королівства Польського найвищий канцлер, а також серадзький, сохачівський і гостиненський староста, дідич Великого Опатова та Цьмельова і т. д., Миколай з Любранця познанський, Миколай з Домбровиці сандомирський воєводи. Ми доводимо до відома всіх сучасників і прийдешніх, хто цікавиться, буде цікавитися або зможе зацікавитися змістом даної (грамоти). Оскільки ми бачили, руками нашими торкались і слухали, коли читали, грамоти найяснішого покійного пана Казимира, Божою ласкою короля польського, а також земель краківської, сандомирської, серадзької, ленчицької, куявської, померанської і т. д., великого князя Литви, Русі, Пруссії і т. д. господаря і дідича, про маєтки, зокрема місто Яворів, а також села, що оточують і належать до самого міста, з їх кордонами та межами, у формі, що наводиться далі, зміст яких є таким.

В ім'я Господа, амінь. На вічну пам'ять про справу. Щоб діяння людей не зникали в забутті з плином часу і зі смертями, прийнято зважено та з людською слухністю увічнювати їх у свідченнях свідків і документів. Тому ми, Казимир, Божою ласкою, король польський, а також земель краківської, сандомирської, серадзької, ленчицької, куявської, померанської і т. д., великий князь Литви, Русі і Пруссії господар і дідич.

Повідомляємо змістом цієї (грамоти) всім, кому потрібно, сучасникам і прийдешнім, хто це читатиме. Коли, з Божою милістю, наші землі Пруссії, забрані через насильницьке й незаконне захоплення від нашого Королівства

⁹⁰ У копії 1635 р. (спр. 168, 894) слово відсутнє.

⁹¹ У копії 1635 р. (спр. 168, 894): originale.

⁹² У копії 1635 р. (спр. 168, 894): praedicti.

⁹³ У копії 1635 р. (спр. 168, 894): divi.

⁹⁴ У копії 1635 р. (спр. 168, 894): alba.

⁹⁵ У копії 1635 р. (спр. 168) далі вжито q[uae].

⁹⁶ У копії 1635 р. (спр. 168, 894): transferri.

⁹⁷ У копії 1635 р. (спр. 168, 894): pro tenore.

⁹⁸ У копії 1635 р. (спр. 168): conscripsimus; у спр. 894: conscripsimus без et.

⁹⁹ У копії 1635 р. (спр. 168, 894) далі: anno Domini.

Польського, возз'єдналися та знову приєдналися до того самого королівства, а замки і міста, що існують у наших названих землях Пруссії, маючи намір взяти в опіку і нагляд, а також для стримування повстання мешканців тих земель, (ми) прийняли деяких слуг і найманців, і війнами загартованих на нашій службі вважали прийнятими; з плином часу від тих слуг і найманців нам пригадували про гідні обов'язки і в різний спосіб нас наполегливо просили, бажаючи забезпечити щодо платні, а також охорони, швидкого звільнення наших замків чи міст, які знаходяться у згаданих землях Пруссії; за порадою, волею та згодою прелатів, баронів, інших наших радників, на вальному сеймі при нас засідаючих, славному Пйотру з Шамотул, каштеляну познанському, щиро нам милому, та його законним спадкоємцям (даємо) місто наше Яворів із селами Вільшаниця, Залужжя, Язів, Чолгині в землі Руській і повіті Городоцькому розташованих, з їх межами та границями, починаючи від початку лісу, інакше *від верховиська*, що лежить біля річки, званої Шкло, аж до греблі, званої Підлубська Гребля, у своєму колі лук, званих Ягільниця і Бриська, та інших прилеглих, і від Підлубської Греблі аж до Глинних Долей, і від Глинних Долей аж до ріки, званої Рутки. Також від згаданої ріки Рутки аж до місця, званого Три Дуби, і від Трьох Дубів прямою стежкою аж до греблі, званою Коблівська Гребля.

Також від Коблівської Греблі аж до потоку, званого В'язівниця, і від потоку В'язівниці аж до лісу, званого Поруденський Став (!), і від Поруденського Лісу аж до потоку, званого Студениця, і від званого потоку Студениці аж до гори, званої Глинна Гора. Також від Глинної Гори аж до дороги-гостинця, що веде до Яворова і Нагачева, і таким чином просуваючись дорогою аж до ріки Ратичин, через гаї і поля, інакше ниви, аж до потоку, званого Рутки, що пролягає під старицьким млином, названим «пилою».

Також від потоку Рутки аж до джерела, званого Вонячкою, і від званого джерела Вонячки, йдучи довкола аж до початку згаданого лісу, що зветься Шклівський Лісок, також сіл Скварява і Крехів, що знаходяться в тій же Руській землі і Львівському повіті, з їхніми копцями і межами, зокрема, багном, званим Мацошин, аж до Яблонки, і від Яблонки аж до Монастиря, і від Монастиря аж до гори, що розташована над селом Винники, і з тієї гори аж до діброви, званої Березовичі, і від званої діброви аж до річки Хвойної. Також від (річки) Хвойної до бору, званого Захвойно, і від цього бору аж до іншого бору, що іменується Почечатин. Також від бору Почечатин аж до дороги, званої Поруденський Путь, і від тієї дороги аж до річки, званої Деревенка. Також від річки, званої Деревенка, аж до болота, званого Куликівське Багно, і від званого болота аж до річки, званої Червонка, і від тієї річки аж до Березового Болота, і від того болота аж до гори Яворівник, і від тієї гори аж до діброви Дубовиця, так званої, і від тієї діброви аж до річки Скотенець, і від тієї річки аж до потоку Мишленець, і від (поток) Мишленець аж до річки Свиня, і від річки Свиня аж до згаданої вище Яблонки і з лісом, званим Виків Ліс, і села Оброшин, що подібно в згаданих Руській землі і Львівському повіті (знаходиться) також із кордонами і межами, а саме від корчми, званої Бартольдова Корчма, аж до долин, званих Долини, розташованих біля дороги, що веде зі Львова до Зимної Води, і від Долини аж до багна, званого

Скнилівським Болотом, що лежить між Оброшином і Скниловом, і від названого багна аж до греблі, званої Годовицька Гребля.

Таким чином, ми, пани, зворушуючись та прихилиючись до згаданих вище прохань вельможного пана Лукаша з Гурки, каштеляна познанського та генерального старости Великопольщі, такі згадані оригінальні грамоти, згаданого вище змісту, покійного найяснішого пана Казимира, короля польського, великого князя литовського, з підвісною печаткою на червоно-білому шнурі, недоторканні, неушкоджені, цілі, непорушні, і слово в слово способом трансумпту, з клаузулою «видимус¹⁰⁰», копіюючи і вносячи, так за змістом, вчинили і погодилися.

Для довір'я та засвідчення того всього згаданого наші печатки до даних (грамот) є підвішені. Діялося і дано на вальному сеймі в Пйотркуві у найближчий вівторок після свята святого Валентина, мученика і єпископа, [року Господнього] 1517-го.

REFERENCES

1. Abraham, W. (1908). *Jakub Strepa arcybiskup halicki 1391–1409* [Jakub Strepa, Archbishop of Halych 1391–1409]. Kraków. [in Polish].
2. Barącz, S. (1877). *Pamiętki miasta Żółkwi* [Memories of the town of Zhovkva]. Lwów. [in Polish].
3. Boniecki, A. (1902). *Herbarz Polski* [Armorial of Poland]. Pt. 1. *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich* [Historical and genealogical information about noble families]. Vol. XIII: *Krzemieniowscy – Lasoccy* [Family of Krzemieniowski – family of Lasocki]. Warszawa. [in Polish].
4. Chmielewski S., Górski-Gońska K., Luciński J. (Comps.) (1982). *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu* [Historical and geographical dictionary of the Poznań voivodeship in the Middle Ages]. (Vol. 1, pt. 1). Warsaw. [in Polish].
5. Gašiorowski, S. (2001). *Chrześcijananie i Żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku* [Christians and Jews in Zhovkva in the 17th and 18th centuries]. Kraków. [in Polish].
6. Hronskyi, J. (1966). Toponimiiia serednovichnoho Yavorova ta sumizhnykh sil iak dzhereho dlia istorichnoi heohrafi [Toponymy of medieval Yavoriv and neighboring villages as a source for historical geography]. *Istorychni dzherela ta ikh vykorystannia*, 2, 99–109. [in Ukrainian].
7. Janeczek, A. (1985). Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego [Podgoraj – the lost town of the Polish-Ruthenian borderland]. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1–2, 3–28. [in Polish].
8. Kapral, M. (Ed.) (2016). *Atlas ukraińskych historycznych miast* [Atlas of Ukrainian historical towns]. Vol. 3: *Zhovkva*. Lviv. [in Ukrainian and English].
9. Krypiakievych I. (1935). Z istorii mista Zhovkvy [From the history of the town of Zhovkva]. *Zapysky Chyna sv. Vasylia Velykoho*, 6, 40–69. [in Ukrainian].
10. Liaska, V. (2013). Districtus Podhorayensis: do problemy terytorialnoi orhanizatsii Halytsko-Volynskoho porubizhzhia u XIII–XIV stolittakh [Districtus Podhorayensis: on the issue of territorial organization of the Galicia-Volyn border

¹⁰⁰ Видимус – дослівно наведена копія документа.

in the 13th–14th centuries]. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 7, 109–136. [in Ukrainian].

11. Piekosiński, F. (Comp.) (1887). *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* [Diplomatic codex of Lesser Poland] (Vol. 3). Kraków. [in Latin].

12. Pietruski, O. & Liske, X. (Comps.) (1870). *Dyplomatarysz* [Collection of official documents]. In *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* [Castle and terrestrial court acts from the time of the Commonwealth from so-called Bernardine archives in Lviv] (Vol. 2). Lviv. [in Latin].

13. Pietruski, O. & Liske, X. (Comps.) (1876). *Dyplomatarysz* [Collection of official documents]. In *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* [Castle and terrestrial court acts from the time of the Commonwealth from so-called Bernardine archives in Lviv] (Vol. 6). Lviv. [in Latin].

14. Pietruski, O. & Liske, X. (Comps.) (1889). *Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440–1456* [The oldest records of Lviv courts 1440–1456]. In *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* [Castle and terrestrial court acts from the time of the Commonwealth from so-called Bernardine archives in Lviv] (Vol. 14). Lviv. [in Latin].

15. Pietruski, O. & Liske, X. (Comps.) (1891). *Zapiski sądów lwowskich od r. 1457 do r. 1500* [The records of Lviv courts from 1457 to 1500]. In *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* [Castle and terrestrial court acts from the time of the Commonwealth from so-called Bernardine archives in Lviv] (Vol. 15). Lviv. [in Latin].

16. Pietruski, O. & Tatomir, L. (Comps.) (1868). *Dyplomatarysz* [Collection of official documents]. In *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* [Castle and terrestrial court acts from the time of the Commonwealth from so-called Bernardine archives in Lviv] (Vol. 1). Lviv. [in Latin].

17. Stadnicki, A. (Comp.) (1863). *Ziemia lwowska za rządów polskich w XIV i XV wieku, we względzie społecznych stosunków rozpoznana* [Lviv land under Polish rule in the 14th and 15th centuries, recognized in terms of social relations]. Lwów. [in Latin].

18. Sułkowska-Kuraś, I. & Kuraś, S. (Comps.) (1974). *Zbiór dokumentów małopolskich* [Collection of documents of Lesser Poland]. Pt. VI: *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417* [Documents of King Władysław Jagiełło from 1386–1417]. Wrocław. [in Latin].

19. Szyszka, J. (2016). *Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku* [The formation and administration of the royal estates in Lviv land from the mid-14th century to the beginning of the 16th century]. Kraków. [in Polish].

20. Ujma, M. (2005). *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696* [Latifundium of Jan Sobieski in 1652–1696]. Opole. [in Polish].

Bohdan Smereka

Candidate of Historical Sciences,
Research Fellow at the Lviv Branch
Mykhailo Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archaeography and Source Studies
NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1287-5440>

**ON THE PLACE OF ZHOVKVA AND ITS SURROUNDINGS:
THE DOCUMENTS ON THE HISTORY OF THE ESTATE
OF WYSOCKI & ŻÓŁKIEWSKI FAMILIES IN LVIV LAND
IN THE 15TH–16TH CENTURIES (PART 1)**

Abstract. The purpose of the work is to supplement the knowledge about the formation of noble estates in the Ruthenian voivodeship, since the late Middle Ages through the prism of historical geography. The research methodology is based on historical-critical, comparative (they were used in the analysis and comparison of original documents with their copies, which made it possible to identify significant differences in the texts) and historical-geographical methods (to localize the proper names of geographical objects, listed in the acts). The scientific novelty of the research is to analyze the documents (including an Act, that was not previously published in a full), which established the boundaries of Jan Wysocki's estate on the northwestern edge of Lviv land with its nearest neighbors: the private property of Jan Kulikowski (the demarcation in 1487) and the Yavoriv starosty (the deed of sale of crown domain to Piotr Szamotulski in 1456 with a text fragment, added in the 16th or 17th century). The documents were found in the form of copies in the Lviv castle court books and in the form of extracts from the same books. They are stored in the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. The prospect of further research lies in the introduction into scientific circulation of the documents on the history of Ukrainian lands of the late Middle Ages and early modern times, in which the geographical nomenclature is recorded, with its further localization in space. **Conclusions.** Despite the fact, that the first (the demarcation) and the second (the deed of sale of the land) documents were concluded for different purposes, they both contain valuable information about the lands, owned by the above-mentioned persons (or land, they were going to own). Both in the first and in the second document, this information is recorded in the form of an extensive list of microtoponyms, which in the Middle Ages and early modern times served as landmarks, when establishing boundaries of land holdings. The degree of importance of this information is shown by the fact, that in late copies of such acts we find large fragments of the text with geographical nomenclature, that is absent in the original. Most likely, such insertions in the text were to serve as an additional «argument» for clarifying the ownership of a particular territory in the future.

Key words: Lviv land; Ruthenian voivodeship; Kingdom of Poland; family of Wysocki; Kasimir IV Jagiellonian; documents; archive.

DOI 10.47315/archives2022.332.138

УДК 930.253:[94:373](477.44-25)«1832/1846»

Юрій Бойко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та філософії,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2948-9180>

ДОКУМЕНТИ ВІННИЦЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ГІМНАЗІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ РУСИФІКАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (перша половина XIX ст.)

Анотація. Мета роботи – ввести в науковий обіг архівні документи, що розкривають механізми початку русифікації середньої шкільної освіти в Правобережній Україні після поразки Першого польського повстання 1830 р. на прикладах із життя Вінницької повітової гімназії, що функціонувала у 1832–1846 рр. **Методологія дослідження** полягає у системному підході з використанням елементів документознавчого, структурного, порівняльно-історичного аналізу архівних і друкованих джерел. **Наукова новизна дослідження** визначається, перш за все, публікацією архівних документів, що релевантно розкривають процес підготовки деяких нормативних актів Російської імперії щодо ліквідації польської і поширення на Київську, Волинську й Подільську губернії менш досконалої на той час російської системи середньої освіти, встановлення гнітючої атмосфери таємного політичного стеження за учнями та їхніми батьками. Особливий інтерес викликає реакція освітянського керівництва вищого рівня на події у Малопольщі та Галичині в лютому-березні 1846 р. На цьому фоні цікавим документальним прикладом своєрідного станового лібералізму є фактична вимога з боку генерал-губернатора до директора гімназії, передана в офіційному порядку через попечителя Київського навчального округу, відновити у ній виключеного за напис на дошці революційного гасла «Vive la liberté» учня 5-го класу Юзефа Ролле. **Висновки.** Кожен з опублікованих архівних документів є важливим свідченням епохи, передає її неповторні особливості, а усі разом допомагають краще зрозуміти непрості умови, в яких народжувалася інтелектуальна еліта нової української нації. **Перспектива подальших досліджень** полягає в науковому опрацюванні та публікації інших документів з історії розвитку освітянської справи в Правобережній Україні XIX ст. із багатих фондів Державного архіву Вінницької області*.

Ключові слова: освіта; Правобережна Україна; Подільська губернія; гімназія; Вінниця; документи; Державний архів Вінницької області.

* Автор висловлює щире подяку директору Державного архіву Вінницької області Ю. Легуну, співробітникам І. Гуменюку, В. Франчуку за консультування під час роботи з історичними документами.

© Ю. Бойко, 2022

За даними П'ятої народної ревізії 1795–1796 рр. на Поділлі, де знаходиться старовинне місто Вінниця, проживали 580 396 осіб чоловічої статі (приблизно 1 180 тис. усього населення), поміж них 8,9% становила шляхта, 1,4% – духовенство, 5,9% – купці, ремісники та міщани, 83,8% – селяни¹. Через півстоліття населення Подільської губернії складало приблизно 1 530 тис. осіб, у т. ч. 1,7% дворян, 1,2% духовенства, 13,6% міських обивателів, 83,2% селян. У конфесійному відношенні чільне місце належало православним (73,5%), друге – католикам (14,8%), третє – іудеям (11,7%)². За матеріалами Восьмої ревізії 1836–1838 рр., окрім українців на Поділлі проживали 150 485 (9,7%) євреїв, 100 тис. (6,5%) поляків, загалом 259 300 (16,8%) представників 6 великих і малих етнічних груп. Більш точні дані про етнічний склад населення були оприлюднені після завершення Десятої ревізії 1857–1858 рр.: серед 1 748 470 мешканців Поділля 71,9% були українцями, 12,7% – поляками, 11,4% – євреями, 2,4% – молдованами, 0,9% – росіянами, 0,6% – білорусами, 0,1% – німцями³.

У перші роки перебування Поділля в складі Російської імперії тут залишилося немало навчальних закладів від Речі Посполитої. Серед світських – Барське, Вінницьке, Кам'янець-Подільське, Немирівське училища. З 1795 р. у них було запроваджено викладання російської мови. Після створення 18 травня 1803 р. Віленського навчального округу, до нього увійшли й навчальні заклади Поділля: Вінницьке училище у ранзі гімназії, Барське училище з 6 класів, Немирівське з 4 класів, Кам'янецьке.

1 вересня 1813 р. Вінницьке училище було перетворено на Подільську губернську гімназію. Штат її складався з директора, 5-ти старших вчителів, один з яких був також інспектором, 2-х молодших вчителів і 3-х вчителів мов – російської, французької й німецької, вчителя малювання і вчителя римо-католицького Катехізису. Лише у 1822 р. до штату ввели православного вчителя Закону Божого, після чого набір навчальних предметів став таким: Закон Божий, математика, логіка, зоологія, ботаніка, мінералогія, хімія і фізика, право народне й римське право, мови: польська, латинська, давньогрецька, російська, німецька,

¹ Крикун М. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVII століття (за П'ятою ревізією) // Статті і матеріали. Львів [б. в.], 2012. С. 584.

² Бойко Ю. М., Левчук К. І. Лісостепова Україна напередодні великих реформ 19 століття: Населення, суспільство, освіта у дзеркалі статистики / за ред. Ю. М. Бойка. Вінниця: ТВОРИ, 2022. Табл. 2.2.1.

³ Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России Петра Кеппена, изданной Императорским Русским Географическим Обществом. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук. 1852. С. 38; Риттих А. Ф. Атлас народонаселения Западно-русского края по исповеданиям. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: В тип. В. Веллинга, 1864. Карта «Подольская губерния» с табл.

французька; малювання, чистописання. Кількість учнів становила майже 600 чоловік. У 1832 р. цю гімназію було переведено до губернського центру міста Кам'янця-Подільського. У Вінниці натомість було відкрито іншу гімназію повітового рівня, що проіснувала 15 років⁴. Крім цих двох гімназій в губернії від 1838 р. запрацювала ще одна в містечку Немирові.

Вивчення історії освіти в Україні та її регіонах, зокрема Правобережжя Дніпра і на Поділлі, має давні традиції. Зусиллями кількох поколінь дослідників розроблено періодизацію становлення і розвитку мережі освітніх закладів, принципів її фінансування та управління, змісту і спрямованості навчального процесу, соціального, етнічного, конфесійного складу його учасників – вчителів і учнів, чиновників-адміністраторів⁵. Важливу інформацію містять результати спеціального аналізу діловодної документації архівного фонду Управління Київського навчального округу та пов'язаних із ним циркулярних розпоряджень міністра народної освіти, здійсненого званою архівознавицею, археографинею В. Шандрою⁶. Особливої уваги серед багатьох студій, на наш погляд, заслуговує праця учениці В. Шандри – талановитої дослідниці з Волині О. Прищепи⁷. Перш за все імпонує її намагання перейти від застиглих методологічних канонів на засади «нової культурної історії», для якої, на думку фахівчині, бажаним є дослідження соціокультурних процесів і комунікацій на мікроісторичному рівні⁸. Іншими словами,

⁴ Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Подольская губерния. Т. 10. Ч. 2. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. С. 146–148.

⁵ Див., напр.: *Сірополко С. О.* Історія освіти в Україні. 2-е вид. Львів: Афіша, 2001. 912 с.; *Медвідь Л. А.* Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. 226 с.; *Милько В. І.* Система управління гімназійною освітою в Російській імперії (на прикладі українських міст ХІХ – початку ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2015. Вип. 24. С. 175–195; *Його ж.* Повітові училища України : мережа, фінансування, система управління (1804–1849 рр.) // Український історичний збірник. 2015. Вип. 18. С. 148–163; *Сесак І. В.* Навчальні заклади на Поділлі наприкінці ХVІІІ – першій третині ХІХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2011. Т. 18. С. 3–15; *Боднар А. М.* Історіографія та джерельна база огляду освітніх закладів на Поділлі наприкінці ХVІІІ – п.п. ХІХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2011. Вип. 4. С. 40–49; *Богатчук С. С.* Розвиток освіти Подільського краю в першій половині ХІХ ст. // Гілея. 2007. 12(127). С. 19–22 та ін.

⁶ *Шандра В. С.* До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30 – 60 рр. ХІХ ст. // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ: Наукова думка, 1988. С. 51–52.

⁷ *Прищепка О. П.* «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

⁸ Там само. С. 28.

гідними уваги істориків мають бути не тільки загальні тенденції розвитку, але й те, яким чином вони реалізовували себе через діяльність конкретних людей, впливали на їхню долю, світогляд, взаємини. Важливими для теми нашої роботи є наскрізні спостереження О. Прищепи за мультикультурним характером міського середовища українського Правобережжя, своєрідною інтровертністю основних етнічних груп населення, розділеного і за конфесійними ознаками. Середня й вища освіта в Подільській, Волинській, менше Київській губерніях була становою справою місцевої польської шляхти. Розгортання її перебудови на російський лад, перетворення на оплот поступової русифікації краю⁹ супроводжувалося декласацією значної частини дрібної й середньої шляхти після поразки Першого 1830 р. і Другого 1863 р. польських повстань, переведення решти до стану російського дворянства. Додамо, що ці заходи супроводжувалися фізичним витісненням поляків із Правобережжя, що стало особливо помітним за даними перепису 1897 р.¹⁰

Розділяючи основні методологічні засади прибічників «нової історії» у цілому¹¹, вважаємо головною метою цієї публікації розширення джерелознавчої бази вивчення історії освіти в Україні 30-х – 40-х років XIX ст. завдяки введенню до наукового обліку частини пов'язаних між собою ділових документів з архівного фонду Вінницької повітової гімназії 1832–1846 рр., об'єднаних у кілька справ, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області. Сподіваємося, це стане у нагоді тим із наших колег, хто у своїй дослідницькій практиці не цурається користуватися збільшувальним склом «мікроісторії» для кращого розуміння сутності культурно-історичних макропроцесів.

Головний зміст та археографічні особливості публікованих документів такі:

1. «Справа про відкриття Вінницької гімназії з 6 грудня 1832 року, про призначених до неї чиновників та ін.» (Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 163)¹². До неї ввійшли 2 одиниці зберігання, а саме:

Документ № 1. – Копія циркулярного листа Ради імператорського Харківського університету від 13 жовтня 1832 р. стосовно реорганізації системи середніх освітніх закладів у губерніях Правобережної Украї-

⁹ Там само. С. 24–25.

¹⁰ Бойко Ю. М. Моделювання етнічної ситуації в Правобережній Україні другої половини XIX століття // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. 2022. Вип. 52. Т. 1. С. 20, табл. 1, рис. 1.

¹¹ Ретина Л. П. Теоретические новации в современной историографии // Харківський історіографічний збірник. 2010. Вип. 10. С. 10–34.

¹² Відповідні посилання наведені далі у тексті під документами.

ни, зокрема Подільській, перенесення губернської гімназії з Вінниці до м. Кам'янця-Подільського і заснування на її матеріальній базі нової Вінницької гімназії повітового рівня. У цьому ж листі повідомляється про зміни у складі навчальних предметів і матеріальне заохочення для російських вчителів, які спрямовуються на роботу в гімназіях й училищах Правобережжя, новий штат гімназій та повітових дворянських училищ, розміри жалування для їхніх співробітників, джерела фінансування. Документ складено на 8-ми аркушах цупкого паперу білого кольору чітким каліграфічним почерком. У деяких місцях скорописом чорнилами іншого кольору та олівцем зроблені примітки і позначки адресата.

Документ № 2. – Програма на відкриття гімназії в місті Вінниці 6 грудня 1832 р. – унікальний зразок офіційно затвердженого сценарію урочистого заходу в державному середньому навчальному закладі Російської імперії часів правління Ніколая I. Написано на 2-х аркушах цупкого паперу сіруватого кольору чітким каліграфічним почерком із нечисленними виправленнями скорописом чорнилами чорного кольору.

2. Справа «*Секретні папери Вінницької гімназії 1835-го і 1837-го років*» (Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436) складається з 4-х одиниць зберігання, що розкривають перед нами той бік роботи адміністрації середнього навчального закладу, який не прийнято було афішувати перед широкою публікою, а саме політичного нагляду за благонадійністю учнів та їхніх батьків.

Документ № 3. – Циркулярний секретний лист попечителя Київського навчального округу від 18 квітня 1835 р., в якому приписано директору гімназії доносити про благонадійність та здібності тих випускників, які могли б виявити бажання вступити до Університету Св. Володимира і про тих, котрі «за своїми відмінними здібностями могли б стати особливо корисними». Документ складено на офіційному бланку Київського навчального округу чітким каліграфічним почерком з одного боку аркуша. Зверху – напис скорописом чорними чорнилами про одержання і секретність документа.

Документ № 4. – Циркулярний секретний лист попечителя Київського навчального округу від 29 травня 1837 р. директору гімназії, у якому повідомляється про міркування імператора щодо моральної складової діяльності керівника навчального закладу, настільки «дорогоцінне», що з духом і змістом його повинні звірятися всі керівники освітніх закладів. Документ складено на офіційному бланку на 2-х аркушах (3-х сторінках) чітким каліграфічним почерком. Папір – білого кольору, цупкий. Зверху першої сторінки скорописом чорнилами чорного кольору позначено одержання і секретний характер документа.

Документ № 5. – Секретний циркулярний лист від 27 серпня 1837 р. попечителя Київського навчального округу директору гімназії про найвищійше веління не відпускати додому на канікули учнів «неблагонадійної поведінки та сумнівного способу мислення». Пропонується посилити таємний нагляд за учнями та їхніми батьками, доносити про результати у встановлені терміни за встановленою формою. Документ складено на офіційному бланку на 6-ти аркушах цупкого паперу білого кольору. На першій сторінці зверху скорописом чорнилами чорного кольору зроблено напис про секретність документа.

Документ № 6. – Секретний лист попечителя Київського навчального округу від 1 вересня 1837 р. директору гімназії щодо несхвальної поведінки вчительки-іноземки, яку не слід допускати до виховання юнацтва. Документ складено на офіційному бланку чітким каліграфічним почерком. Зверху сторінки – скорописне позначення про одержання документа.

3. Справа «Секретні папери Вінницької гімназії за 1846 рік» (Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445) складається з 5-ти од. зб., що охоплюють період березня-грудня 1846 р. 4 документи заслуговують нашої уваги.

Документ № 7. – Секретний лист на бланку попечителя Київського навчального округу від 2 березня 1846 р. із приводу заворушень у сусідній Галичині та переліком запобіжних заходів щодо недопущення впливу цих подій на шкільне юнацтво. Написано чітким канцелярським почерком на 3-х аркушах з обох боків, папір – білий високоякісний, зверху першої сторінки – приписка від руки чорними чорнилами про одержання.

Документ № 8. – Секретний лист попечителя Київського навчального округу від 9 березня 1846 р. директору гімназії з інформацією про розпорядження Міністра народної освіти у зв'язку з заворушеннями у Кракові та Галичині посилити нагляд за дисципліною серед учнів. Документ складено на офіційному бланку навчального округу, з обох боків, папір – білий якісний, почерк – чіткий канцелярський. Зверху на першій сторінці – напис скорописом чорними чорнилами про одержання.

Документ № 9. – Лист управителя канцелярії округу на офіційному бланку попечителя Київського навчального округу від 5 квітня 1846 р. директору гімназії стосовно того, яким чином слід пришвидшити проходження конвертів із секретною інформацією на ім'я попечителя через Київську поштову контору. Викладено чітким каліграфічним почерком. На першій сторінці – 2 приписки скорописом, здійснені різними особами: одна – на широкому лівому полі під вихідними даними бланку «до відома», інша – зверху аркуша скорописом чорними чорнилами про одержання.

Документ № 10. – Секретний лист попечителя Київського навчального округу директору гімназії від 20 грудня 1846 р. стосовно зухвалої

витівки учня 5-го класу Ролле¹³. Пан попечитель, посилаючись і на думку генерал-губернатора, натякає директору про недоцільність зайвого акцентування уваги сторонніх на вчинку школяра. Документ складено на офіційному бланку з обох боків аркуша. Почерк – чіткий, розбірливий, не схожий на канцелярський. У верхній частині скорописом чорними чорнилами – відмітка про одержання.

Вважаємо за доцільне супроводити текст останнього документа фрагментом зі спогадів про означену подію одного з її очевидців – Михайла Корнійовича Чалого (1816–1907), відомого українського педагога і громадського діяча, першого біографа Тараса Шевченка, на той час – учителя російської словесності Вінницької повітової гімназії: «Попередню освіту він [Ролле] одержав у гімназії Немирівській і був у числі [моїх] найулюбленіших учнів: я його чудово пам'ятаю як обдарованого хлопчика, а подібних вихованців директор Зимівський терпіти не міг, і тому Ролле, дійшовши до 5 класу, повинен був перебраться до Вінницької гімназії, але й тут йому не поталанило. Вчитель [французької мови] Грас, увійшовши одного разу до класу, побачив на дошці великими літерами написану фразу «Vive la liberté». Не кажучи ні слова, він повернувся назад і доповів директору, що в гімназії готується революція. Винуватцем цих пустощів виявився Ролле, але директор сприйняв це не як пустощі, а як політичний злочин¹⁴ і, заточивши революціонера до карцеру, доніс Бібікову, котрий, однак, не надав особливого значення школярському вибрику учня і до двотижневого заточення у карцері звелів додати ще два тижні¹⁵. На тому справа й скінчилася»¹⁶.

Як бачимо, відібрані для цієї публікації архівні документи об'єднують важлива спільна риса – зміна ідеологічної парадигми в освітянському просторі Правобережної України після 1830 р. під жорстким тиском

¹³ Ролле (Rolle) Юзеф-Антоній Аполінарій (псевд. – Д-р Антоній І; 1829–1894) – польський історик, письменник, за фахом – лікар.

¹⁴ Беручи до уваги зміст секретних документів № 7, 8, 9, про які не міг знати вчитель М. Чалий, ми розуміємо напружену реакцію пана директора навчального закладу на забавки вундеркінда Ролле.

¹⁵ Як видно з документа № 10, насправді було дещо інакше і нещасного пустуна Ролле місяць у карцері ніхто тримати не збирався. Схоже, що генерал-губернатору Д. Г. Бібікову та попечителю округу О. С. Траскіну зовсім ні до чого був зайвий розголос про неповнолітнього поляка-«революціонера» з повітової гімназії і вони «натисли» спільним авторитетом на занадто похливого провінційного чиновника. Але справу так не полишили, і в середині 1847 р. гімназія разом з усіма учнями та вчителями опинилася у містечку Біла Церква Канівського повіту більш спокійної Київської губернії. Її директором у 1861–1869 рр. став сам М. К. Чалий.

¹⁶ Цит. за: Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. № 12(47). С. 338–339.

бюрократичної машини Російської імперії, що показано через повсякденне життя та клопоти Вінницької повітової гімназії 30-х – 40-х років XIX ст. Крок за кроком, із року в рік посилюється гоніння на вільнодумство, насаджується підозрілість, доносництво, чиношанування, принижується гідність вчителів, учнів та їхніх батьків, без огляду на те, що більшість із них були дворянами. Сама гімназія, як і вся система освіти, перетворюється на форпост культурної русифікації та деполонізації краю з метою запобігти поширенню польського, а згодом й українського національно-визвольних рухів на теренах Правобережної України.

Документи подаються в перекладі автора публікації українською мовою з максимально можливим збереженням оригінального канцелярського стилю та офіційної термінології першої половини XIX ст., як це передбачено чинними нормативами передачі тексту і перекладу іншомовних документів¹⁷.

Документ № 1

1832 р., жовтня 13. – Циркулярний лист № 598 Ради імператорського Харківського університету директору училищ Подільської губернії Телешову Ф. Я. стосовно реорганізації системи середніх освітніх закладів у губерніях Правобережної України, у т. ч. у Подільській

Його екселенція п[ан] попечитель Харківського навчального округу¹ в поданні 7 жовтня повідомив Раді розпорядження, що надійшли у наслідок найвищого його імператорської величності веління щодо нового облаштування навчальних закладів у Подільській губернії; вони полягають в наступному.

I.

Государеві імператору благовзводно було вказати його світлості² вимагати від генерал-губернатора Київського, Волинського та Подільського³ його думки відносно пропозиції його екселенції п[ана] попечителя відносно визначених його екселенцією місць для заснування училищ. Думка п[ана] генерал-губернатора відрізнялася від пропозиції п[ана] попечителя, між

¹⁷ Себта Т. М. Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: [б. в.], 2008. С. 24–28.

* * *

¹ Філатєв Володимир Іванович (1778–1842) – попечитель Харківського навчального округу у 1830–1834 рр. Дійсний статський радник, титулувався «ваша екселенція».

² Йдеться про Міністра народної освіти князя Лівена Карла Андрійовича (1767 – 1844), Міністр з 25.04.1828 р. до 18.03.1833 р.

³ Левашов Василь Васильович (1783–1848), у 1832–1835 рр. – Київський військовий та Подільський і Волинський генерал-губернатор, у майбутньому – голова Державної ради і Комітету міністрів.

іншим, лише стосовно кількості повітових училищ, які передбачалося відкрити у кожному місті, якщо виникне [така] можливість з огляду на тамтешні обставини. Проте цій помір [інших] його пропозицій заважає, з одного боку, брак доходів від загального посезуїтського капіталу, за рахунок якого утримуються навчальні заклади Волинської та Подільської губерній, а витрати на збільшення кількості училищ в Київській [губернії] мали б лягти на Державне казначейство; а з іншого [боку] – загальний брак російських вчителів, якими слід забезпечити означені навчальні заклади⁴.

Про це його світлість мав щастя доповісти государеві імператору; його імператорська величність, побачивши з цієї найпідданішої його світлості доповіді причини, що є на заваді повному запровадженню пропозиції п[ана] генерал-губернатора, найвище звеліти його світлості зволив, щоб наперед визначений устрій училищ приведений був до виконання на підставі його світлості думки.

Думка його світлості з цього приводу була такою:

По Подільській губернії⁵

1. Внаслідок найвищої волі, губернську гімназію перевести з Вінниці у Кам'янець-Подільський, скасувавши Кам'янецьке училище з тієї причини, що у гімназії два нижчих класи становлять предмети повітового училища.

2. У Вінниці заснувати другу гімназію, оскільки губернське місто Кам'янець на краю губернії, а Вінниця більше в осередді [її] перебуває.

По цьому усі інші бувші у цій губернії училища, утримувані як урядом, так і ченцями, скасувати.

Оскільки в Подільській губернії визначається мати лише дві гімназії, то створення там у майбутньому нових повітових училищ відкласти до [більш слушного] часу, а засновувати їх по мірі можливих доходів від загального едукативного фондуша.

3. За Статутом навчальних закладів бувшого Віленського навчального округу, до якого училища волинські та подільські належали раніше, предмети навчання в гімназіях та повітових училищах незрівнянно перевершують належні в російських цього роду закладах, перевага ж особливо в повітових училищах така, що учні поступали з них не в гімназії, а безпосередньо до університету.

Невідповідність тут очевидна, оскільки, якщо в повітових училищах навчають тим самим, або майже тим самим предметам, що і в гімназіях, то ці останні стають непотрібними і навпаки, а звідси государеві імператору благозавгодно було найвище зволити [підтримати] пропозицію п[ана] попечителя, щоби в гімназіях і повітових училищах означених двох губерній введені були предмети навчання за Статутом російських навчаль-

⁴ Тут і далі у тексті частини речень, що містять згадки про російських вчителів, взяті у дужки олівцем. Скоріш за все, це зроблено новопризначеним директором гімназії Г. М. Фовіцьким у процесі підготовки до оголошення змісту документа на урочистому святі на честь відкриття закладу 6 грудня 1832 р. (див. далі Програму заходу).

⁵ Підкреслено відправником.

них закладів 1828 р.⁶, але з тим, щоб серед предметів навчання не було польської мови, якій учні можуть навчатися власним коштом, якщо забажають.

4. Більше того, його світлість удостоївся одержати найвище благовоління повітові училища утворити подібно до Білоруського округу, тобто двох родів, одні для дворян, інші для жителів інших станів. У перших, крім предметів за Статутом 1828 року, викладати Закон Божий римо-католицького віросповідання та мову латинську, а в останніх не викладати ці предмети як непотрібні для тамтешніх мешканців нижчого стану, сповідуючих віру православну, або належних до греко-уніатського обряду. Проте цього роду училища засновувати на розсуд попечителя навчального округу та з огляду на стан фондушевого капіталу.

5. Жалування у гімназіях та повітових училищах цих двох губерній, Подільської та Волинської, залишити таким як є, по-перше, тому що воно визначене вже з давніх часів і, по-друге, щоб тим залучити туди російських вчителів із належними здібностями. Пропозиція ця удостоїлася найвищого схвалення.

Його світлість приєднав до цього його екселенції п[ану] попечителю копії з проєкту штату для гімназій і повітових училищ у Волинській та Подільській губерніях.

II.

Про чернечі [монастирські] повітові училища

Государ імператор найвище веліти зволив чернечі повітові училища в усіх трьох губерніях (Київській, Подільській, Волинській) і таку ж гімназію у Меджибожі скасувати зовсім, про що його світлість повідомив Міністру внутрішніх справ та генерал-губернатору Левашову.

III.

Про парафіяльні училища

З пропозиції п[ана] Міністра народної освіти його екселенції п[ану] попечителю відомо вже, що усі парафіяльні училища в трьох губерніях (Київській, Волинській, Подільській), утримувані римо-католицьким та уніатським білим і чорним духовенством та поміщиками, скасовані у наслідок найвищого веління.

У всепідданішій п[ана] Міністра народної освіти доповіді його світлість просив найвищого дозволу замість названих училищ у Волинській та Подільській губерніях завести з часом і виключно для викладання російської граматики, російського Катехізису й арифметики при церквах греко-російського віросповідання [училища], віддавши їх під нагляд парафіяльних священників, оскільки цим тільки засобом можна буде тамтешній нижчий клас народу корінного російського відторгнути з рук духовенства західної церкви. Оскільки і на цю пропозицію надійшов найвищий дозвіл, то п[ан] Міністр народної освіти увійде з цього приводу у зносини з ким належить [за інстанцією].

⁶ Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов Санктпетербургского, Московского, Казанского, Харьковского. СПб: Тип. департамента народного просвещения, 1829. С. 21–115.

Рада Університету, даючи Вам знати про вище викладені найвище затвержені пропозиції стосовно облаштування навчальних закладів Подільської губернії, додає також до відома і копію штату для гімназій і повітових училищ Подільської та Волинської губерній.

**Штат гімназіям
Волинської та Подільської губерній**

	Кількість людей	Жалування сріблом	
		одному	усім
Директор	1	—»—	800
Інспектор	1	—»—	400
Старших вчителів у відповідності до статуту російських навчальних закладів 1828 року	6	400	2400
Законовчитель грецького віросповідання	1		400
Римо-католицького	1		400
Молодших вчителів	3	300	900
1. Російської граматики			
2. Німецької мови			
3. Французької мови			
Вчитель малювання, чистописання і креслення	1	—»—	300
На бібліотеку та зібрання інструментів	—	—	?40
На утримання будинку, служителів та інші видатки	—»—	—»—	680
Разом	14	—»—	6020
Потрібні кошти на двох канцелярських служителів, одного вищого, а іншого нижчого розряду, на нагороди учням, на роз'їзди директору та на канцелярські припаси використовуються з 1000 рублів сріблом, щорічно спрямовуваних до кожної гімназії на надзвичайні по училищах кожної губернії витрати			

**Штат повітовим училищам
Волинської та Подільської губерній
(для дворян)**

	Кількість людей	Жалування сріблом	
		одному	усім
Наглядач зі штатів кожного училища вчителів, йому додаткового жалування	—>—	—>—	80
Вчителів наук	3	300	900
1. Арифметики та географії			
2. Історії та географії			
3. Латинської мови			
Законовчитель греко-російського віросповідання, який викладає і російську мову	1	—>—	350
Законовчитель римо-католицького віросповідання	1	—>—	300
Вчитель малювання	1	—>—	100
На навчальні посібники та утримання будинку	—>—	—>—	400
Разом	6	—>—	2130
 Для нижчого стану			
Утворюються так само за виключенням учителя латинської мови 300 [рублів], законовчителя римо-католицького віросповідання 300 [рублів]			
Разом	—>—	—>—	1530
 Потрібні кошти на роз'їзди наглядача та на винагороди учням використовуються з 100 рублів сріблом, щорічно спрямовуваних до кожної дирекції училищ на надзвичайні видатки по училищах			

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 163. Арк. 2–9. Копія.

⁷ Зверху над словом «географії» виправлено олівцем [гео]«метрії».

Документ № 2

1832 р., грудень 6. – Програма на урочисте відкриття гімназії в місті Вінниці

Найрадісніший день 6-го числа цього [року] грудня, з нагоди урочистостей високого тезоіменування всеавгустішого помазаника найблагодішого государя імператора Ніколая Павловича, найулюбленішого монарха нашого, визначений, за розпорядженням вищого училищного керівництва, на освячення урочистого відкриття Вінницької гімназії, чим і здійснюється до виконання найвища на те воля.

Урочисте з цього приводу зібрання у той день відбуватись має в приміщеннях гімназії після богослужіння і молебну, за встановленням у це свято творимого у Божих храмах, і почнеться перед полуднем об 11-й годині.

Після зібрання усіх до зали буде проспівано псалом «Днесь благодать Святого Духа нас собра», а потім відбудеться [діяство] у такому порядку:

- 1) Пристойний на цей випадок молебен з водосвяттю.
- 2) Зачитування надісланих від вищого керівництва приписів, що містять якнайвище веління про відкриття гімназії, так й інших із цього приводу розпоряджень.
- 3) Зачитування деяких статей з Статуту для училищ, найвище затверженого у 8-й день грудня 1828 року.
- 4) Склад гімназійного керівництва та вчителів.
- 5) Виголошення промов:
 - а) Директором.
 - б) Інспектором.
 - в) Вчителем Ягеллоном.
 - г) Законовчителем.
- 6) На закінчення проспівано буде <...>⁸ та виголошено многоліття⁹ про здоров'я та довгодення¹⁰ августішого покровителя вітчизняної просвіти.

[Начерк виступу директора до п. 2) Програми (?)]

На підставі найвищого його імператорської величності веління, оголошеного Міністром народної просвіти його світлістю паном генералом від інфантерії князем Лівеном попечителю імператорського Харківського університету і навчального округу пану дійсному статському раднику Філатьеву, відкривається знову гімназія у місті Вінниці. За розпорядженням вищого училищного керівництва, визначено відкрити ону цього 1832 року грудня 6-го числа, у сьогоднішній день найрадіснішої урочистості з нагоди високого тезоіменування благодішого самодержавнішого великого государя імператора Ніколая Павловича, самодержця всеросійського, найулюбленішого монарха нашого, що при дійсному урочистому нашому тут зібранні і приводиться на виконання оголошенням як найвисокішого його імператорської величності веління, так й інших приписів, розпоряджень і постанов з цього предмету,

⁸ Далі у тексті над закресленим ~~Царю Небесний~~ написано нерозбірливо почерком директора гімназії Г. М. Фовіцького іншу назву релігійного піснеспіву.

⁹ В оригіналі – «многолетие».

¹⁰ В оригіналі – «многодневие».

у тому порядку, в якому вони надходили на ім'я директорів училищ Подільської губернії та Вінницької гімназії.

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 163. Арк. 10–12. Оригінал.

Документ № 3¹¹

1835 р., квітня 18. – Циркулярний секретний лист № 21 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії з вказівкою надавати відомості про благонадійність і здібності тих випускників, які могли б виявити бажання вступити до Університету Св. Володимира

Пропоную Вашому високоблагородію при щорічному випуску учнів із 7-го класу гімназії зверх свідоцтв, що видаються на підставі існуючих постанов, доносити мені усі подробиці щодо здібностей, поведінки та способу мислення учнів, котрі випускаються, особливо тих, що могли б поступити до Університету св. Володимира і з них перш за все про тих, які могли б виявити бажання поступити до нього на казенний кошт. При цьому Ви не полишайте викласти і про тих учнів, які за своїми відмінними здібностями могли б стати особливо корисними.

Попечитель¹² (підпис)

Старший письмоводитель (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436. Арк. 1–2. Оригінал.

Документ № 4¹³

1837 р., травня 29. – Циркулярний секретний лист № 27 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії, у якому повідомляється про міркування імператора щодо моральної складової діяльності керівника навчального закладу

П[ан] Міністр народної освіти¹⁴ пропозицією від 11 цього [року] травня за № 600 повідомив мені, що при доведенні до відома його імператорської величності про деякі негаразди у керівництві одним із навчальних закладів, государ імператор зволив власноруч накреслити наступне: «Посада начальників навчальних закладів ніяк не може бути порівняна з іншими, у більшій частині інших [керівних] посад можна інколи допускати терпимість¹⁵ у спо-

¹¹ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 1. Одержано 27 квітня 1835. *Циркулярно Секретно.*

¹² Брадке Єгор Федорович (1796 – 1862) – попечитель Київського навчального округу (1832–1844). Безпосередньо займався переміщенням до Києва Кременецького ліцею і організацією на його основі Університету св. Володимира.

¹³ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 2. Одержано 8 червня 1837. *Циркулярно Секретно.*

¹⁴ Уваров Сергій Семенович, граф (1786 – 1855) – російський державний діяч, Міністр народної освіти (1833–1849), почесний член (1811) і президент (1818–1855) Російської академії наук.

¹⁵ Підкреслено адресатом.

діванні виправлення від [набуття] навичку, в навчальних же закладах це ніяк не можливо, оскільки недоліки начальника постійно обертаються на шкоду виховуваним, то усяке зволікання в призначенні гідного начальника тягне за собою згубні наслідки для дітей, за яких ми повинні відповідати батькам». До цього його ексценція додав, що вважаючи за обов'язок конфіденційно повідомити мені це і сильне, і міцне викладення правила, в істинності якого ми усі, безумовно, переконані, але від суворого дотримання якого ми інколи відхиляємося або з причини зайвої поблажливості, або з інших обставин, що можуть затьмарювати тимчасово і користь, і вимоги служби, він, п[ан] Міністр, повністю впевнений, що прийнявши з благоговінням до керівництва цей дорогоцінний вислів августішого монарха, усі начальники за відомством міністерства народної освіти, звіряючись з духом і змістом оною, вірніше досягати будуть цілей спільних зусиль наших.

Про таку пропозицію мені [від] Міністра народної освіти я маю честь повідомити Вашому високоблагородію до особистого Вашого відома та керівництва.

Попечитель (підпис)

Старший письмоводитель (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436. Арк. 3–4. Оригінал.

Документ № 5¹⁶

1837 р., серпня 27. – Циркулярний секретний лист № 50 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії про заборону відпускати додому на канікули учнів «неблагонадійної поведінки та сумнівного способу мислення», або якщо їхні батьки чи родичі відомі як неблагонадійні

Від 20-го цього [року] серпня за № 3525-м оголошено Вашому високоблагородію найвище веління, щоб учнів неблагонадійної поведінки та сумнівного способу мислення у домашні відпустки не звільняти.

На доповнення цьому маю честь повідомити Вашому високоблагородію, що государ імператор найвище звелів, аби ті з учнів, яких батьки та родичі за достовірними повідомленнями, що надходять, виявляться неблагонадійного способу мислення, або котрі одержують вдома відверто шкідливі спрямування, так само у домашні відпустки звільнювані не були.

У наслідок такого найвищого веління пропоную Вашому високоблагородію до точного і безумовного виконання:

1. Мати неослабне спостереження за учнями довіреної Вам дирекції та, дізнавшись про таких, котрі або сумнівної поведінки, або висловлюванням хибного способу думок звертають на своїх батьків підозру [щодо] неправильного їхнього домашнього виховання¹⁷, збирати з-під руки [таємно] відомості

¹⁶ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 7. Секретно Циркулярно.

¹⁷ В оригіналі – «образования».

про таких [учнів] батьків і родичів, не входячи у які-небудь офіційні зносини і тримаючи цей даний Вам припис у повній¹⁸ таємниці.

2. Раз на рік до 1-го травня Ви зобов'язані надавати мені список вихованців усієї дирекції, котрих батьки або родичі визнаються Вами неблагонадійного способу мислення, за доданою формою літ. «А» та чекати подальшого мого розпорядження. Тим же з них, котрі не відпущені Вами на підставі припису від 20-го серпня за власною їх неблагонадійністю, Ви зобов'язані надати мені список до 1-го липня за формою літ. «В».

3. Одержаний Вами, згаданий у 2-му пункті, перед літніми вакаціями дозвіл мій¹⁹ повинно вже прийняти до керівництва при відпуску учнів на весь рік; якщо ж Ви визнаєте за потрібне яку-небудь зміну чи доповнення, то зобов'язані увійти [з цим] в особливе до мене подання.

4. У цьому році подання списків за формою літ. «А» та «В» призначається до 1 листопада.

Попечитель (нідпис)

Старший письмоводитель (нідпис)

Форма літер. «А»

Список

учнів дирекції №№ гімназії, котрі не можуть бути звільнені у відпустки через неблагонадійність тих осіб, до яких [вони] бажають бути відпущеними

Імена та прізвища учнів	Скільки років в училищі знаходиться	Якого віку	У якому класі	Якого віросповідання	Звання ²⁰ , імена та прізвища батьків та вік, де проживають: губернія, повіт, поселення	До батьків чи інших осіб, до кого не відпускаються та за якими саме причинами
Учні гімназії NN..... Учні NN училища NN..... і т.п.						Пояснюючи у подробицях обставини, за якими ті особи вважаються неблагонадійними

Управитель канцелярії (нідпис)

Столоначальник (нідпис)

¹⁸ Підкреслено укладачем документа.

¹⁹ Укладачем документа допущено неточність, оскільки у п. 2 про такий дозвіл згадка відсутня.

²⁰ Соціально-становна приналежність.

Форма літер. «В»

**Список
учнів дирекції №№ гімназії, котрі не звільняються
у відпустки через їхню неблагонадійність**

Імена та прізвища учнів	Скільки років в училищі знаходиться в училищі	Якого віку	У якому класі	Якого віросповідання	Звання, імена та прізвища батьків та вік, де проживають: губернія, повіт, поселення	Причина, за якою учень не звільнений [у відпустку]
Учні гімназії NN..... Учні NN училища NN..... і т.п.						Пояснюючи у подробицях, чому він вважається неблагонадійним

Управитель канцелярії (підпис)
Столоначальник (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436. Арк. 5–8. Оригінал.

Документ № 6²¹

1837 р., вересня 1. – Циркулярний секретний лист № 64 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії про заборону іноземці Августині Мемель отримувати роботу з навчання і виховання дітей

У наслідок одержаного мною від п[ана] Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора повідомлення про несхвальність у моральних якостях іноземки Августини Мемель, я пропоную Вашому високоблагородію спостерігати по довірній Вам дирекції, щоб названа Мемель не була допущена ні до навчання, ні до виховання юнацтва, ні у приватних пансіонах, ні у приватних домах [родинах].

Попечитель (підпис)
Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436. Арк. 9. Оригінал.

²¹ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 8. Одержано 14 вересня 1837. Секретно.

Документ № 7²²

1837 р., березня 2. – Циркулярний секретний лист № 6 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії з приводу заворушень у сусідній Галичині та переліком запобіжних заходів щодо недопущення їх впливу на шкільне юнацтво

П[ан] генерал-губернатор²³ від 28 лютого за № 141 повідомив мене²⁴, що у Кракові та Галіції у недавній час виникли заворушення²⁵: натовпи людей, що одержали назву розбійників, вчинили збурення та їх змушені були замирювати збройною силою. Польські зловмисники забажали подібні дії [вчинити] і в керованих ним, п[аном] генерал-губернатором губерніях, ось чому він, прийнявши зі свого боку належні заходи перестороги, просить мене видати розпорядження, щоб ніхто з тих, хто навчається у навчальних закладах, не міг бути залучений до будь якого політичного заходу, не був би спокушений [за] недосвідченістю у справі злочину та щоб взагалі в учбових закладах зберігався досконалий порядок і спокій.

Визнаючи потрібним для досягнення цієї мети посилити нагляд за учнями, переважно за дорослими, і особливо за тими з них, котрі за способом мислення, за слабкістю характеру, або за схильністю захоплюватися чужими думками, будуть визнані Вами менш благонадійними, я пропоную:

1) Звертати постійну, пильну та неусипну увагу на спосіб мислення учнів, які проживають у спільних квартирах, таємно і особливо для них непомітно слідкувати за усіма їхніми вчинками, розмовами та намірами, віддавати їх від усіляких зносин із сторонніми для закладів особами та, у разі необхідності, дозволяти їм побачення з відвідувачами (за винятком батьків), не інакше, як у присутності наглядача. У випадку, якби у комусь [з них], поза сподіваннями, виявились злі наміри, то таких негайно піддавати арешту, не оголошуючи однак справжньої причини, знаходячи для того пристойний привід, щоб запобігти розголосу, і про таких негайно доносити мені на підставі 5 пункту цієї пропозиції. Загалом, чинити у такому випадку якомога обережніше.

2) Відвідувати, наскільки можливо, частіше учнів, які проживають у батьків і родичів і спостерігати за усіма їх діями, зв'язками та знайомствами, порівнявши [більш] ранні зв'язки з теперішніми, звернувши увагу на нові знайомства, намагаючись попередити і присікти усілякі зносини з особами, які можуть мати шкідливий на них вплив. Якщо ж будь-кого поведінка

²² На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 1. Одержано 8 березня 1846. Секретно.

²³ Бібіков Дмитро Гаврилович (1792 – 1870) – Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатор у 1837–1852 рр.

²⁴ Складено від імені Траскіна Олександра Семеновича (1803–1855) – генерал-майора Свити його імператорської величності, попечителя Київського навчального округу в 1846–1848 роках.

²⁵ Т. зв. «Галицька різанина» лютого-березня 1846 р. Див.: Штруве К. Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії // Україна. Процеси націотворення / упоряд. А. Каппелер; пер. з нім. Київ: К.І.С., 2011. С. 169.

виявиться сумнівною, то [необхідно] вжити секретних заходів із виявлення його вчинків, негайно мені [про це] доносячи, як про вжиті заходи, так і про саму виниклу підозру.

3) Найсуворіше спостерігати, щоб усі учні постійно відвідували класи та не залишалися у них без вчителів або наглядачів, а про тих, кого не було на лекціях, негайно дізнаватися з детальним роз'ясненням, де і як вони провели навчальний час.

4) Обов'язок відвідування учнівських квартир покладається на інспектора та наглядачів під особистим Вашим спостереженням і відповідальністю. Для допомоги інспектору у нагляді за приватними квартирами доручаю Вам, якщо визнаєте потрібним, запросити вчителів, серед яких найбільш старанні та діяльні без сумніву приймуть на себе очікуване від них сприяння на час, вірогідніше за все, не тривалий.

5) У разі всіх надзвичайних випадків негайно ж донести мені з естафетою²⁶, або через посильних, а між тим прийняти необхідні на Ваш погляд заходи щодо усунення порушення. Видатки на естафети відносити на кошти спільних квартир.

6) ²⁷Донести мені з естафетою: чи мають вплив на учнів означені вище події та взагалі про настрої, схильності й спрямування думок вихованців і про це доносити мені постійно щотижня, рівно як і про благополуччя закладу в цілому.

Цей мій припис має бути збережений, по можливості, у повній таємниці.
<...>²⁸

Оскільки наглядач ввіреної Вам гімназії Римхевич має польське походження, то я прошу Вас повідомити мені з першим донесенням естафетою: чи знаходите Ви можливим покласти на його старанність і благонадійність у цих обставинах, чи визнаєте за краще замінити його на російського чиновника і, у такому випадку, чи не маєте Ви на прикметі надійного і вправного кандидата для цієї посади.

На закінчення я прошу Вас найпокірніше не обмежуватися зробленими мною вказівками, не пропускати повз увагу нічого, [що] за обставинами стане корисним задіяти для огороження довірених Вам закладів від неприємних подій, маючи на увазі неминучу Вашу відповідальність за усякий безлад, але всіляко уникаючи, одначе, гласності дій та остерігаючись рішучих і явних заходів до тих пір, поки переконання у важливості події не доведе їх необхідності.

Управитель²⁹ округом (підпис)

Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445. Арк. 2–4. Оригінал.

²⁶ Тут і далі у документі підкреслення зроблені адресатом.

²⁷ Текст пункту виділено фігурною дужкою адресатом.

²⁸ Далі – не зовсім розбірливо. Йдеться, скоріш за все, про номерний бланк казенної подорожної для естафети, який у разі невикористання просять повернути.

²⁹ Так в оригіналі (рос. «управляющий»).

Документ № 8³⁰

1846 р., березня 9. – Секретний лист № 24 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії з інформацією про розпорядження Міністра народної освіти посилити нагляд за дисципліною серед учнів у зв'язку із заворушеннями у Кракові й Галичині

У наслідок відомих Вам з припису мого від 2 березня цього року заворушень, що відбуваються у Кракові та Галиції, п[ан] Міністр народної освіти від 23 лютого цього року за № 274 просить мене покласти за обов'язок начальника закладів і, особливо у прикордонних губерніях, звертати найпильнішу увагу на внутрішній та зовнішній порядок у них, посилити нагляд за дисципліною серед учнів, охоронити їх від усіляких неблагоприємних, а тим паче злочинних навіювань і ретельно запобігати як у середині самих закладів, так і за їх межами усяким спробам спокусити шкільне юнацтво³¹ [відійти] від навчальних занять до задумів політичних.

Про таке розпорядження п[ана] Міністра народної освіти повідомляю Вашому високоблагородію для точного і неухильного виконання на додаток до попереднього мого від 2 березня за № 6.

Управитель округом (підпис)

Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445. Арк. 5. Оригінал.

Документ № 9³²

1846 р., квітня 5. – Секретний лист № 57 управителя канцелярії округу на офіційному бланку попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії стосовно пришвидшення проходження конвертів із секретною інформацією на ім'я попечителя через Київську поштову контору

Усі секретні конверти, що адресуються п[ану] попечителю округу від підвідомчих осіб, за одержанням у тутешній губернській поштовій конторі, видаються не інакше, як під розписку чиновника канцелярії за довіреністю, зробленою на надісланих конторою повідомленнях [про надходження]. Ось чому одержання конвертів із написом «секретно» значно затримується. Для усунення цього, п[ан] попечитель наказати зволив, щоб на майбутнє, при відправленні його ексценції секретних повідомлень, на конвертах не робити напис секретно, а замінювати його написом у власні руки³³.

³⁰ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 3. Одержано 23 березня 1846. Секретно.

³¹ В оригіналі рос. «учащееся юношество».

³² На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 4. Одержано 13 квітня 1846. До відома.

³³ Усі підкреслення в тексті документа зроблені адресатом. Постановка самого питання вказує на те, що канцелярія навчального округу працювала у секретному режимі не менш активно, ніж в офіційному.

Про такий наказ п[ана] попечителя маю честь повідомити Вашому високоблагородію для належного з Вашого боку найсуворішого виконання.

Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445. Арк. 6. Оригінал.

Документ № 10³⁴

1846 р., грудня 20. – Секретний лист № 106 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії стосовно зухвалої витівки учня 5-го класу гімназії Ролле

У наслідок донесення Вашого високоблагородія від 15 грудня за № 938, одержаного мною з естафетою, про звільнення з гімназії учня V класу Ролле за написання ним на дошці «Vive la liberté», маю честь повідомити, що оскільки у цій витівці Ролле, за здійсненим Вами розслідуванням, жодного злого наміру не простежується та оскільки цей учень і раніше, за Вашим спостереженням, засудливого способу мислення ніколи не виявляв, то я, у відповідності з думкою п[ана] генерал-губернатора, знаходжу звільнення Ролле з гімназії занадто суворим покаранням і тому прошу Вас, залишивши його у гімназії, окрім утримання в карцері, до якого він посаджений за Вашим розпорядженням, покарати його ще й позбавленням права відпустки на свято Різдва Христового та залишенням у спільній квартирі на весь час свят під суворим наглядом, покладаючи на нього навчальні заняття.

Свити його імператорської величності
генерал-майор³⁵ (підпис)
Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445. Арк. 8. Оригінал.

REFERENCES

1. Bodnar, A. M. (2011). Istoriohrafia ta dzherelna baza ohliadu osvitynih zakladiv na Podilli naprykintsi XVIII – p.p. XIX st. [Historiography and source base of the survey of educational institutions in Podillia at the end of 18th – f.p. 19th century.]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 4, 40–49. [in Ukrainian].
2. Bohatchuk, S. S. (2017). Rozvytok osvity Podilskoho kraiu v pershii polovyni XIX st. [The development of education in the Podillia Region in the first half of the 19th century]. *Hileia*, 12 (127), 19–22. [in Ukrainian].
3. Boiko, Yu. M. & Levchuk, K. I. (2022). *Lisostepova Ukraina naperedodni velykykh reform 19 stolittia: Naseleattia, suspilstvo, osvita u dzerkali statystyky* [Forest-steppe Ukraine on the eve of the great reforms of the 19th century: Population, society, education in the mirror of statistics]. Vinnytsia. [in Ukrainian].

³⁴ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 7. Одержано 28 грудня 1846. Секретно.

³⁵ Єдиний випадок, коли попечитель Київського округу О. С. Траскін у листі до директора повітової гімназії підписався своїм придворним чином.

4. Boiko, Yu. M. (2022). Modeliuvannya etnichnoi sytuatsii v Pravoberezhnii Ukraini druhoi polovyny XIX stolittia [Modeling the ethnic situation in the Right-Bank Ukraine by the second half of the 19th century] // *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivnyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Ivana Franka*, 52 (Vol. 1, pp. 18–30). [in Ukrainian].
5. Keppen, P. I. (1852). *Ob etnograficheskoy karte Yevropeyskoy Rossii Petra Keppena, izdannoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom* [On the ethnographic map of European Russia by Peter Keppen, published by the Imperial Russian Geographical Society]. SPb. [in Russian].
6. Krykun, M. (2012). Sotsialna struktura Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII stolittia (za Piatoiu reviziieiu). *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI – XVIII stolittiakh: Statti i materialy* [Voivodeships of the Right-Bank Ukraine in the 16th – 18th centuries according to the Fifth Revision: Articles and materials]. Lviv. Pp. 580–588. [in Ukrainian].
7. Medvid, L. A. (2003). *Istoriia natsionalnoi osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini* [History of national education and pedagogical thought in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Mylko, V. I. (2015). Systema upravlinnia himnaziinoiu osvitoiu v Rosiiskii imperii (na prykladi ukrainskykh mist XIX – pochatku XX st.) [The management system of gymnasium education in the Russian Empire (on the example of Ukrainian cities of the 19th – early 20th centuries)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 24, 175–195. [in Ukrainian].
9. Mylko, V. I. (2015). Povitovi uchylshcha Ukrainy: merezha, finansuvannia, systema upravlinnia (1804 – 1849 rr.) [District schools of Ukraine: network, financing, management system (1804 – 1849)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 18, 148–163. [in Ukrainian].
10. Pryshchepa, O. P. (2019). «Mistsia zustrichi»: kulturne dovkillia mist Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [«Meeting Places»: cultural environment of the cities of the Right Bank of Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th century)]. Rivne. [in Ukrainian].
11. Repina, L. P. (2010). Teoreticheskiye novatsii v sovremennoy istoriografii [Theoretical innovations in modern historiography]. *Kharkivskiy istoriohrafichnyi zbirnyk*, 10, 10–40. [in Russian].
12. Rittikh, A. F. (1864). *Atlas narodonaseleniya Zapadno-russkogo kraia po ispovedaniyam* [Atlas of the population of the Western Russian region according to confessions]. SPb. [in Russian].
13. Sebta, T. M. (2008). Metodichni rekomendatsii do vydannia inshomovnykh pysemnykh dzherel XIX – pochatku XX st. [Methodical recommendations for the publication of foreign language written sources of the 19th – early 21st centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Sesak, I. V. (2011). Navchalni zaklady na Podilli naprykintsi XVIII – pershii tretyni XIX st. [Educational institutions in Podillia at the end of the 18th – the first third of the 19th century]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 18, 3–15. [in Ukrainian].
15. Shandra, V. S. (1988). Do istorii stvorennia ta diialnosti Kyivskoho uchbovoho okruhu v 30 – 60 rr. XIX st. [To the history of the creation and activity

of the Kyiv educational district in the 1830s – 1860s]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. (Pp. 49–54). Kyiv. [in Ukrainian].

16. Shtruve, K. (2011). Seliany ta ukrainska natsiia v Avstro-Uhorskii monarkhii ta Rosiiskii imperii [Peasants and the Ukrainian Nation in the Austro-Hungarian Monarchy and the Russian Empire]. *Ukraina. Protsesy natsiotvorennia*. (Pp. 167–171). [in Ukrainian].

17. Siropolko, S. O. (2003). *Istoriia osvity v Ukraini* [History of education in Ukraine]. 2-e vyd. Lviv. [in Ukrainian].

18. *Ustav gimnazyi i uchilishch uyezdnnykh i prikhodskikh, sostoyashchikh v vedomstve universitetov Sanktpeterburgskogo, Moskovskogo, Kazanskogo, Kharkovskogo* (1829). [The charter of gymnasiums and schools of districts and parishes, which are in the department of the universities of St. Petersburg, Moscow, Kazan, Kharkov]. SPb. [in Russian].

19. Vospominaniya M. K. Chalogo (1894). [Memoirs of M. K. Chaloyi]. *Kiyevskaya starina*, 12(47), 333–348. [in Russian].

20. *Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy Imperii. Podolskaya guberniya* (1849). [Military Statistical Review of the Russian Empire. Podolska province]. (V. 10, pt. 2). SPb. [in Russian].

Yurii Boiko

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department
of Ukraine History and Philosophy,
Vinnytsia National Agrarian University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2948-9180>

**DOCUMENTS OF THE VINNYTSYA COUNTY GIMNASIUM
AS A SOURCE FOR STUDY OF RUSSIFICATION
OF SECONDARY SCHOOL EDUCATION
IN RIGHT BANK UKRAINE
(first half of the 19th century)**

Abstract. The purpose of the work is to introduce into scientific circulation important archival documents that reveal the mechanisms of the beginning of Russification of secondary school education in Right-Bank Ukraine after the defeat of the First Polish Uprising in 1830, using examples from the life of the Vinnytsia County Gymnasium, which existed in 1832-1846. **The research methodology** is in a systematic approach using elements of documentary, structural, comparative, statistical analysis of archival and printed sources. **The scientific novelty of the study** is determined, first of all, by the publication of archival documents that reveal the process of preparation of the main normative acts of the Russian Empire regarding the liquidation of the Polish and extension to the Kyiv, Volyn' and Podillia provinces of the less perfect Russian system of secondary education, the establishment of an oppressive atmosphere of secret political surveillance of students and their parents. Of particular interest is the almost panicked reaction of the higher

educational leadership to the events in Lesser Poland and Galicia in February-March 1846. Against this background, an interesting documentary example of a kind of the noble liberalism is the actual demand from the governor-general to the director of the Gymnasium, transmitted in an official manner through the trustee of the Kyiv educational district, to reinstate in it the fifth-grade student Juseph Rolle, who was expelled for writing the revolutionary slogan «Vive la liberté» on the blackboard. **Conclusions.** Each of the published archival documents is a unique testimony of the era, conveys its unique features, helps to better understand the difficult conditions in which the new intellectual elite of the new Ukrainian nation was born. **The prospect of further research consists** in the scientific processing and publication of the following materials on the history of the development of education in the Right-Bank Ukraine of the 19th century from the rich fonds of the State Archives of Vinnytsia Region.

Key words: education; Right-Bank Ukraine; Podillia province; gymnasium; Vinnytsia; document; State Archives of Vinnytsia Region.

Людмила Любарська

провідна архівістка
сектору публікації документів
відділу використання інформації документів,
Центральний державний кінофонофотоархів
України імені Г. С. Пшеничного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5076-1770>

«КАЗКА» ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА (до 115-річчя від дня народження поета)

Я – камінь з Божої праці

Годі сподіватися волі з рук будь-якого окупанта.

Лише власними силами можна збудувати Українську державу

Олег Ольжич

Його твори забороняли, наукові праці знищували, за ним полювали радянська влада й гестапо. Поет, публіцист, археолог, політичний і громадський діяч – Лелека, Костянтин, Запоточний, Кардаш, Кандиба, більше відомий як Олег Ольжич, народився 21 липня 1907 р. у Житомирі в родині поета Олександра Олеся (О. Кандиби).

Малим Лелека (так білявого хлопчика називав тато) чудово малював, у 4 роки написав першого вірша, в 11 читав і співав напам'ять Кобзаря. Після лихоліть перших пореволюційних років у 1923 р. виїхав із матір'ю до батька в Берлін, згодом – у Прагу. Там навчався на філософському факультеті Карлового університету, паралельно – в Українському вільному університеті. Найбільше цікавився Трипільською культурою, брав участь в археологічних розкопках, зібрав унікальну колекцію артефактів. Відтак поринув у науку, підготував і захистив докторську дисертацію з археології в Карловому університеті, активно співпрацював з чеськими й українськими науковими установами, зокрема Українським вільним університетом та археологічним відділом Національного музею в Празі.

Разом із тим, прибравши княжий псевдонім, Олег Ольжич не полишив літературу. Його ім'я викликає в пам'яті феномен «Празької поетичної школи» – безпрограмового об'єднання близьких за творчим духом українських письменників закордоння, культурно-організаційним центром якого була Прага. Є. Маланюк, Н. Лівницька-Холодна, Ю. Дарган, О. Теліга, Олег Ольжич, О. Лятуринська та інші письменники-емігранти або діти колишніх емігрантів формувалися на межі українського та європейського світів, під впливом західної культури й активованої ними історичної пам'яті свого народу. Кожен творив власний історіософський міф. В Ольжича він «археологічний» – таке собі поетичне дослідження національного духу на «доказовій базі» історії з проєкцією у сьогоdnішній день. Лаконізм і точність метафор, прозорість контурних карт визначають його стиль. Із достеменністю археолога та пронизливістю художника він шукає у камені досвід людства, перемоги й поразки, суть історії. Філософ та історик Ольжич вибудовує власну хронологічно цілісну світоглядну та естетичну концепцію. У ній крізь призму сучасності неподільно співіснують минуле й майбутнє. Тому історія напрочуд жива і значуща, уламки кераміки, прадавнє каміння набувають в Ольжичевих строфах символічного значення: «Я – камінь з Божої праці». Українському духові надано аристократизму, чуттєвості – інтелектуальної витримки. Точно витесаний артефакт з енергією породи витворюють новий тип дисциплінованого ментально, з твердими державотворчими настановами, українця. То були свідчення якісної зміни у вітчизняній культурі та літературі.

Із початком Другої світової війни Олег Ольжич, як один із провідних діячів ОУН, брав активну участь у боротьбі з тоталітаризмом. Після арешту гестапо у Львові в травні 1944 р. був ув'язнений у таборі Заксенгаузен, де загинув у ніч на 10 червня від тортур під час чергового допиту.

Як і в літературі, у політиці тримав голову холодною, а серце – гарячим. Від того й погляди відзначалися стрункістю раціоналізму з підставовою гуманістичною основою: «Духовна зброя – вважав він, – набагато сильніша від мілітаристської. Моя мета – просвітництво». Руїна і бунт, герць заради герцю, внутрішні протистояння всіх проти всіх гальмують розвиток нації й мусять бути подолані. Крім боротьби фізичної, нагальною проголошена потреба створення міцної бази, насамперед – кадрової, для відбудов і новобудов після війни багнетів. На противагу гаслам іншого крила ОУН Ольжич обстоював скорочення втрат, дотримання виваженої тактики боротьби відповідно до реального стану речей задля оптимізації стратегії досягнення успіху визвольної справи. Тут перетнулися беззастережно романтичні сили з виваженим підходом до вирішення конкретних історичних завдань.

В Україну Олег Ольжич почав повертатися 1991 р. Тепер ми знаємо його вірші, публіцистику, наукові праці. Його ім'я носить одна з вулиць Києва, про нього пишуть книги, знімають фільми. Цінними свідченнями феномена цієї людини повняються фонди нашого архіву. На кількох десятках фотодокументів Олег Кандиба постає перед нами в усіх своїх іпостасях: під час роботи, відпочинку, у родинному колі. Також маємо світлини про візит сина Олега Ольжича – Олега Кандиби до м. Житомир у 2007 р. Доволі численна й архівна кіноколекція. Так, зберігаємо телерепортаж «Вечір пам'яті Олега Ольжича» виробництва Студії художніх програм Львівської ДТРК 1994 р. (арх. № В-33), кінотрилогію «Я камінь з Божої праці» режисера А. М. Микульського (арх. № В-34, В-35, В-36, Укркінохроніка, 1996, 2000 рр.) – розповідь на основі архівних документів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, у т. ч. про життєву і творчу історію О. Ольжича, його вшанування в Україні та за кордоном. Серед фотодокументів – записи радіопередачі «Літературна Україна» на радіо «Ера» про Олега Ольжича, 2007 р. (од. обл. 5316, од. зб. КД-921), пісня «Ми вийдем жорстоке зустріти» у виконанні А. В. Коцюруби, 2007 р. (од. обл. 3213, од. зб. Д-597).

Свадковська-Кандиба В. А. з сином
Олегом Ольжичем (Кандибою О. О.); м. Житомир, 1908 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-160688.

Поет Ольжич Олег
(Кандиба О. О.) під час
вступу до Карлового
університету; м. Прага
(Чехословаччина),
1923 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-160692.

Студент Карлового
університету Ольжич Олег
(Кандиба О. О.); м. Прага
(Чехословаччина),
1925 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-160758.

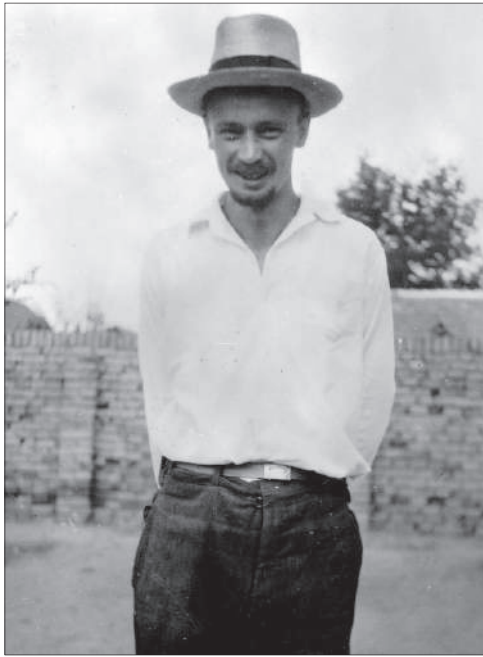

Члени української студентської громади у м. Празі. Президент Центрального союзу українського студентства Орелецький Василь (сидить 4-й ліворуч), поет Ольжич Олег (стоїть 4-й ліворуч); м. Прага (Чехословаччина), 1931 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 2-160737.

Олег Ольжич; м. Прага (Чехословаччина), 1931 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 2-160759.

Поет, археолог,
член ОУН
у м. Старчево
Ольжич Олег
(Кандиба О. О.) під час
роботи археологічної
експедиції Гарвардського
університету (США);
м. Старчево (Югославія),
1932 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-160674.

Поет, археолог Ольжич Олег (ліворуч) під час проведення археологічних розкопок
у Моравії. Чехословаччина, 1934 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-160710.

Поет Ольжич Олег (1-й ліворуч) із італійськими приятелями. Італія, 1937 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-160730.

Поет Ольжич Олег.
Італія, 1937 р.
*ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 2-160757.*

Ольжич Олег
(Кандиба О. О.). 1937 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 2-160762.

Поет Ольжич Олег
(1-й ліворуч у першому
ряді) з друзями
під час відпочинку.
США, 1938 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 2-160712.

Поет, член ОУН Ольжич Олег (2-й ліворуч) у колі друзів.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-160714.

Поет Ольжич Олег із майбутньою дружиною Білецькою Катериною на Вацлавській площі у м. Прага.
Чехословаччина, 1941 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 2-160755.

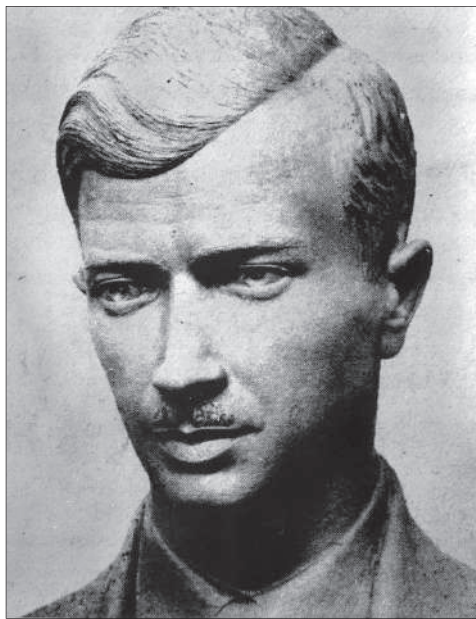
Білецька К. Л.,
дружина поета Ольжича Олега;
м. Прага (Чехословаччина),
1944 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 2-160696.

Дружина поета Ольжича Олега
з сином Олегом;
м. Прага (Чехословаччина), 1944 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-160701.

Літературознавець, професор
Українського вільного університету
у м. Празі Білецький Л. Т. із онуком
Олегом (сином поета Ольжича Олега);
м. Прага (Чехословаччина), 1944 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-160702.

Погруддя поета Ольжича Олега
у м. Лігайтоні (штат Пенсильванія, США).
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-160754.

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ

DOI 10.47315/archives2022.332.172

УДК 378:930.25(477)

Ігор Резнік

кандидат історичних наук,
завідувач сектору просвітньої
та виставкової роботи
відділу використання інформації
документів та комунікацій,

Центральний державний архів-музей
літератури і мистецтва України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1781-9296>

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИРОБНИЧОЇ ДОКУМЕНТОЗНАВЧОЇ ПРАКТИКИ У ДЕРЖАВНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВАХ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ (із досвіду ЦДАМЛМ України)

Анотація. У статті представлено узагальнений досвід працівників Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України з організації та проведення навчально-виробничої практики студентів у 2017–2022 рр. Проаналізовані особливості центрального державного архіву як бази практики та специфіка ЦДАМЛМ України як установи, що поєднує в своїй діяльності функції архіву, музею та бібліотеки. **Мета дослідження** – створення методичних рекомендацій для працівників ЦДАМЛМ України та інших архівів із проведення практики для студентів гуманітарних факультетів, сприяння удосконаленню організації і проведення архівно-бібліотечної практики в архівах та поширенню цих методичних рекомендацій на інші архівні установи. **Методологічна основа** дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, комплексності та системному підході до вивчення можливостей ЦДАМЛМ України і структури організованих на його базі архівних практик як комплексу взаємопов'язаних елементів. Використано загальнонаукові методи: аналізу і синтезу, класифікації, порівняння, деталізації та узагальнення; методи структурного та функціонального аналізу, історичного дослідження (хронологічний, історико-порівняльний, метод історичного описання). **Наукова новизна.** На основі аналізу 12-ти проведених практик уперше в архівній галузі

© І. Резнік, 2022

запропонована оптимальна методика організації й проведення в ЦДАМЛМ України документознавчої практики для студентів різного віку та різних гуманітарних спеціальностей. Також поданий орієнтовний план навчальних лекцій і практичних занять для студентів, який може бути взятий за основу для проведення дистанційної практики в інших архівних установах. У висновках констатується, що за результатами проходження документознавчих архівної, архівно-бібліотечної та архівно-музейної практик майбутні архівісти, документознавці, історики та інші фахівці отримують досвід, що закріплює на практиці здобуті у вищих навчальних закладах теоретичні знання, безпосередньо знайомляться з роботою одного з найбільших архівів України, що сприяє проведенню їхньої професійної орієнтації та отриманню низки практичних навичок.

Ключові слова: архівний документ; документознавча практика; студенти; професійна підготовка, практичні заняття в архіві; ЦДАМЛМ України.

Організація та підготовка студентів-документознавців із використанням сучасних інформаційних технологій і новітніх методик як наукова проблема в Україні постала приблизно 25 років тому. Перші наукові праці з цієї теми почали з'являтися у середині 1990-х років. До 2010–2011 рр. такими дослідниками як В. Бездрабко¹, Н. Кушнарєнко², Г. Швецова-Водка³, М. Слободяник⁴ та ін. сформована концепція організації вузівської документознавчої освіти, у рамках якої не виділялися окремо документознавча, архівна, бібліотечна і музейна студентські практики, оскільки всі вони стосувалися опанування студентами теорії документа і відповідних практичних навичок. Таким чином, велася підготовка з одного загального напрямку – документознавства.

¹ *Бездрабко В. В.* Підготовка наукових кадрів із документознавства в Україні : модерні відповіді на виклик часу // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Культура і соціальні комунікації». 2009. Вип. 1. С. 241–254; *Її ж.* Архівна освіта в Україні: традиції й тенденції // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 129–147.

² *Кушнарєнко Н. М.* Підготовка кадрів у галузі документознавства та інформатики : досвід і проблеми // Українська культура: минуле, сучасне та шляхи розвитку: міжвуз. зб. наук. праць / Рівнен. держ. ін-т культури. Київ, 1997. Вип. 2. С. 229–233.

³ *Швецова-Водка Г. М.* Документ і книга в системі соціальних комунікацій : монографія. Рівне, 2001. 438 с.

⁴ *Слободяник М. С.* Как сегодня готовят документоведов-референтов? : [інтерв'ю] // *Слободяник М. С.* Бібліотека. Документ. Комунікації: вибрані праці. До 60-річчя від дня народження і 35-річчя наукової діяльності / уклад. О. Кириленко; за наук. ред. проф. В. Чернеця. Київ: Ліра-К, 2010. С. 159–170; *Її ж.* Стандарт як чинник відповіді документознавчої освіти на виклики часу // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (17–19 трав. 2011 р., м. Київ) / Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ, 2011. С. 136–138.

У подальшому виникали нові підходи до педагогічної діяльності в сфері підготовки документознавців, які розвивали ідеї засновника іншої школи щодо завдань згаданих вище наукових напрямів – С. Кулешова⁵. Дослідник стверджував, що є суттєва різниця між такими видами підготовки студентів як документознавча (навчання основам документознавства), архівно-бібліотечна (набуття студентами теоретичних і практичних навичок із виконання робіт, пов'язаних з архівно-бібліотечною сферою) та музейна (вивчення зберігання та обліку музейних предметів).

Від початку 2010-х років в умовах бурхливого розвитку інформаційних технологій в Україні почала активно досліджуватися проблема широкого впровадження мультимедійних технологій з метою вдосконалення підготовки документознавців⁶. Актуальні проблеми з підготовки наукових кадрів із документознавства в Україні та сучасні способи їх вирішення були розглянуті і проаналізовані у вже зазначених працях В. Бездрабко⁷.

Таким чином, якщо проблематика вузівської підготовки студентів-документознавців у цілому досить ґрунтовно досліджена, то наукові праці з методики організації і проведення навчально-виробничої документознавчої практики для студентів гуманітарних факультетів у державних архівах в українській історіографії відсутні. Тож існує потреба з підготовки такої праці, у якій був би узагальнений багаторічний досвід Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) у цій сфері.

ЦДАМЛМ України є найбільшою в Україні скарбницею документів особового походження літературно-мистецького профілю, що характеризують історію розвитку українського мистецтва від кінця XVIII ст. і до сьогодні. У 1434 фондах установи зберігається близько 320 тис. справ⁸, які містять 1,5 млн документів, що є об'єктами численних досліджень істориків, мистецтвознавців, журналістів, культурологів, генеалогів й етнографів. Бібліотечна колекція установи налічує

⁵ Кулешов С. Г. До питання щодо вузівської підготовки документознавців-фахівців // Там само. С. 178–179.

⁶ Пономаренко Н. Ш. Роль сучасних інформаційних технологій у підготовці фахівців зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» // Інформаційні технології і системи в документознавчій сфері: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (30 берез. – 1 квіт. 2011 р., м. Донецьк) / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2011. С. 133–135.

⁷ Бездрабко В. В. Підготовка наукових кадрів із документознавства в Україні: модерні відповіді на виклик часу ... С. 241–254; *Її ж.* Архівна освіта в Україні ... С. 129–147.

⁸ Склад та характеристика фондів // офіційний вебсайт ЦДАМЛМ України. URL: <https://csamm.archives.gov.ua/про-архів/склад-та-характеристика-фондів/>

понад 200 тис. номерів періодичної преси і друкованих видань, серед яких – тисячі стародруків. У музейній колекції Архіву-музею нині зберігається понад 12 тис. творів мистецтва (картин, скульптур, нагород, особистих речей видатних українських митців).

Сьогодні ЦДАМЛМ України є потужним науково-культурним центром України, на базі якого організуються «круглі столи», наукові конференції, пізнавальні екскурсії для молоді, реалізуються освітні мультимедійні проекти. Дослідниками фондів і працівниками установи проводяться актуальні наукові дослідження з різноманітної тематики, які публікуються в провідних наукових виданнях країни.

Також щороку Архів-музей стає базою для проведення навчально-виробничих документознавчої, архівно-бібліотечної й архівно-музейної практик для студентів гуманітарних факультетів провідних університетів України. Тільки упродовж останніх 5-ти років у лютому та червні на практику (у форматі 2-тижневої очної або 4-тижневої онлайн-оочної документознавчої, архівно-бібліотечної або архівно-музейної практики) до установи 10 разів завітали студенти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського університету імені Бориса Грінченка, Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого, Національного авіаційного університету та інших вишів.

Роль державних архівів у практичній підготовці фахівців із документознавства, архівної та бібліотечної справи, інформології важко переоцінити. Безпосереднє знайомство студентів з архівом сприяє розширенню їхнього фахового кругозору, поглибленню гуманітарної освіти, підготовці до самостійної наукової роботи. В якості прикладу наведемо успішну багатолітню співпрацю ЦДАМЛМ України та КНУ імені Тараса Шевченка у підготовці архівістів, організації й проведенні практики, яка була започаткована професором В. І. Стрельським (1910–1983) (від 1944 р. до 1982 р. очолював кафедру архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка)⁹, та продовжується дотепер¹⁰, набуваючи нових форм і методів відповідно до викликів часу в умовах динамічного розвитку цифрового середовища.

Розроблення плану будь-якого типу практики передбачає важливий підготовчий етап: аналіз особливостей і технічних можливостей бази практики, а також специфіки вищого навчального закладу та спеціальності, за якою здійснюється навчання практикантів, із врахуван-

⁹ *Калакура Я. С.* Архівознавчий осередок Шевченкового університету // *Архіви України.* 2008. Вип. 1–2. С. 160.

¹⁰ *Палієнко М. Г.* Архівна практика у цифрову епоху: інноваційний досвід // *Архіви України.* 2020. № 4. С. 217–231.

ням віку студентів, освітніх потреб та побажань керівників практики від університету.

Документознавча практика є невід'ємною складовою навчального процесу, яка поєднує теоретичну підготовку майбутніх фахівців з їхньою практичною діяльністю на базах проходження практики, забезпечуючи пізнання закономірностей та принципів професійної діяльності, оволодіння способами її організації¹¹.

Базами для проходження студентами гуманітарних факультетів архівно-бібліотечної практики можуть бути державні бібліотеки, архівні установи, архівні підрозділи юридичних осіб будь-якої форми власності, а також структурні підрозділи університетів.

Особливості ЦДАМЛМ України, який є скарбницею архівних фондів особового походження і поєднує в своїй діяльності функції архіву, музею, бібліотеки і культурно-наукового центру, зумовлюють той факт, що він є універсальною базою для проходження практики студентів історичного, історико-філософського факультету вишів, Інституту екранних мистецтв, спеціальностей «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», «Культурологія» та ін. гуманітарних спеціальностей.

Організація практики.

Основна мета проходження документознавчої практики – практичне закріплення теоретичних знань, набутих студентами під час навчання, отримання нових знань про діяльність архівів і професійних практичних навичок самостійного прийняття рішень у сфері документально-інформаційного забезпечення діяльності юридичних осіб, архівної, бібліотечної та музейної справ, а також уміння збирати, систематизувати і викладати інформаційні матеріали, зокрема у підсумковому звіті з практики.

З огляду на можливості, виробничі потреби і технічну оснащеність ЦДАМЛМ України, оптимальна чисельність груп практикантів у форматі очної практики повинна складати від 6-ти до 12-ти осіб. Тривалість очної практики – 10 робочих днів (2 календарних тижні). У такому форматі Архів-музей у 2017–2019 рр. провів 4 практики.

Пандемія COVID-19 і викликані нею карантинні обмеження у 2020–2021 рр., а також обмеження воєнного стану в 2022 р. спричинили переведення більшості заходів у онлайн-режим. Це ж стосувалося і практики. Упродовж цього періоду на базі установи було проведено 8 онлайн-практик із використанням цифрових комунікаційних платформ ZOOM і Google Meet. У дистанційному форматі чисельність груп практикантів коливалася від 5-ти до 24-х осіб, а тривалість практики становила 20 робочих днів або 4 календарних тижні.

¹¹ Халецька Л. П. Програма архівно-бібліотечної практики студентів Національного авіаційного університету. 2017. С. 4.

Ефективна організація проведення практики в Архіві-музеї вимагає тісної співпраці і взаєморозуміння між керівниками практики від навчального закладу й від бази практики, а також врахування вимог університетської програми практики, потреб і можливостей студентів різного віку та різних спеціальностей.

У всіх випадках університети разом із листом про організацію практики надсилали власну програму, що містила строки проведення практики, список студентів, вимоги до них і бази практики, а також очікувані її результати. На підставі цих документів між ЦДАМЛМ України та університетом укладався договір про проходження студентами практики. Зазвичай, навчальний план університетів і програма практики передбачає проведення архівної практики на 2-му курсі в 2-му семестрі (у лютому або червні). Втім, траплялися випадки, коли у ЦДАМЛМ України проходили практику й студенти 1-го або 4-го курсів. У цих випадках керівникам практики доводилося корегувати програму відповідно до рівня знань студентів про архівну справу та діловодство.

Навчально-методичне керівництво практикою здійснювалося викладачами кафедри, на якій навчалися практиканти. Безпосереднє керівництво практикою та контроль за виконанням програми покладалися на керівника практики, який визначав бази практики, готував матеріали для укладення договорів із базами, видавав студентам направлення на практику. Окрім цього, до обов'язків керівника практики від університету входило:

1) забезпечення проведення організаційних заходів, які передували проходженню студентами практики (інструктаж про порядок проходження практики, організацію занесення результатів інструктажів у журнал за особистим підписом студентів);

2) видача студентам індивідуальних завдань, попередньо погоджених із базою практики, з'ясування разом зі студентами змісту завдань на період практики і надання рекомендацій з їх виконання і ведення необхідної документації;

3) організація консультацій із теоретичних і практичних питань;

4) контроль за виконанням завдань студентами, дотримання ними правил внутрішнього розпорядку та умов праці;

5) підведення разом зі студентами підсумків практики і здійснення аналізу роботи кожного студента, виконання підсумкового контролю за досягненням результатів практики, проведення оцінювання студентів.

Обов'язки керівника практики від ЦДАМЛМ України (який, згідно з вимогами університетів, повинен мати ступінь кандидата історичних наук) включали:

1) інструктаж зі студентами з техніки безпеки і протипожежної безпеки на робочому місці та допомогу зі складенням індивідуального плану;

- 2) проведення оглядової екскурсії Архівом-музеєм і навчальних лекцій;
- 3) підготовка інформаційних й ілюстраційних матеріалів до тем лекцій;
- 4) роз'яснення студентам даних їм практичних завдань і консультаційна допомога з їх виконання;
- 5) дотримання затвердженої програми практики, ведення обліку відвідування практики студентами і після закінчення її терміну – складення на кожного студента-практиканта характеристики з оцінкою його діяльності;
- 6) перевірка та підпис щоденника й звіту про проходження практики студентом.

Від практикантів ЦДАМЛМ України вимагає виконання за період проходження практики певного обсягу роботи, зміст якої викладений у індивідуальному завданні; відвідування занять; виконання поставлених завдань; збирання матеріалів для оформлення звіту про проходження практики; систематичне інформування керівника практики про виконання завдань; систематичне ведення щоденника практики і документальну фіксацію проведеної роботи.

Відповідно до віку практикантів програма практики дещо корегується: з першокурсниками проводяться практичні завдання полегшеної складності, акцент зміщується на детальне роз'яснення основ архівної, музейної і бібліотечної справ, роботи з архівними документами й організації діловодства, більше використання наочних прикладів й інтерактивних технологій. У роботі зі студентами 2–4-х курсів, які вже прослухали базові джерелознавчі дисципліни, недоцільно витратити багато часу на повторення теоретичних основ, і акцент робиться на закріплення отриманих ними знань на практиці.

Проведення практики.

В очному форматі документознавча практика в ЦДАМЛМ України включає 3 етапи:

I. У перший день керівник практики від Архіву-музею проводить оглядову екскурсію архівом для студентів (із відвідуванням читального залу, меморіальних кабінетів, виставкової галереї, архівосховища з демонстрацією цінних архівних документів), у ході якої знайомиться з ними, розповідає про юридичний статус, історію, напрями діяльності установи, її структуру. Також він надає керівнику практики від університету перелік завдань, які мають бути виконані студентами;

II. Із 2-го по 9-й день організовується проходження практики студентами, що включає:

– проведення керівником міні-лекцій про діяльність ЦДАМЛМ України та її документальне забезпечення, ознайомлення з особли-

востями Порядку користування документами Національного архівного фонду (НАФ), знайомство з організацією процесів створення інформаційно-аналітичної продукції, ознайомлення з методами пошуку й опрацювання інформації та фіксації даних в архіві; надання роз'яснень щодо виконання завдань;

– проведення узагальнення, систематизації та поглиблення знань студентів зі спеціальних фахових дисциплін за допомогою виконання індивідуальних завдань. Для виконання практичних завдань студенти розподіляються між різними відділами установи, де допомагають архівістам виконувати реальні виробничі завдання й переймають їхній досвід.

Зокрема, у ЦДАМЛМ України студенти в період проходження навчально-виробничої практики долучалися до таких видів робіт:

1) у відділі формування Національного архівного фонду: допомога в класифікації переданих на постійне зберігання до Архіву-музею документів і складення їх первинного опису, ознайомлення зі специфікою роботи працівників відділу з фондоутворювачами;

2) у відділі забезпечення збереженості документів: ознайомлення з різними видами документів із фондів ЦДАМЛМ України, робота з підготовки архівних справ (підписування папок справ за встановленим зразком відповідно до описів фондів); робота в секторі зберігання друкованих видань (екскурсія в книжковому сховищі, допомога зі складення каталожних карток); відвідування сектору реставрації архівних документів, друкованих видань і музейних предметів із демонстрацією роботи реставраторів із відновлення різних типів документів;

3) у відділі довідкового апарату документів студенти знайомляться з описами фондів, каталогами з паперовою основою та електронною інформаційно-пошуковою базою «Архівні фонди ЦДАМЛМ України». Вони допомагають архівістам групувати документи в процесі формування фондів, створювати описи до фондів, здійснювати комп'ютерний набір каталожних карток і поповнювати новими записами пошукову базу даних;

4) відділ використання інформації документів та комунікацій знайомить студентів з інформаційними ресурсами ЦДАМЛМ України, особливостями підготовки художньо-документальних стаціонарних виставкових і віртуальних проєктів і пропонує долучитися до виконання таких робіт: оцифрування архівних документів за допомогою сканера; виконання різноманітних завдань із використанням офіційного вебсайту Архіву-музею (<https://csamm.archives.gov.ua>) та його сторінок у соціальних мережах («Facebook», «Instagram», «YouTube», «Telegram»); виконання робіт із відбору архівних документів із фондів ЦДАМЛМ України до переліку на оцифрування (переглядати визначені описи фондів на сайті ЦДАМЛМ України та заповнювати таблицю, вносячи

туди номери справ для оцифрування, відібраних відповідно до наданих критеріїв);

5) сектор зберігання та обліку музейних предметів знайомить студентів із цікавими зразками мистецтва й особистими речами наших фондоутворювачів і пропонує долучитися до створення облікової музейної документації.

Для всіх студентів визначено виконання спільних практичних завдань:

1) робота з вебсайтом ЦДАМЛМ України (перегляд розділів сайту, ознайомлення з його інтерфейсом, внесення пропозицій щодо покращення структури й інтерфейсу сайту, аби зробити його більш привабливим та інтуїтивно зрозумілим для різних вікових категорій користувачів, зокрема молоді, або людей з певними вадами);

2) робота з програмним продуктом «Комплексна система інформатизації ЦДАМЛМ України» на вебпорталі: <http://ksi-csam.archives.gov.ua> (вивчення функціональних можливостей онлайн-сервісу та його контенту);

3) творче завдання, що сприяє розвитку навичок самопрезентації і викладу власних думок із використанням сучасних мультимедійних технологій: запис короткого відеоролика тривалістю 2–3 хв. про роль архівів і значення роботи архівістів в Україні майбутнього (у контексті сучасних подій в країні): коротко розповісти про себе та зміни у власному житті після початку війни, висловити свою думку про значення архівів у майбутньому) або написання есе про те, як студенти уявляли роботу архівів до практики і як змінилися їхні уявлення після проходження практики.

III. На 10-й день відбувається підведення підсумків практики, перевірка та підписання керівником результатів виконання практичних завдань і звітної документації студентів.

У дистанційному форматі документознавчої практики виконання практичних завдань у відділах ЦДАМЛМ України замінюється виконанням поданих вище загальних завдань і роботою з аналізу описів фондів і відбору архівних документів для оцифрування. Також встановлюється графік із 8–16-ти онлайн-лекцій тривалістю 1 год. 20 хв., що проводяться з 10-00 до 11-20 двічі на тиждень.

Орієнтовний перелік тем онлайн-лекцій у рамках практики:

1. «Вступна лекція про ЦДАМЛМ України: історія, склад фондів та особливості установи порівняно з іншими архівами».

Студенти знайомляться зі структурою архівної системи України, історією Архіву-музею та його функціями, а також із загальною характеристикою його архівних, бібліотечних і музейних фондів. За необхідності керівник практики розповідає студентам, що таке архівний документ та історичне джерело, і пояснює значення інших базових тер-

мінів архівної справи (фонд, опис, одиниця зберігання, аркуш, зворот тощо).

2. «Функції й завдання структурних підрозділів ЦДАМЛМ України».

Висвітлюються особливості роботи 4-х відділів ЦДАМЛМ України: відділу формування НАФ, відділу забезпечення збереженості документів, відділу довідкового апарату документів, відділу використання інформації документів та комунікацій, а також окремо сектору зберігання друкованих видань і сектору зберігання та обліку музейних предметів). Керівник практики пояснює студентам про шлях архівного документа від надходження до установи на зберігання до надання доступу до нього дослідникам у читальному залі.

3. «Як зареєструватися для роботи в архіві? Особливості пошуку інформації та функціонування читального залу».

Описуються 2 шляхи реєстрації користувачем архівної інформації – очний та дистанційний, із демонстрацією та поясненням щодо заповнення бланків документів. Роз'яснюються правила роботи читального залу та правила замовлення й роботи з архівними документами.

4. «Інформаційні ресурси ЦДАМЛМ України: офіційний вебсайт, сторінки у соціальних мережах, «Комплексна система інформатизації ЦДАМЛМ України»».

Знайомство студентів із розділами нового офіційного вебсайту установи, електронним ресурсом «КСІ» та офіційними сторінками Архіву-музею у соціальних мережах «Facebook», «Instagram», «Telegram», «YouTube» тощо.

5. «Діджиталізація архівних послуг і нові сервіси для дистанційного обслуговування користувачів в умовах динамічного розвитку цифрового середовища».

Цифровізація усіх сторін архівної справи та оцифрування архівних документів уже багато років входять до числа пріоритетів Державної архівної служби України. Студенти знайомляться з новими зручними сервісами й особливостями оцифрування документів у ЦДАМЛМ України, що нині набуває все більшої актуальності.

6. Архівні послуги для користувачів: копіювання документів, виконання запитів, проведення екскурсій. Особливості Законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про персональні дані» та Порядку користування документами НАФ.

Студенти отримують знання про найпоширеніші архівні послуги та порядок їх замовлення, а також роз'яснення з приводу обмежень на копіювання архівних документів, що встановлюються чинними нормативно-правовими актами.

7. «Архівні документи з фондів організацій та особових фондів як джерело інформації для написання наукових праць».

Як майбутнім науковцям та авторам наукових кваліфікаційних робіт студентам надзвичайно важливо якомога раніше навчитися ефективно працювати з історичними джерелами і, зокрема, – з архівними документами, використання яких нині є обов'язковим для написання бакалаврських і магістерських робіт.

8. «Інформаційна цінність комплексу документів про митців «доби розстріляного відродження» з фондів ЦДАМЛМ України».

В Архіві-музеї зберігається близько 60 особових фондів представників «доби розстріляного відродження» (Миколи Зерова, Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Багряного, Валер'яна Підмогильного, Валер'яна Поліщука та ін.) й окремі документи 117-ти репресованих митців. Лекція знайомить студентів зі специфікою цієї доби в історії України та архівними документами, що її висвітлюють. Ці документи щомісяця презентуються в рамках віртуального проєкту «Архів-музей на допомогу вчителям», який налічує вже 53 інформаційні повідомлення.

9. «Епістолярна спадщина митців як історичне джерело особового походження».

Рукописні й машинописні листи – один із найбільш поширених документів у фондах ЦДАМЛМ України. Вони містять багато цікавої й цінної інформації про митців та історичну добу, в якій вони жили і творили. Ця лекція про те, як правильно вивчати листи й інтерпретувати їхню інформацію в науковій роботі.

10. «Музейна й бібліотечна колекції ЦДАМЛМ України як органічне доповнення до комплексу архівних документів».

Студенти дізнаються про історію створення й поповнення бібліотеки і музею ЦДАМЛМ України, а також знайомляться з найціннішими стародруками і музейними предметами.

11. «Комплекс меморіальних кабінетів ЦДАМЛМ України (додаються посилання на онлайнві 3D екскурсії кабінетами)».

Одинадцять меморіальних кабінетів Архіву-музею є своєрідними «машинами часу», що дозволяють студентам перенестися на 50–100 років у минуле та зазирнути в робочі кімнати видатних українських митців (поета Андрія Малишка, композитора Платона Майбороди, кінорежисера Олександра Довженка, художника Миколи Глуценка, письменників Юрія Яновського і Михайла Стельмаха та ін.). Усі представлені в кабінетах меблі й особисті речі митців – оригінальні та розташовані так, як стояли за життя власників.

12. «Віртуальні проєкти ЦДАМЛМ України».

Ознайомлення практикантів з інформаційними повідомленнями у рамках 8-ми діючих віртуальних проєктів: «АРХІВажлива СПРАВА» («АВС»), «Архів-музей на допомогу вчителям», «Цей день в історії», «Творчо-робоче», «Документи франківців з фондів Архіву-музею»,

«Територія АРХІВ: Діалог з документом», «Жінки в історії України», «Україна. Знати – перемагати!».

13. «Виставкова діяльність ЦДАМЛМ України: стаціонарні й онлайн-виставки».

14. «Наукова діяльність працівників Архіву-музею: збірники, наукові статті, круглі столи, конференції».

15. «Архівіст інформаційного суспільства: нові виклики і можливості в професії».

16. «Діяльність ЦДАМЛМ України в умовах карантинних обмежень і воєнного стану».

Обмеження 2020–2022 рр. на проведення громадських заходів у приміщеннях державних установ і призупинення роботи читальних залів архівів суттєво відбилося на діяльності ЦДАМЛМ України, який став надавати більшість послуг користувачам у дистанційному режимі.

Лекції заплановані як інтерактивні: керівник практики демонструє архівні документи, друковані видання, презентації та ставить запитання студентам. Студенти мають бути присутніми на лекціях з увімкненим мікрофоном і вебкамерою, брати активну участь у заняттях і мають змогу ставити запитання наприкінці лекції. За необхідності, декілька підтем можуть бути об'єднані в рамках однієї лекції. Керівник практики також може надавати студентам в електронній формі короткий конспект лекцій та презентації, що сприятиме кращому засвоєнню ними матеріалу. Інші вимоги до студентів і звітної документації про проходження практики такі ж, як і в звичайному форматі.

Таким чином, за результатами проходження документознавчих архівно-бібліотечної і архівно-музейної практик майбутні архівісти, документознавці, історики та інші спеціалісти отримують нові знання і закріплюють на практиці здобуті в університеті теоретичні знання, безпосередньо знайомляться з роботою одного з найбільших архівів України та отримують низку цінних практичних навичок: з організації роботи з документами, зокрема з оформлення звітної документації, із виконання завдань, пов'язаних з архівно-музейною справою; роботи з архівними і бібліотечними документами, архівними сервісами з пошуку інформації, з опрацювання бібліотечної та архівної інформації, самостійного прийняття рішень, самопрезентації і виконання індивідуальних творчих завдань. Ще один важливий результат практики – професійна орієнтація студентів, яким після завершення навчання надається змога влаштуватися на роботу до державних архівів.

ЦДАМЛМ України запрошує студентів гуманітарних факультетів на практику та бажає успіхів і натхнення в опануванні непростю, але надзвичайно важливою у наш час професією архівіста.

REFERENCES

1. Bezdrabko, V. V. (2009). Pidhotovka naukovykh kadriv iz dokumentoznavstva v Ukraini: moderni vidpovidi na vyklyk chasu [Training of scientific personnel in document studies in Ukraine: modern answers to the challenge of the times]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Series «Kultura i sotsialni komunikatsii»*. 2009, 1, 241–254. [in Ukrainian].
2. Bezdrabko, V. V. (2017). Arkhivna osvita v Ukraini : tradytsii i tendentsii [Archival education in Ukraine : traditions and trends]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 129–147. [in Ukrainian].
3. Kalakura, Ya. S. (2008). Arkhivnoznachnyi oseredok Shevchenkovoho universytetu [Archive Center of Shevchenko University]. *Arkhivy Ukrainy*, 1–2, 160. [in Ukrainian].
4. Khaletska, L. P. (2017). Prohrama arkhivno-bibliotechnoi praktyky studentiv Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu [The program of archival and library practice of students of the National Aviation University]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kuleshov, S. H. (2011). Do pytannia schodo vuzivskoi pidhotovky dokumentoznavtsiv-fakhivtsiv [Regarding the issue of university training of document specialists]. In *Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informatsijna diialnist : problemy nauky, osvity, praktyky : materialy VIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Pp. 178–179). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kushnarenko, N. M. (1997). Pidhotovka kadriv u haluzi dokumentoznavstva ta informatyky : dosvid i problemy [The training of personnel in the field of document science and informatics: experience and problems]. In *Ukrainska kultura: mynule, suchasne ta shliakhy rozvytku : mizhvuz. zb. nauk. prats. Rivnen. derzh. in-t kultury*. (Vol. 2, pp. 229–233). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Paliienko, M. H. (2020). Arkhivna praktyka u tsyfrovu epokhu : innovatsiyni dosvid [Archival practice in the digital age : innovative experience]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 217–231. [in Ukrainian].
8. Ponomarenko, N. Sh. (2011). Rol suchasnykh informatsiinykh tekhnolohii u pidhotovtsi fakhivtsiv zi spetsialnosti «Dokumentoznavstvo ta informatsiina diialnist» [The role of modern information technologies in the training of specialists in the specialty «Documentation and information activities»]. In *Informatsiini tekhnolohii i systemy v dokumentoznavchii sferi : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Pp. 133–135). Donetsk. [in Ukrainian].
9. Shvetsova-Vodka, H. M. (2001). *Dokument i knyha v systemi sotsialnykh komunikatsii* [A document and a book in the system of social communications]. Rivne. [in Ukrainian].
10. Sklad ta kharakterystyka fondiv (ofitsiyni vebsait TsDAMLM Ukrainy). Retrieved from <https://csamm.archives.gov.ua/про-архів/склад-та-характеристика-фондів/> [in Ukrainian].
11. Slobodianyuk, M. S. (2010). Kak sehodnia hotoviat dokumentovedov-referentov? [How are document editors-referents preparing today?]. In *Biblioteka. Dokument. Komunikatsii : vybrani pratsi. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia i 35-richchia naukovoï diialnosti* (Pp. 159–170). Kyiv. [in Russian].
12. Slobodianyuk, M. S. (2011). Standart iak chynnyk vidpovidi dokumentoznavchoi osvity na vyklyky chasu [The standard as a factor in

the response of documentary education to the challenges of the times]. In *Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informatsijna diialnist : problemy nauky, osvity, praktyky: materialy VIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Pp. 136–138). Kyiv. [in Ukrainian].

Ihor Reznik

Candidate of Historical Sciences,
Head of Sector of Educational and Exhibition Work
of the Department of Documents' Information
Usage and Communications,
Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1781-9296>

THE METHODOLOGY FOR ORGANIZING AND CONDUCTING EDUCATIONAL-PRODUCTION DOCUMENTARY PRACTICE IN STATE ARCHIVE INSTITUTIONS FOR STUDENTS OF HUMANITARIAN FACULTIES (FROM THE EXPERIENCE OF CSAMLA OF UKRAINE)

Abstract. The article presents the generalized experience of the employees of the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine in organizing and conducting educational-production practice for students in 2017–2022. The features of the Central State Archives as a base of practice and the specifics of the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine as an institution that combines in its activity the functions of archives, museum and library are analyzed. **The purpose** of the study is to create methodological recommendations for employees of the CSAMLA of Ukraine and other archives on conducting practice for students of humanitarian faculties, promoting the improvement of the organization and implementation of archival-library practice in archives and the dissemination of these methodological recommendations to other archival institutions. **The methodological basis** of the research is based on the principles of objectivity, comprehensiveness and a systematic approach to studying the possibilities of the CSAMLA of Ukraine and the structure of archival practices organized on its basis as a complex of interrelated elements. General scientific methods are used: analysis and synthesis, classification, comparison, detailing and generalization, methods of structural and functional analysis, methods of historical research (chronological, historical-comparative, methods of historical description). **Scientific novelty.** Based on the analysis of the 12 conducted practices, the optimal methodology for organizing and conducting of documentary practice in the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine for students of various ages and various humanitarian specialties was proposed. An approximate plan of educational lectures and practical classes for students is also presented, which can be taken as a basis for remote practice in other archival institutions. **The conclusions** state that as a result of the documentary archival, archival-library and archival-museum practices, future archivists, document experts, historians and other

specialists receive the experience that consolidates theoretical knowledge acquired in higher educational institutions in practice, get to know directly the work of one of the largest archives of Ukraine, which contributes to their professional orientation and the acquisition of a number of practical skills. The article will be interesting for teachers and students of humanitarian faculties of higher educational institutions, as well as for archivists and scientists.

Key words: archival document; documentary practice; students; professional training; practical classes in the archives; CSAMLA of Ukraine.

Назарій Лоштин

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,

Львівська національна наукова
бібліотека України імені В. Стефаника;
науковий співробітник,

Інститут українознавства імені І. Крип'якевича
(за сумісництвом)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8911-7808>

НОВИЙ ПІДХІД ДО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ: ПРО МОНАХІВ І КНИЖКИ

Рецензія на книгу: Альмес І. Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст. Львів: Український католицький університет, 2021. 588 с.

Вихід у світ книжки у час війни варто вважати за великий успіх. Адже, як каже відома приказка: коли гримлять гармати – музи мовчать. Та завдяки героїчним подвигам захисників України муза Кліо має можливість не мовчати й далі творити. Нещодавно вийшла друком праця українського історика зі Львова Івана Альмеса. Автор – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Українського католицького університету, директор Центру релігійної культури імені Ігоря Скочиляса – вже відомий в Україні й за кордоном дослідник книжкової культури

чернецтва у ранньомодерну добу. У 2018 р. І. Альмес успішно захистив кандидатську дисертацію та розпочав роботу над книгою, що рецензується.

Майже шестисотсторінкова праця «Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст.» є частиною книжкової серії, що реалізовується у межах програми «Київське християнство»¹ та є 26-ю книгою у серії. Монографія складається з 2-х частин: текстової та джерельної. До першої входять вступ та 5 розділів, до другої – 3 додатки загальним обсягом майже 250 сторінок. Текстова частина багато ілюстрована та доповнена картосхемами й таблицями, які допомагають у сприйнятті викладеної інформації. Для пошуку необхідних даних у кінці книги вміщено детальні іменний та географічний покажчики.

У **вступі** автор обумовлює загальну концепцію книги – вивчення особливості культурних практик українського ранньомодерного духовенства на прикладі історії читання чернецтва Львівської унійної єпархії, яке він аналізує у категоріях релігійної історії. Тут І. Альмес також подає аналіз історіографії проблеми, якій присвячено книгу та робить висновок, що *«якщо в XIX ст. любителі старовини збирали цікаві для них пам'ятки монастирського походження, а опісля дослідники, зазвичай філологи, аналізували їх як літературні твори, то у XX ст. з'явилися роботи власне з історії бібліотек чернечих осередків»* (с. 38). Книга ж «Від молитви до освіти» є наступним етапом дослідження – це аналіз читацьких практик насельників цих чернечих осередків.

Розділ 1 «Культурна історія монастирів» є важливим із методологічної точки зору, адже автор детально пояснює історіографічні концепції та підходи, на які він опирався при написанні монографії. Йдеться про дослідження монастирської культури та історію читання. Остання належить до добре розвинених на Заході та все популярніших в Україні напрямів історіографії, що відштовхується від напрацювань знаних істориків: американця Роберта Дарнттона, француза Роже Шарт'є та інших. У першому розділі також подано аналіз використаних джерел. На жаль, як зазначає І. Альмес, монастирські архіви та книгозбірні не збереглися до наших днів як цілісні фонди і, як наслідок, розпорошені матеріали потрапили до різних сучасних архівних установ і бібліотек. Для написання монографії використано архівні документи та книжкові матеріали з установ міст: Львова (Центральний державний історичний архів України, м Львів; Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка; Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького), Тернополя (Державний архів Тернопіль-

¹ Про програму детальн. див.: URL: <http://kyiv-christ.ucu.edu.ua/> (дата звернення: 03.10.2022).

ської області), Києва (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Центральний державний історичний архів України, м. Київ) та закордону (Національний інститут імені Оссолінських у Вроцлаві; Бібліотека Варшавського університету; Бібліотека Ягеллонського університету; Архів отців домініканців у Кракові; Ватиканська Апостольська бібліотека; Австрійський державний архів; Бібліотека Академії наук Литви імені Врублевських). Такий широкий географічний спектр архівних установ дав можливість автору залучити вичерпну кількість джерел для написання монографії та доповнення її беззаперечно цінними джерельними додатками.

Розділ 2 «Епоха монастицизму» вводить читача в епоху, що вивчається у книзі – XVII–XVIII ст. Її автор характеризує як «конфесійну добу», адже *«саме конфесійний чинник дає змогу краще зрозуміти особливості цих [читацьких] практик і загалом культурний простір ортодоксів і василіян»* (с. 66). Пишучи про історію чернецтва Львівської єпархії, І. Альмес простежує його еволюцію від «мовчання» (практики ісихії) до «освіти», та як ця зміна впливала на організацію чернечого життя.

Наступні 3 розділи вводять читача у світ книг бібліотек православного, а потім унійного чернецтва Львівської єпархії ранньомодерної доби. У **розділі 3 «Монастирські книгозбірні»** подано аналіз чернечої культури книги крізь призму правил читання у православних (відсутність або слабе нормування читання книжок) та унійних монастирях регіону (формування чітких правих використання книг, окреслення обов'язків бібліотекаря тощо). Також тут розглянуто матеріальну базу для читання (організацію бібліотечних приміщень збереження книг, комплектування збірок), практики розміщення книг, зміни у кількісних показниках і тематичній та мовній палітрі наповнення цих бібліотек.

У наступному **розділі 4 «Lectio orthodoxorum»** розглянуто читацькі практики православних ченців Львівської єпархії у XVII ст. Тут І. Альмес дещо змінює традиційні погляди на розташування монастирів, про які він пише, на осі Захід (католицька Європа) – Схід (православна Європа) і Північ – Південь. Саме з «Півднем» пов'язана культурна історія Скиту Манявського як ретранслятора балканських і грецьких впливів на інші православні монастирі Львівської єпархії. Таким чином, автор зазначає, що моделі читацької активності *«не можна досліджувати лише в контексті Київської митрополії чи латинського світу»* (с. 165). Щодо власне читацьких практик, то для ченців характерними були літургійне і келійне читання. У монографії проаналізовано, які тексти та ширше книги використовували православні ченці.

У **розділі 5 «Lectio basilianorum»** історик продовжив аналіз читацьких практик тих же монастирів, які, однак, змінили свою приналеж-

ність – тепер йдеться не про православні, а унійні монастирі (у 1700 р. Львівська єпархія прийняла положення Берестейської унії 1596 р.), що згодом стали частиною василіанського ордену. Тепер змінилися впливи, і на зміну «Півдню» прийшов «Захід», адже ченці тепер взувались на релігійні та читацькі практики католицьких орденів. У цьому розділі І. Альмес, опираючись на ідею американського дослідника Гарольда Блума про «західний канон», на основі книжкових списків із 18-ти монастирів окреслює «читацький канон» унійних ченців XVIII ст. і пише про найпоширеніші книги з біблістики, патристики, аскетичної й агіографії та проповідництва. На прикладі конкретних монастирів проаналізовано книги, що використовувалися під час навчання в освітніх закладах василіан (риторика, філософія, богослов'я).

Важливим елементом третього та четвертого розділів є те, що автор книги вдається до аналізу конкретних прикладів із середовища ченців. На основі різних типів джерел він відтворює бібліотеки та читацькі практики осіб різного рівня: від реформатора чернечого життя (Йов Княгиницький) й настоятеля монастирів (Партеній Ломиковський) у XVII ст. до ченця з базовою освітою (Йосафат Лозинський), автора проповідницьких текстів (Анастасій Петровський) та докторанта у Римі (Ігнатій Филипович) як прикладів «професійного читання» у XVIII ст.

На завершення І. Альмес пише про епоху Просвітництва², її вплив на книжкову культуру і читацькі практики василіан у другій половині XVIII ст. та робить висновок, що *«аналіз видань із просвітницькими мотивами в монастирських книгозбірнях Львівської єпархії демонструє, що такої лектури до кінця 1770-х рр. було небагато»* (с. 265).

Як зазначалось, другу, рівнозначну за обсягом, частину книги складають додатки. Перший – це 6 інформативних таблиць про кількісні показники аналізованих у монографії бібліотек (загальна кількість, типи видань, формат, мова). Другий – цінний перелік рукописних власницьких знаків 71 ченця-василіанина XVIII ст.

Проте найціннішим без перебільшення є третій додаток – це опубліковані списки книг бібліотек монастирів, на основі яких і було написано І. Альмесом монографію. У додатку опубліковано 77 документів (72 вперше введено на наукового обігу) (с. 291) з архівних установ України, Польщі та Ватикану. Ця важлива археографічна публікація є яскравою характеристикою підходу автора книги до пошуку джерельних матеріалів, а також їх опрацювання. Додаток, навіть поза контекстом рецензованої монографії, буде корисним усім науковцям (не лише

² Про Просвітництво в українському контексті детальн. див.: *Склокин В.* Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // Київська Академія. 2014–2015. Вип. 12. С. 146–159.

історикам), хто вивчає книжкову та релігійну культуру українських земель, культурні впливи тощо.

У підсумку можна беззастережно ствердити, що книга українського історика І. Альмеса «Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст.» належить до новаторських досліджень в українській історіографії. Автор не просто віднайшов та опрацював значний масив раніше невідомих джерел, а й запропонував нові для української науки підходи до їх аналізу. Ці підходи та наукові концепції, що їх застосовує дослідник при написанні книги, будуть корисними для всіх, хто вивчатиме схожі й суміжні теми. Сподіваємося, що рецензована книга започаткує новий етап вивчення книжкової спадщини України нашими дослідниками.

У Державній архівній службі України та архівних установах

Протягом липня-вересня Державна архівна служба України продовжувала активно працювати над розвитком міжнародної співпраці українських архівістів із зарубіжними колегами. Голова Укрдержархіву А. Хромов перебував із робочими відрядженнями у Німеччині та Чехії, а також провів низку онлайн-зустрічей, на яких було предметно обговорено перспективи співробітництва архівної системи України з країнами Європейського Союзу.

За ініціативи Державної архівної служби України було відкрито благодійний рахунок для підтримки архівних установ в умовах військової агресії росії проти України, відновлення їхньої злагодженої роботи, а також із метою збереження документальної спадщини України.

Голова Укрдержархіву А. Хромов вперше представив архівну галузь України на конференції Європейської групи архівів AEG та Європейського бюро національних архівів EBNA в Берліні. **25 серпня** на запрошення Президента Бундесархіву М. Холлманна А. Хромов виступив на цьому репрезентативному європейському форумі з доповіддю, в якій інформував керівників європейських архівів про культурну спадщину України, українські архіви та драматичні події й виклики, з якими пов'язана діяльність українських архівістів останні пів року внаслідок бойових дій на території України через повномасштабну агресію росії.

Також Голова Укрдержархіву А. Хромов представив архівну галузь України на щорічній конференції європейських архівів DLM Forum, що проходила **8–9 вересня** у м. Прага (Чеська Республіка). Під час відрядження А. Хромов зустрівся з директором Департаменту архівів й діловодства МВС Чехії Д. Долежалом та його заступницею Л. Лінхартовою, щоб обговорити питання щодо можливості стажування українських архівістів на базі Національного архіву Чехії за напрямом «реставрація архівних документів» у 2023 р.

12 липня за участі Голови Укрдержархіву А. Хромова в приміщенні Одеської національної наукової бібліотеки в рамках візиту Міністра закордонних справ Грецької Республіки Н. Дендіса був підписаний Меморандум про взаєморозуміння між Генеральним консульством і Держархівом Одеської області.

14 липня Голова Укрдержархіву А. Хромов в онлайн-режимі провів зустріч із Генеральним консулом Грецької Республіки в м. Одеса паном Д. Дохтсісом, під час якої були обговорені шляхи співпраці з державними архівами, на які поширюються послуги консульства. Йшлося, зокрема, про держархіви Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської областей, а також Херсонської області (за умов деокупації її території).

15 липня А. Хромов провів робочу зустріч із директором Національного архівного агентства Республіки Молдова І. Кашу, на якій обговорено нову редакцію Меморандуму про взаєморозуміння між Державною архівною службою України та Національним архівним агентством Республіки Молдова, підписання якої готується цього року. Не менш важливим сегментом стало й обговорення майбутньої співпраці щодо обміну базами даних архівних установ про репресованих радянським тоталітарним режимом молдован в Україні та українців у Молдові.

У серпні – на початку вересня Голова Укрдержархіву А. Хромов із робочими візитами відвідав Західний регіональний центр страхового фонду документації (м. Львів) та Держархів Закарпатської області. Під час перебування на Закарпатті очільник галузі мав зустріч із Головою Закарпатської обласної військової адміністрації В. Микитою, у рамках якої розглянуто питання підтримки обласною адміністрацією діяльності Держархіву Закарпатської області.

19 серпня очільник Укрдержархіву А. Хромов взяв участь в урочистому відкритті мистецького культурно-документального проекту «І на оновленій Землі» у Національному музеї Тараса Шевченка. Державна архівна служба України виступила партнером цього проекту й разом із державними архівами долучилася до його підготовки. У рамках проекту експонувалася виставка, присвячена творчості української майстрині художнього ткацтва Г. Верес.

* * *

За ініціативи А. Хромова **Державна архівна служба України** підготувала проект розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2022 р. № 590-р «Про внесення пропозицій щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)».

* * *

У липні–вересні керівництво Укрдержархіву підтримало та стало учасниками інформаційних заходів, спрямованих на підтримку збереження культурної спадщини українського народу і взаємодію з молоддю, студентством тощо.

Так, **19 липня** Голова Укрдержархіву А. Хромов провів лекторій для майбутніх правників у рамках виробничої студентської практики студентів 2-го року ОС «Бакалавр» Навчально-наукового Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Під час лекторію було обговорено особливості організації державної служби в системі державних архівів України.

23 серпня перша заступниця Голови Державної архівної служби України Т. Ємельянова в режимі Zoom-конференції відкрила всеукраїнську конференцію «Українська історична та культурна спадщина під час військової агресії РФ: досвід, виклики, загрози», метою якої було консолідувати зусилля науковців і практиків у розв'язанні актуальних питань щодо вивчення і збереження історичної й культурної спадщини.

Активно проводилися консультації Укрдержархіву з іноземними партнерами, зокрема із керівництвом і представниками корпорації FamilySearch International (США), Федерального архіву Німеччини, Генеральної дирекції державних архівів Польщі, національних архівів Норвегії та Чехії, а також із Посольством Японії в Україні тощо.

Результатом взаємодії впродовж **липня-вересня** Державної архівної служби України та архівних установ з іноземними партнерами стало отримання допомоги, зокрема від Федерального архіву Німеччини. **Держархів Київської області 16 серпня** отримав 10 ноутбуків, 4 сканери book2net kiosk для оцифрування архівних документів. Серед іншого, архіви Київської області поповнилися матеріалами для реставраційних робіт, картонажами із безкислотного паперу та порошковими вогнегасниками.

2 вересня Укрдержархів отримав ноутбуки від Спільки французьких архівістів, які будуть використані для забезпечення стабільної та ефективної роботи апарату.

ЦДАВО України був забезпечений 5-ма сканерами CZUR та комп'ютерами (моноблоками) при допомозі співтовариства GoFundMe, члени якого займаються генеалогічними дослідженнями й фінансово підтримують проекти з оцифрування в архівах.

ЦДАК України отримав безкоштовну допомогу від Польського Генеалогічного Товариства ПТГ (Polskie Towarzystwo Genealogiczne PTG): новий сканер CZUR, комп'ютери, монітори; від спільноти UA Genealogy – сканер CZUR, комп'ютери, накопичувачі (жорсткі диски).

ЦДАЛ України завдяки допомозі міжнародних фондів та організацій (ALIFN Foundation, Piql, SEJFNET) укомплектовано спеціальними протипожежними евакуаційними мішками та ящиками для переміщення і зберігання архівних справ, засобами для пожежогасіння (вогнетривкими ковдрами, електричним генератором, вогнегасниками), захисною плівкою. Зокрема, ALIFN Foundation профінансував для

архіву закупівлю вогнестійких шаф для зберігання унікальних документів, металевих стелажів для колекції стародруків. Також Національний архів Естонії у м. Тарту передав для реставраційної майстерні архіву 610 м. японського паперу. За кошти польських колег із Видавничого товариства «Historia Iagellonica» та Інституту історії Ягеллонського університету у Кракові придбано сканер для мікрофільмів ScanPRO 2500 Standard MSPGDХ-SP8. Завдяки допомозі колег із Баварської бібліотеки у Мюнхені (Bayerische Staats Bibliothek) архів отримав осушувачі повітря для регулювання температури і вологості повітря, прилади для вимірювання цих показників у сховищах, спеціальні коробки для стародруків, що тимчасово переміщені до інших сховищ.

ЦДНТА України отримав гуманітарну допомогу у рамках проекту «Музей відкрито на ремонт», а саме за фінансової підтримки фундації ALIPH Foundation було надано першу партію необхідних матеріалів (пакувальні, архівні коробки, засоби пожежогасіння, будівельні матеріали та інструменти) для забезпечення збереженості документів НАФ.

ЦДАМЛМ України отримав від Центру допомоги мистецтва України (Ukraine Art Center) дерев'яні ящики, картонні коробки, пакувальну плівку та пакувальні пакети, вогнегасники, 50 м. реставраційного паперу для забезпечення гарантованого збереження і транспортування музейних предметів.

Держархів Дніпропетровської області отримав портативний книжковий сканер від Української Православної церкви м. Берлін, фонду Ukraine-Hilfe Berlin.

Держархів Хмельницької області безкоштовно отримав від генеалогічної спільноти UAGenealogy системний блок для ведення централізованого державного обліку документів НАФ.

* * *

Згідно з даними ПП «Архівні інформаційні системи» популярний онлайн-ресурс «Міжархівний пошуковий портал» із моменту запуску за 3 місяці відвідало понад 100 тис. користувачів. Доступними для користувачів є 1,6 млн сканкопії архівних документів. Це – абсолютний рекорд за кількістю відвідувань серед інших архівних онлайн-ресурсів, представлених на офіційному вебпорталі Укрдержархіву.

Станом на **початок вересня** у базі даних «Український мартиролог ХХ ст.» для користувачів доступна інформація про 93 475 репресованих осіб.

Протягом **липня-вересня** масштабна програма з оцифрування документів генеалогічного характеру стартувала в ЦДАЛІ України, **держархівах Кіровоградської, Хмельницької, Чернівецької областей**. Також у вересні відбулося підписання договору про співпрацю

між **Держархівом Черкаської області** і корпорацією FamilySearch International (США).

* * *

Протягом вересня відбулися відкриття читальних залів державних архівів. Першим свою роботу відновив **Держархів Закарпатської області**, згодом запрацювали читальні зали **ЦДАЛ України, держархівів Вінницької, Кіровоградської, Львівської, Хмельницької, Чернівецької областей**.

Державною архівною службою України зроблено перший крок до впровадження електронного читацького квитка. Внесено зміни до Переліку платних послуг, які можуть надаватися архівними установами, що утримуються коштом бюджетних коштів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 07 травня 1998 р. № 639. Пункт 3 цього Переліку доповнено підпунктом 18, яким визначено як платну послугу оформлення та видачу перепустки строком на один рік до читального залу архіву у формі пластикової картки, що містить безконтактний електронний носій.

* * *

Маючи потужний потенціал інформаційних ресурсів, державні архіви упродовж **липня-вересня** презентували низку виставкових проєктів, присвячених пам'ятним датам і визначним особам, зокрема громадсько-політичним, церковним, культурно-мистецьким діячам.

До Дня Української Державності **ЦДАГО України** опублікував онлайн-виставки на теми: «Українська революція в особах», «Документальні артефакти українського державотворення», «До 100-річчя проголошення незалежності УНР та Західноукраїнської Народної Республіки».

До Дня Незалежності та Дня Державного Прапора **ЦДЕА України** та **держархіви Дніпропетровської й Львівської областей** підготували тематичні онлайн-виставки; **Держархів Донецької області** презентував виставку «Україна – не росія! Власний шлях української державності»; **Держархів Івано-Франківської області** — «Україна – шлях до Незалежності», «Прапор миру, вірності і волі»; **Держархів Вінницької області** розгорнув виставку архівних документів «Боротьба за Незалежність України під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та спротив окупаційній радянській владі та політиці в 1920–1930 рр. на теренах Вінницької області»; **Держархів Київської області** опублікував виставку «Під прапором Незалежності».

Документальні виставки до 150-річчя від дня народження С. Крушельницької підготували **ЦДАЛ України, ЦДАМЛМ України, ЦДКФФА України, Держархів Львівської області**.

ЦДАВО України взяв участь у міжнародній виставці «Вічно вільна Україна!», яка була відкрита в Музеї війни Вітовта Великого (Каунас, Литва). В експозиції представлено 18 предметів і 7 документів із фондів архіву: компас старшини 1-ї Стрілецької Запорізької дивізії, погони старшин українських Січових Стрільців, петлиця генерал-поручника Генерального Штабу Армії УНР, петлиця генерал-хорунжого піхоти Армії УНР, петлиця Фронтового Дорадчого Штабу Армії УНР, петлиця підполковника кінноти Армії УНР, великі й малі гудзики з тризубом, нагрудний знак для офіцерів, які закінчили спільну юнацьку школу, відзнака «Соборна Україна», велика і мала кокарди Українських Збройних Сил, відзнака «Україна» – кокарда Української Галицької Армії, акт комісії Головного інтендантського управління УНР про якість сукна для одягу козаків зі зразками тканини, з якої шили форму, малюнок-нашивка погонів Галицького Українського Полку імені Богунна, проект уніформи кордонних військ УНР, малюнок уніформи Штабу і Конвою Ясновельможного пана Гетьмана, малюнок похідної уніформи Окремої Сердюцької дивізії.

ЦДІАК України й **ЦДАВО України** підготували та репрезентували онлайн-виставку архівних документів «Крила незалежності. Документи з історії української авіації».

ЦДАМЛМ України розмістив онлайн тематичну добірку документів до 90-річчя від дня народження відомого оперного співака А. Солов'яненка.

ЦДАЗУ оприлюднив документальну онлайн-виставку «Вітрами й сонцем Бог мій шлях помітив...» на пошану О. Теліги, української поетеси, публіцистки, літературної критикині, діячки ОУН.

Держархів Волинської області презентував виставку до 110-ліття від дня народження українського письменника, журналіста-критика С. Радіона.

Держархів Дніпропетровської області підготував добірку фотодокументів про діяльність архіву в 40-х роках минулого століття.

Держархів Житомирської області оприлюднив виставку цифрових копій документів із фондів архіву «До Дня пам'яті захисників України».

Держархів Запорізької області розмістив виставку архівних документів «Підземний ермітаж України», в якій представлено добірку документів про унікальну світову пам'ятку давньої культури в Україні поблизу м. Мелітополь Запорізької області – «Кам'яну Могилу».

Держархів Івано-Франківської області репрезентував онлайн-виставку до 157-річниці від дня народження українського релігійного діяча, мецената, предстоятеля Української греко-католицької церкви митрополита А. Шептицького.

Держархів Луганської області презентував виставку архівних документів «Світові чемпіони: конярство на Луганщині» з нагоди відзначення 255-річчя Деркульського та 200-річчя Лимарівського кінних заводів.

Держархів Одеської області підготував виставку «Одещина: 90 років історії».

Держархів Рівненської області оприлюднив на власному сайті добірку «З історії Березнівського району».

Держархів Тернопільської області підготував виставку до 130-ї річниці від дня народження української громадсько-політичної діячки, журналістки, письменниці М. Рудницької.

Офіційне, науково-практичне видання

Дизайн обкладинки: *Олександра Сімковська*,
випускниця Школи візуальних комунікацій

На 1-й стор. обкладинки – фото бійця 23-ї бригади територіальної оборони
Збройних Сил України, який тримає Державний Прапор України.
м. Запоріжжя, 25 березня 2015 р. Автор зйомки Д. Смольенко.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленчича, од. обл. ЦФт-008348.

Відповідальний редактор *Володимир Янішевський*
Літературне редагування *Ганни Волкотруб*
Коректор *Микола Дзьобак*
Переклад англійською мовою *Ольги Фрасинюк*
Художньо-технічний редактор *Тетяна Остапенко*
Оригінал-макет *Ізоліни Селезньової*

Здано до набору 00.00.2022. Підписано до друку 00.00.2022.
Формат паперу 70×108/16. Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 17,5.
Умовн. фарбо-відб. 30,1. Обл.-вид. арк. 18,42. Наклад 103. Зам.

«Архіви України», № 3, 2022. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032 – Історія та археологія)
і соціальних комунікацій (спеціальність 029 – Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа)
(накази Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2020 № 1188
та від 26 листопада 2020 р. № 1771)

Адреса редакції:
03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.
ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.